॥ नमो तित्थस्स ॥

જૈન યુગ

[શ્રી૦ જૈન શ્વે૦ કૉન્ફરન્સનું માસિક-પત્ર]

પુસ્તક ૨ — કાર્ત્તિક, માગશર

અંક ૩-૪ — ૧૯૮૩

માનદ તંત્રી

મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઇ

બી. એ. એલએલ. બી.

વકીલ હાઇકોર્ટ, મુંબઈ

[જૈન ઈતિહાસ-સાહિત્ય ખાસ અંક]

વિષયાનુક્રમ.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
તંત્રીની નોંધ	૮૧
૧ જૈન ઇતિહાસ-સાહિત્ય ખાસ અંક	
૨ 'જૈનો અને તેમનું સાહિત્ય'	
૩ 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ ભાગ ૧લો	
વિજયરાજ સૂરી	૮૬
પ્રેમવિજય ઉપાધ્યાય	,,
ઉખાણાં	૮૭
શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનું પ્રાકૃત વ્યાકરણ. રા. મો. ગિ. કાપડીઆ	૮૯
પાટણ ચૈત્યપરિપાટી (મુનિ કલ્યાણવિજય)	૧૦૩
હરિયાલી (ધર્મસમુદ્ર. વિ. ૧૬ મું શ૦)	૧૧૭
પ્રાચીન જૈન પરિષદ્	૧૧૮
મધ્યકાલીન સાહિત્ય પર સાક્ષર શ્રી કૃષ્ણ-લાલભાઈ	૧૨૫
એક શૃંગારિક ગીત (કવી ડુંગરસી)	૧૨૭
The Genealogy of the Jagatseths of Murshidabad (P. Nahar)	128
બિલ્હણ કૃત ચૌરપંચાશિકાનો અનુવાદ (કલાધર)	૧૩૯
અમારો સત્કાર	૧૪૩
મારી કેટલીક નોંધો	૧૪૪
૧ શૃંગારશાસ્ત્ર. ૨ ગિરિનાર. ૩ દ્વારકાપુરી. ૪ શ્રી દેવચંદ્રજી. ૫ દેવચંદ્રજી કૃત અપ્રકટ સ્તવનો. ૬ શ્રી આનંદઘનની ચોવીશી કે બાવીશી. ૭ અધ્યાત્મ-હરિઆલી.	
મેઘા કૃત તીર્થમાળા (વિ. ૧૫ મું શતક)	૧૫૨
વીર-રાસ. છાયા અને ટિપ્પણ સહીત પં. લાલચંદ્ર ભ. ગાંધી	૧૫૭
વિ. ૧૫ મા સૈકાના કેટલાક જૈન કવિઓની કાવ્ય પ્રસાદી	૧૬૯
ડાહ્યાભાઈ ધોળસાજી- રણજીતરામ વાવાભાઇ મહેતા	૧૭૪
સ્વીકાર અને સમાલોચના.	૧૮૪
વિવિધ નોંધ.	૧૯૫
૧ પ્રચાર સમિતિનું કાર્ય.	
૨ શ્રી જૈન શ્વેતામ્બર કૉન્ફરન્સ શ્રી શત્રુંજય પ્રચારકાર્ય સમિતિનું બંધારણ.	
૩ પ્રચારકાર્ય સમિતિના સભ્યોનો પ્રવાસ.	
૪ શેઠ ફકીરચંદ પ્રેમચંદ સ્કોલરશીપ પ્રાઇઝ.	
૫ ઉપદેશકો મારફતે સંસ્થાનું પ્રચારકાર્ય.	
૬ અમને મળેલા પત્રો.	
શ્રી જૈન શ્વેતાંબર એજ્યુકેશન બોર્ડ.	૨૦૦

જૈનયુગ

—જૈનધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, સાહિત્ય, ઇતિહાસ, જીવનચરિત્ર ને સમાજપ્રગતિને લગતા વિષયો ચર્ચતું ઉત્તમ જૈન માસિક.

—વિદ્વાન્ મુનિ મહારાજશ્રી તથા અન્ય લેખકોની કસાયેલી કલમથી લખાયેલા ગદ્યપદ્ય લેખો તેમાં આવશે.

—શ્રીમતી જૈન શ્વે. કૉન્ફરન્સ (પરિષદ્) સંબંધીના વર્ત્તમાન-કાર્યવાહીનો અહેવાલ સાથેસાથે અપાશે.

તો દરેક સુજ્ઞ આ પત્રના ગ્રાહક બની પોતાના મિત્રોને પણ ગ્રાહકો બનાવશે અને સંઘસેવાના પરિષદ્ના કાર્યમાં પુષ્ટિ આપશે.

ચાલુ વર્ષથી વાર્ષિક લવાજમ ટપાલખર્ચ સહિત માત્ર રૂ. **ત્રણ**

લખો-**જૈન શ્વે૦ કૉન્ફરન્સ ઑફીસ**
૨૦ પાયધુની મુંબઇ નં. ૩.

આ માસિક બહોળા પ્રમાણમાં ફેલાવો પામવાની ખાત્રી રાખે છે તો **જાહેરખબર આપનારાઓને** માટે તે ઉપયોગી પત્ર છે; તો તેઓને ઉપરને સરનામે લખવા કે મળવા ભલામણ છે.

જૈન યુગ.

જૈન ઇતિહાસ-સાહિત્ય ખાસ અંક.

卐

૧. વાચન લેખનથી ઘણાં પુસ્તકો વાંચી જવાથી બહુ ફાયદો નથી. કેળવણીના કાર્યને જેટલી મદદ તેઓ આપે તેટલો તેમનો અર્થ છે.

૨. વ્યક્તિત્વ ખીલવવું એજ કેળવણી છે.

૩. જે શિક્ષણ વ્યક્તિત્વ સચોટપણે ખીલવતું નથી તે નિષ્ફળ છે-વધારે સારા કામ માટે જરૂરનાં બળ અને શક્તિનો નકામો વ્યય છે.

૪. જીંદગીની સામાન્ય ચઢતી પડતીની સામે વિશ્વાસથી ઉભી રહી શકે તેની સાથે પોતાના પૂર્ણ બળથી લડી શકે અને હાર થાય ત્યારે પોતાને હાર અને નાઉમેદીથી આધ્યાત્મિક બળ વડે અલિપ્ત રાખી શકે એવી જેની શારીરિક અને માનસિક શક્તિઓ વિકસેલી છે તે માણસનીજ કેળવણી ખરી કેળવણી છે.

૫. જે જે સ્થિતિમાં પોતે આવી પડે તે તે સ્થિતિમાં જીવનનો શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ કરી શકે તેજ સારામાં સારી રીતે કેળવાયલો છે. —બુદ્ધિપ્રકાશ. નવેં. ૨૬. પૃ. ૩૪૩-૩૪૪.

પુસ્તક ૨. વીરાત્ ૨૪૫૩. વિ. સં. ૧૯૮૩ કાર્ત્તિક અને માગશર

તંત્રીની નોંધ.

૧. જૈન ઇતિહાસ-સાહિત્ય ખાસ અંક

ગત ભાદ્રપદ અને આશ્વિન માસનો ભેગો અંક આશ્વિન વદ અમાવાસ્યાને દિને શ્રીમન્ મહાવીર પ્રભુનું નિર્વાણ થયું હોવાથી તે નિર્વાણદીપોત્સવી ખાસ અંક કાઢયો હતો. આ બે માસમાં પ્રથમ માસમાં જ્ઞાનપંચમી અને દ્વિતીય માસમાં મૌન એકાદશી નામના બે સુપર્વો-ઉપયોગી પર્વો આવે છે ને તે નિમિત્તે આ ઇતિહાસ-સાહિત્ય ખાસ અંક કાઢવામાં આવ્યો છે. લેખકોની અછત બહુ હોવા છતાં જેટલી બને તેટલી જહેમત લઇ આ ખાસ અંક કાઢવામાં આવ્યો છે. હવે આશા છે કે આપણા ઉઘરતા યુવાન લેખકો સંસ્કારી લેખો-શોધખોળના નિબંધો મોકલી પોતાના સમાજ અને સાહિત્યની સેવા બજાવશે.

આવેલા લેખોમાં શ્રીયુત મોતીચંદ ગીરધરલાલ કાપડીયાનો લેખ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના પ્રાકૃત વ્યાકરણ પરનો છેલ્લી મુંબઇની આઠમી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ માટે તૈયાર કરેલો ને તેમાં વંચાયલો છે તેમાં લખાણની શૈલી મનોહર હોવાથી આખો નિબંધ સારો શોભે છે, વ્યાકરણની અંદરની તલસ્પર્શિતા, આવશ્યક ઉંડું જ્ઞાન તો પંડિત બેચરદાસના 'ગૂજરાતનું પ્રધાન વ્યાકરણ' એ નામનો નિબંધ તેજ પરિષદ્ માટે તૈયાર કરાયલો ને તેમાં વંચાયેલો, તેમાં જોવામાં આવે છે, આ નિબંધ 'પુરાતત્ત્વ'ના છેલ્લા અંકમાં

પ્રસિદ્ધ થઈ ગયો છે તેથી અત્ર પુનઃ પ્રકટ કર્યો નથી. મોતીચંદ ભાઈનો ઉક્ત લેખનો અર્ધો ભાગ આમાં તે લેખ આખો છપાઇ ગયા પછી 'સાહિત્ય'ના ડીસેમ્બર અંકમાં પ્રકટ થયો છે. બીજો લેખ 'પાટણ ચૈત્ય-પરિપાટી' પર વિદ્વાન્ મુનિ મહારાજ શ્રી કલ્યાણ વિજયજીએ અતિ પરિશ્રમ પૂર્વક તૈયાર કરેલો છે તે પાટણના ઇતિહાસ પર જબરો પ્રકાશ નાંખનાર હોવાથી અત્ર પુનઃ પ્રકટ કરેલો છે.

સાક્ષર શ્રી કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ મધ્ય-કાલીન સાહિત્યપર લખતાં જે મનનીય અને નિષ્પ-ક્ષપાત ઉદ્‌ગારો કાઢયા છે તે અત્ર ખાસ ઉપયોગી નિવડશે.

'જગત્‌શેઠની વંશાવળી' નામનો અંગ્રેજી લેખ કલકત્તાના જૈન શ્રીમંત ગ્રેજ્યુએટ બાબુ પુરનચંદજી નહારે ૧૯૨૩ ના કલકત્તાના પાંચમા હિંદી ઇતિ-હાસના રેકર્ડના કમિશન સમક્ષ રજુ કરેલો તેની એક નકલ અમને પંડિત બેચરદાસ તરફથી મળી તે મૂકયો છે. કલાઇવ અને સુરાજુદ્દૌલાના વખતથી 'જગત્‌શેઠ' પ્રસિદ્ધ થયેલ છે તેમના સંબંધી કેટલીક હકીકતો અંગ્રેજીમાં જૈન શ્વે. કો. હેરલ્ડના અંકોમાં પ્રકટ થઇ ગઇ છે, પણ વિશેષ હકીકત અને ઇતિ-હાસ હજુ તેમના સંબંધમાં ખાસ ગૂજરાતી ભાષા-માં તૈયાર કરી પ્રજા સમક્ષ મૂકવાની જરૂર છે તે કોઇ વખત પૂરી પાડીશું.

એક જૈન ગ્રેજ્યુએટે બિલ્હણ કવિના સંસ્કૃત કાવ્ય નામે ચૌર પંચાશિકા અર્થાત્ શશિકલા કાવ્ય-નો સમશ્લોકી અનુવાદ કરી મોકલ્યો છે તે પરથી સમજાશે કે જૈનોમાં પણ શૃંગારિક કાવ્યને પીછાન-નારા છે.

પંડિત લાલચંદ ભગવાનદાસ ગાંધીનો લેખ તેમની શોધખોળના પરિશ્રમપૂર્વકના પરિણામ રૂપે છે. તેમનું પ્રાકૃત અને અપભ્રંશનું જ્ઞાન ઉચ્ચ પ્રતિનું છે અને તેમની પાસેથી સમાજ ઇચ્છિત કાર્ય મેળવી શકે તો સાહિત્યપર ઘણું અજવાળું પડી શકે તેમ છે. તેઓ એક છૂપાયેલા રત્ન છે.

સ્વ. રણજિતરામ વાવાભાઇનો સદ્‌ગત ડાહ્યાભાઇ ધોળશાજી પરનો લેખ જૈનેતર વિદ્વાનોએ તો જોયો પણ નહિ હોય, તેથી તે ખાસ અગત્યનો ધારી આ અંકમાં તેને સ્થાન આપ્યું છે. બીજા લેખકો નાટય-કાર ડાહ્યાભાઇ પર લેખો લખશે એમ અમે ઇચ્છીશું.

બાકીના જૈન પ્રાચીન પરિષદ્ ૧૫ મા શતકના કવિઓની કાવ્યપ્રસાદી અને બીજા છૂટા છવાયા લેખો અમો તરફથી છે તેને આંકવાનું કાર્ય વાંચકો પર મૂકીએ છીએ, સમાલોચનાને યોગ્ય બીજાં અનેક પુસ્તકો અમારી પાસે પડયાં છે; તેની સમા-લોચના સ્થાન-સમય અને અવકાશના અભાવે આમાં પ્રકટ થઇ શકી નથી તો તે તેના પ્રકાશકો અમને ક્ષમા આપશે. હવે પછી યથાયોગ્ય કરવામાં આવશે એની ખાત્રી આપીએ છીએ.

૨ 'જૈનો અને તેમનું સાહિત્ય.'

આ નામનો નિબંધ જે પંદર પ્રકરણોમાં અમારા તરફથી લખાયો છે તે પ્રકરણો આ પ્રમાણે પાડવામાં આવ્યા છે.

૧ જૈન ધર્મનો ઉદય અને તેનું સ્થાન, ૨ આગમકાલ-આરંભકાલ, (વિ. સં. પૂર્વે ૪૭૦ થી વિ. સં. ૩૦૦), ૩ વલ્લભી અને ચાવડાનો સમય (વિ. સં. ૩૦૦થીસં.૧૦૦૦), ૪ સોલંકીવંશ (વિ.સં. ૧૦૦૧થી ૧૩૦૦), ૫ હૈમયુગ-હેમચંદ્રસૂરિ(સં. ૧૧૪૫ થી ૧૨૨૯), ૬ અપભ્રંશ સાહિત્ય (વિ. ૮ થી ૧૨ મી સદીનું), ૭ સોલંકીવંશ-અનુસંધાન (સં. ૧૨૩૦-૧૨૯૯), ૮ વસ્તુપાલ-તેજપાલનો સમય (વસ્તુ-તેજયુગ સં. ૧૨૭૫ થી ૧૩૦૦), ૯ વાઘેલા વંશ (સં. ૧૩૦૦ થી ૧૩૫૬), ૧૦ ગૂજરાતમાં મુસલમાનો-સં. ૧૩૫૬ થી ૧૪૫૬, ૧૧ સોમસુંદર યુગ (સં. ૧૪૫૬ થી ૧૫૦૦), ૧૨ વિક્રમ સોળમું શતક. લાવણ્યસમય યુગ (૧૫૪૦ થી ૧૫૯૦), ૧૩ હીરવિજયસૂરિનો હૈરક યુગ (૧૭ મો સૈકો), ૧૪ યશોવિજયયુગ, (૧૮ મું શતક), ૧૫ વિક્રમ ૧૯ મું શતક-ઉપસંહાર.

ગુજરાત સંસદ્ તરફથી ગુજરાતી સાહિત્ય (ગુજરાતની સંસ્કૃતિના શબ્દદેહનું દિગ્દર્શન) ખંડ ૫ મો નામે મધ્યકાલનો સાહિત્ય પ્રવાહ ૭ ભાગમાં

વિભક્ત કર્યો છે તેમાં બીજા, ત્રીજા અને ચોથા ભાગમાં પૃ. ૬૬ થી તે પૃ. ૧૫૮ સુધીમાં એટલે કુલ ૯૩ પૃષ્ઠમાં ઉપરનો અમારો આખો નિબંધ પ્રકટ થયો છે. તે દરેક ભાગની કિંમત આઠ આના રાખવામાં આવી છે અને તે ધી સાહિત્ય પ્રકાશક કંપની લીમીટેડ મેડોઝ સ્ટ્રીટ કોટ, મુંબઈ એ સ્થળેથી મળી શકશે.

આ નિબંધ માટે શ્રીયુત એન. સી. મહેતા સિવિલિયન (આઇ,. સી. એસ) પ્રતાબગઢ ઔધથી તા. ૨૬ મી અકટોબર ૧૯૨૬ ના અમારા પરના પત્રમાં જણાવે છે તે ખાસ નોંધવા યોગ્ય હોઇ અત્ર અવતારીએ છીએ:—

DEAR MR. DESAI,

I have been reading your 'જૈનો ને તેમનું સાહિત્ય' in Gujarati Sahitya with much admiration for sound scholarship and proper perspective. I do not think there is any thing in the Gujarati literature or in any other language that I know of, what gives such detailed information about Jain literature. If you have published any other works on the subject I should like to possess copies of them. I do not know whether you have seen my book on 'Studies in India Painting' recently published by Taraporevala. I find a mention in your book that the image of Hiravijaya is still to be seen at Shatrunjaya. Is it possible to get a good photograph of it and get any information about its date and measurment?

Yours Sincerely,

N. C. Mehta,

P. C. It will be a very useful thing if books on Jainism on the style of Dharmanand Kosambi's works on Buddhism were to be written. **(N. C. M.)**

આનું ગૂજરાતી ભાષાંતર એ છે કેઃ—

પ્રિય મિ. દેશાઇ,

હું તમારો 'જૈનો ને તેમનું સાહિત્ય' (એ નિબંધ) ગુજરાતી સાહિત્યમાં વાંચી ગયો છું અને તેમાંની સંગીન વિદ્વત્તા અને યથાસ્થિત રેખાદર્શન માટે અતિ આદર ઉત્પન્ન થયો છે. ગૂજરાતી સાહિત્યમાં કે જેની મને માહીતી છે એવી કોઇ પણ ભાષામાં જૈન સાહિત્ય સંબંધી આવી વિસ્તૃત માહીતી આપે એવું કંઈ પણ હોય એમ હું ધારતો નથી. તે વિષય પર તમે કંઇ બીજી કૃતિઓ પ્રકટ કરી હોય તો તેની નકલો મેળવવા હું ખુશી થઇશ. તારાપોરવાલાએ હમણાં જ પ્રકટ કરેલ 'ભારતીય ચિત્રકલાનો અભ્યાસ' એ પર મારૂં પુસ્તક તમે જોયું છે કે નહિ તે હું નથી જાણતો. તમારા પુસ્તક (નિબંધ)માં એવો ઉલ્લેખ થયેલો મેં જોયેલ છે કે હીરવિજયની પ્રતિમા શત્રુંજય પર હજુ વિદ્યમાન છે. શું તેનો સારો ફોટો મેળવવાનું અને તેની રચનાનો સંવત્ તેમજ તેના માપની કંઇ હકીકત મેળવવાનું શકય છે?

તમારો હૃદયનિષ્ઠ,

એન. સી. મહેતા.

તા૦ ક૦ જો ધર્માનન્દ કોસંબીએ બૌદ્ધ ધર્મ પર લખેલાં પુસ્તકોની શૈલી પર જૈનધર્મના વિષયમાં પુસ્તકો લખાય તો તે ઘણી ઉપયોગી વાત છે. (એન. સી. મ.)

આ નિબંધ અમારા સન્મિત્ર પંડિત લાલચંદ ભ૦ ગાંધીને જોવા મોકલી આપ્યો છે ને તેમાં તેમણે કૃપાથી જોઈ જઇ યોગ્ય સ્થળે અહીં તહીં સુધારા વધારા અમુક ભાગમાં કર્યા છે અને પછીના પોતે જોઇ જનાર છે. એજ પ્રમાણે બીજા જૈન સાક્ષરોને તે માટે શ્રમ લઇ સુધારા વધારા સૂચવવા માટે પ્રેમપૂર્વક આમંત્રણ કરવામાં આવે છે. આ સમસ્ત નિબંધ તેમાં વિશેષ ઉમેરવા જેવું હશે તે ઉમેરી 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'નો બીજો ભાગ થોડા માસમાં બહાર પડનાર છે તેમાં મૂકવામાં આવનાર છે.

શ્રીયુત મહેતાએ પોતાનો જે અભિપ્રાય ઉપર પ્રમાણે લખી મોકલવા તસ્દી લીધી છે તેમજ બીજી જે સૂચનાઓ જૈન સાહિત્ય માટે કરી છે તે માટે તેમનો ઉપકાર માનીએ છીએ. તેમને 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' ભાગ ૧ લો મોકલી આપવામાં આવ્યો છે. હીરવિજયસૂરિની પ્રતિમા માટેનો ફોટો વગેરે પૂરૂં પાડવા માટે મુનિ મહારાજ શ્રી વિદ્યાવિજયજીને

વિનંતિ કરી છે અને આથી કરીએ છીએ. જૈન સાક્ષરો ધર્માનન્દ કોસંબીના બૌદ્ધધર્મ પરનાં પુસ્તકોની ધાટીપર જૈન ધર્મ અને તેના સાહિત્ય સંબંધે લખે અને તેથી શાસનસેવા બજાવવાનો લ્હાવો લે એમ અમે ઇચ્છીશું. અમે જૈન ધર્મ સંબંધી નિબંધ શ્રી ફાર્બસ સભા તરફથી પારિતોષક યોજના માટે લખેલ તે પારિતોષકને યોગ્ય સ્વીકારાયો છે તેને સાતેક વર્ષ થઈ ગયાં. હવે તે પુનઃ સંશોધવા માટે પ્રયત્નશીલ છીએ અને તે મુંબઇની એક સંસ્થા તરફથી પ્રકટ કરવાનું વચન પણ અપાઈ ગયું છે તેથી થોડા સમયમાં તે બહાર પડયે તેનું મૂલ્ય સમાજ યોગ્ય રીતે આંકશે.

૩ 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' ભાગ ૧ લો.

આ ગ્રંથ પાછળ અમે પંદર વર્ષની સતત મહેનત લીધી છે અને આખરે તેનો પહેલો ભાગ શ્રીમતી કોન્ફરન્સ તરફથી બહાર પડેલ છે આ માટે તેના કાર્યવાહકોને અતિ ધન્યવાદ ઘટે છે. હજુ પણ આ ગ્રંથ બને તેટલો સંપૂર્ણ કરવા માટે જુદા જુદા સ્થળે રહેલા ભંડારો જોવા તપાસવાની સતત મહેનત અમારા તરફથી ચાલુજ છે. ગત વિજયદશમીએ ખંભાત જવા અહીંથી નીકળી ત્યાં દશેક દહાડા સ્થિતિ કરી ત્યાંના શ્રી વિજયનેમિસૂરીશ્વર જ્ઞાનમંદિરમાંનો ભંડાર અને ત્યાંની જૈનશાળામાંનો મુનિ મહારાજશ્રી લાવણ્યવિજયજીનો ભંડાર એમ બેમાં ના ભાષાના કાવ્યગ્રંથો-રાસ ચોપાઈ આદિ હસ્તગ્રંથો જોવાની તક મળી હતી અને કેટલુંક નવીન સાહિત્ય મળી આવ્યું હતું. આ માટે ત્યાંના શેઠ કસ્તૂરચંદ, અમરચંદ, શેઠ નાનજીભાઇ અમરચંદ, શેઠ મૂળચંદ પાનાચંદ વગેરેનો ઉપકાર માનીએ છીએ. આ સર્વ વધુ શોધખોળને પરિણામે જેટલી વિશેષ અને નવીન હકીકત મળશે તે આના બીજા ભાગમાં પૂર્તિ તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે.

આ પહેલા ભાગમાં વિક્રમ ૧૩ મા સૈકાથી તે ૧૭ મા સૈકા સુધીના કવિઓ અને તેની કૃતિઓની નોંધ કરી છે, અને ૩૨૦ પાનાનો પ્રસ્તાવનામાં 'જૂની ગૂજરાતીનો ઇતિહાસ' એ નામનો નિબંધ અમે લખેલો પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે. આ અને નિવેદન સહિત, તેમજ ચાર જાતની અનુક્રમણિકા સહિત દળ કુલ **એકહજાર** પૃષ્ઠનું થયું છે. પાકું લૂગડાનું પૂઠું છે અને કિંમત પાંચ રૂ૦ છે. પોસ્ટેજ જુદું. આ સંબંધીની જાહેરખબર ગત જૈનયુગના અંકમાં મૂકી હતી અને આ અંકમાં મૂકાઇ છે. જૈન સમાજ આને ખરીદી જૈન સાહિત્યની સેવા કરવામાં સહાયભૂત બનશે એમ અમે આશા રાખીએ છીએ.

હમણાંજ શ્રી કૉન્ફરન્સ ઑફિસે કેટલાક ગૂજરાતના પ્રસિદ્ધ સાક્ષરોને આ ગ્રંથ ભેટ મોકલાવ્યો છે. અને તે પર વિવેચનાત્મક વિસ્તૃત આલોચના લખી મોકલવાની કૃપા કરવા માટે અમારા તરફથી ખાસ વિજ્ઞપ્તિ કરવામાં આવી છે. આ સર્વ આલોચનાત્મક લેખો મળ્યે આ ગ્રંથના બીજા ભાગમાં પ્રસિદ્ધ કરવાનો વિચાર છે અને તેમ થયે 'પ્રવેશક' તરીકે તે લેખો અપૂર્વ સેવા બજાવશે એ નિર્વિવાદ છે. હમણાં આપણા સાક્ષર શિરોમણિ રા. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ આ પહેલા ભાગની પહોંચ સ્વીકારતાં કૉન્ફરન્સના સ્થાનિક જનરલ સેક્રેટરીઓને તા૦ ૨૫-૧૧-૨૬ ના પત્રથી જણાવે છે કેઃ—

"આપશ્રીના તરફથી '**જૈન ગૂર્જર કવિઓ-પ્રથમ ભાગ**' એ નામનું પુસ્તક આજે ભેટ મળ્યું, તેની પ્હોંચ આનંદ તથા આભાર સાથે આપતાં લખવાની રજા લેઉં છું કે કૉન્ફરન્સે એ પુસ્તક બહાર પાડી પરમ ઉત્સાહી સંશોધક **મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઇએ** અંતરના ઉમંગથી લીધેલા પરિશ્રમની કદર કરી છે અને ગૂજરાતી જૈન સાહિત્ય વિશે માહીતી સર્વસુલભ કરી ગૂજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસને અપૂર્વ અનુકૂળતા પૂરી પાડી છે. મહાભારત, રામાયણ અને પુરાણના આધારનું ગૂજરાતી સાહિત્ય ચૌટે ચકલે ગવાતું હતું. પરંતુ પુષ્ટિમાર્ગીય, સત્સંગી અને જૈનસાહિત્ય મંદિર અને ઉપાશ્રયમાં જ તેની પવિત્રતાની સુવાસ ફેલાવતું હતું. આ કારણથી ઇતર પંથ અને ધર્મની જાણબહાર તે અત્યારસુધી રહ્યું છે. આ સૂચિથી તે સંબંધી અજ્ઞાન ઘણે દરજ્જે દૂર થશે. ખંડિત મૂર્તિરૂપે, ઘસાઇ ગયેલા સિક્કા રૂપે, ત્રુટિત પાનાં રૂપે જૂનાં સંસ્મરણો જનતાનો અને સાહિત્યનો ઇતિહાસ ઘડવામાં બહુ ઉપયોગી નીવડે છે, તો જૈન ગૂજરાતી સાહિત્યના ભંડાર વિશે શું કહેવું ? ફરીને એક વાર મોકલેલી અમૂલ્ય ભેટ માટે આભાર પ્રદર્શિત કરી

તથા 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ–દ્વિતીય ભાગ' વેળાસર મારા જેવા વૃદ્ધ મનુષ્યથી લાભ લેવાય એમ પ્રગટ થવાની વિજ્ઞાપના કરી વિરમું છું.

લે. આધીન સેવક,
કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ."

આજ પૂજ્ય ધ્રુવ મહાશય અમો બાળકને પરબારા તેજ તારીખના એક કાર્ડથી જણાવે છે કેઃ–

સદા સ્નેહી મોહનલાલભાઈ,

આજે, બહુ દિવસથી જેની હૂં વાટ જોતો હતો તે **જૈન ગૂર્જર કવિઓ–પ્રથમ ભાગ** મને મળ્યો. તમારી મહેનત અથાગ છે. તમે જૈન ગૂજરાતી સાહિત્યની જેવી સેવા બજાવી છે તેવી જૈનેતર ગૂજરાતી સાહિત્યની સેવા બજાવનાર કોઈ નથી-શેષપૂર્તિ ક્યારે થશે તેનો પણ ખ્યાલ આવતો નથી. **બીજો ભાગ** હવે ક્યાર સોરો બહાર પડશે?

તમારી સૂચિ હૂં આદ્યંત અવકાશમાં વાંચી જઈશ. પણ અવસ્થાએ મારા (પર) અમલ જમાવવા માંડયો છે તેથી તમારી સૂચનાઓ મારાથી કેટલે દરજ્જે પળાશે તે શક પડતૂં છે........."

વડોદરાથી પંડિત લાલચંદ ભગવાનદાસ ગાંધી જણાવે છે કેઃ—

'શ્રીમતી જૈન શ્વે૦ કો૦ ઑફિસે આવા ગ્રંથને પ્રકાશમાં મૂકીને અને સાહિત્યરસિક ઇતિહાસપ્રેમી મધ્યસ્થ સજ્જન સાક્ષરવર્ગમાં અમૂલ્ય વિતરણની યોજના કરીને અતીવ પ્રશંસાપાત્ર કાર્ય કર્યું છે એમ સહજ ઉદ્ગાર પ્રકટ થાય છે. પ્રકાશક સંસ્થાને મ્હારાં અન્તરનાં અભિનંદન છે, તે સાથે સંગ્રાહક અને સંપ્રયોજક શ્રીયુત મોહનલાલ દ. દેશાઇના સુપ્રશસ્ત પ્રયત્ન માટે ધન્યવાદ ઉચ્ચાર્યા સિવાય રહી શકાતું નથી. આ ગ્રંથ સંબંધમાં મ્હારો વિશેષ અભિપ્રાય ગ્રંથનું આંતર અવલોકન કર્યા પછી આગળ ઉપર જણાવીશ.'

પ્રસિદ્ધલેખક શ્રીયુત 'સુશીલ' ૧૮-૧૨-૨૬ ના ટૂંક પત્રમાં જણાવે છે કેઃ—

'ગુર્જર જૈન કવીઓ વાળું પુસ્તક પણ રા. દેવચંદભાઇ (જૈનપત્રના તંત્રી) પાસેથી માગી લીધું. મેં તો ધાર્યું કે પાંચ-પચીસ ફારમનો ગ્રંથ હશે. પણ મોટું દળદાર વૉલ્યુમ નીહાળી હું તો દંગજ થઇ ગયો—આ ડીક્શનેરી જેવડો ગ્રંથ હું ક્યારે વાંચી શકીશ? આપની ધીરજને પણ ખરેખર ધન્યવાદ ઘટે છે. સાહિત્ય એક સાધના છે-તેમાં અનંત ધૈર્ય કેટલું આવશ્યક છે તે તમારા આ પ્રકાશન ઉપરથી સમજાય છે. સમાલોચનાની ખાતર નહીં તો પણ મારા પોતાના વિનોદની ખાતર વાંચીશ. કારણકે મને પોતાને તેમાંથી ઘણું નવું જાણવાનું મળશે......'

વિજયરાજસૂરિ.

[આ સૂરિના નિર્વાણ પર દુહા તથા ઢાળોમાં સ્વાધ્યાય તેના શિષ્ય ધનવિજયે સુરતમાં રચેલ અને મુનિ વિનીતવિજયે લખેલી એક લાંબા કાગળ પરથી અમને પ્રાપ્ત થઇ છે જેમાંથી નીચેની હકીકત મળી આવે છે:]

(ગુજરાતના) કડી નગરના શાહ ખીમા તેમના પિતાનું નામ હતું. ને માતાનું નામ ગમતાદે હતું. તેમનો જન્મ સં. ૧૬૭૯ ના વૈશાખ સુદિ ૩ ને દિને થયો ને નામ કુંવરજી રાખવામાં આવ્યું. વિજયાણંદસૂરિ પાસે તેમણે અને પોતાના પિતા બંનેએ વૈરાગ્ય પામી રાજનગરમાં સં. ૧૬૮૯ આસાઢ શુદ ૧૦ મીને દિને દીક્ષા લીધી. તેમનું નામ કુશલવિજય રાખ્યું. આ દીક્ષામહોત્સવ ત્યાંના શાહ મનજીએ કર્યો. શાસ્ત્રવિદ્યા પામી યોગ વહન કરી ગણિ પદ પામ્યા. દેશવિદેશ વિહાર કર્યો. સંવત ૧૭૦૩ માં સીરોહીમાં શ્રી વિજયાણંદસૂરિએ તેમને પોતાના પટ્ટધર કર્યા. શ્રી ગુઠ સાહરાઉતે આનો ઉત્સવ કર્યો અને નામ વિજયરાજસૂરિ રાખ્યું, ઉપદેશ સારો આપતા હતા. નવયાત્રા શંખેશ્વરની, ચાર શત્રુંજયની બે ગિરનારની, ને એક માણેકસ્વામિની તેમજ ત્રણ અંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથની યાત્રાઓ કરી. ૭ બિંબની પ્રતિષ્ઠા કરી. ને ૪ લાખ બિંબને જુહાર્યા. અપાર માલ પહેરાવી. ઘણાએએ ચોથા વ્રતની તેમની પાસે બાધા લીધી, અને અનેક તપશ્ચર્યાઓ કરી. હીરવિજયસૂરિનો તેર માસનો તપ કર્યો, સિદ્ધાચલ આરાધવા આંબેલની ઓલી કરી, તેમના ઉપદેશથી અનેક સંઘ કાઢવામાં આવ્યા, જિનપ્રાસાદ થયા, શાસ્ત્રશોધન થયું. નારદપુરમાં ચોમાસું કર્યું ત્યારે ધ્યાન કરતાં શાસનદેવતા પ્રત્યક્ષ થયા ને માન મુનિને ગચ્છનો ભાર આપવાનું કહેતા ગયા. સં. ૧૭૩૬ મહા શુદ ૧૩ ને દિને આચાર્યપદ સિરોહીમાં માનમુનિને આપ્યું ને તેમનું નામ વિજયમાનસૂરિ નામ આપ્યું. આનો ઉત્સવ સીરોહીના શાહ ધર્મદાસે કર્યો. આ વિજયરાજ સૂરિએ ૧૨ મુનિને ઉપાધ્યાય-વાચકપદ આપ્યું. વિજયરાજસૂરિ ખંભાતમાં આવ્યા. સંઘે માન આપ્યું. અહીં તેમના શરીરને બાધા થતાં ઔષધની કારી ન લાગી, સંસાર અસાર જાણી વિજયમાનસૂરિને ભલામણ કરી કે 'જિનશાસન દીપાવયો રે, ધરયો ગચ્છનો ભાર' પછી અનશન લઈ સં. ૧૭૪૨ આષાઢ વદિ તેરસને પાછલે દિને અમરવાસ પામ્યા. શબનો અગ્નિસંસ્કાર 'મહિસાયરને તીર' સુગંધી દ્રવ્યથી કર્યો. ખંભાતના સંઘે દાન પુણ્ય કર્યાં. સુરતનો સંઘે આ ખબરથી દાન પુણ્ય કર્યું, માછી વાઘરી પાસે જાળ છોડાવી. આ પ્રમાણે આ નિર્વાણ સ્વધ્યાય પૂરો કરી કર્તા છેલ્લી કડી મૂકે છે કે:—

શ્રી વિજયરાજ સુરીશ્વરતણો, શીષ ધનવિજય ઉવજ્ઝાય;
સૂરિત બંદિરમાં એ કર્યો, નિર્વાણનો સજ્ઝાય

તંત્રી.

પ્રેમવિજય ઉપાધ્યાય

આનો બે પાનાનો નિર્વાણરાસ હસ્તલિખિત પ્રતમાં મળી આવ્યો છે તેનો સાર એ છે કે:—

વટપદ્ર (વડોદરા)માં પ્રાગ્વંશ (પોરવાડ જ્ઞાતિના) સાહ હંસરાજને હાંસલદે નામની પત્ની હતી અને તેમને સં. ૧૬૬૬ માં પ્રેમજી નામે પુત્ર થયો. ૧૬ વર્ષનું યૌવન પ્રાપ્ત થતાં શ્રી વિજયતિલકસૂરિના શિષ્ય ઇંદ્રવિજય વાચક પાસેથી દીક્ષા લીધી અને વાચક ભાવવિજય પાસે શાસ્ત્રાધ્યયન આદર્યું.

ચરણકરણ યોગ વહી પૂર્વપાપ આલોઇ ઉપવાસ-છઠ અઠમ બહુ કર્યા ઉપરાંત આંબીલ નીવી એકાસણા સિદ્ધચક્રની બે ઓળી, પંચ વિષયનાં પંચખાણ પંચમી તપ તથા વીસ સ્થાનકની ઓલી એક આંબેલ બીજે ઉપવાસ એમ અઠાઇ વગેરે તપશ્ચર્યા ખૂબ કરી શત્રુંજયની બે, અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથ અને ગિરનારની એક, અને અર્બુદ (આબુ) તથા શંખેશ્વરની પાંચ યાત્રા કરી.

વિજયાણંદસૂરિએ વાચકપદ આપ્યું. દેશવિદેશ વિહાર કર્યો. વિજયરાજસૂરિનો આદેશ લહી સુરતથી વટપ્રદ આવ્યાં. સંવત ૧૭૧૭ના શ્રાવણ સુદ બીજ રવિવારે શરીરને વ્યાધિ થતાં અઠમ કરી અણુસણ કર્યું સર્વ જીવને ખમાવી ચાર શરણાં લઇ સં. ૧૭૧૭ ના શ્રાવણ સુદ ૧૦ રાત્રે પાછલા પહોરે એટલે એકાદશીએ સ્વર્ગવાસ પામ્યા. કુલ શત્રુંજય આદિ તીર્થની ૩૬ યાત્રા માની, ૫૫ સ્નાત્ર કરી શાંતિનાથની પૂજા કરી; લાખ જિનબિંબ જુહાર્યાં, એક માસ ખમણ, ૩૯ છઠ, ૧૩ અઠમ, ૨૨૨૨ ઉપવાસ, નવ નવ આંબિલની ઓળી,–૧૨૯૫ આંબીલ, ૬૬૦ સામાયિક, ૧૬૮૦ એકાસણાં વગેરે કર્યાં.

શબને માંડવી કરી ધામધુમથી તથા દાનપૂર્વક સુખડ કેસર અગર કસ્તુરી આદિથી અગ્નિદાહ દીધું. નગરપુરામાં અમારિ પડહ વગાડયો. આ રીતે આ રાસ પ્રેમવિજય સેવક (શિષ્ય) વૃદ્ધિ(વિજયે) પૂરો કર્યો.

તંત્રી.

ઉખાણાં.

[એક પાનાની હસ્તલિખિત પ્રત મળી છે તેમાં ઉખાણાં જેવાં વાકયો મૂકયાં છે. પ્રારંભમાં ‘ પંડિત શ્રી રત્નભૂષણ ગણિ ચરણ કમલેભ્યો નમઃ ’ એ પ્રમાણે મૂકયું છે. તે પરથી જણાય છે કે આ પ્રતના લેખક તે ગણિના શિષ્ય હોવા ઘટે.]

૧ કદલી દલિતાં કાંટુ નહીં
હાથીનું પગ રાટુ નહીં,
જેઠી સરિખુ ઝોટુ નહી,
આટા પાખઈ રોટુ નહીં,
ાાવી સરિખુ ખોટુ નહીં,
રાજા સરિખુ મોટુ નહીં,
૨ સાંકડી સેરી ઢાલુ નહીં,
સંન્યાસી ઊચાલુ નહી,
ગાદહ કોટિ ગાલુ નહીં,
પરણ્યા પાખઇ સાલુ નહીં,
સુંનઇ ક્ષેત્રિ માલુ નહીં,
હબસી સરિખુ કાલુ નહીં,
આગિનઇ તુ આલુ નહીં.
૩ જીવ પાખઇ શાંન નહીં,
જિણ્યા પાખઇ થાંન નહીં,
માથા પાખઈ કાન નહીં,
વર વિહૂણી જાન નહીં,
વાલ વિહુણુ વાંન નહીં,
વૂઠા પાખઇ ધાંન નહીં,
૪ આંબા પાખઈ સાખ નહીં,
પીપલ પાખઇ લાખ નહીં
આગિ વિહૂણી રાખ નહીં,
વાવ્યા પાખઇ દ્રાખ નહીં
દીઠા પાખઇ ધાંખ નહીં,
કાલાં માણુસ ભાષ નહીં
૫ ભુડાં માણુસ ઠામ નહીં,
કીધાં પાખઇ કામ નહીં.
૬ ગામ પાખઇ સીમ નહીં,
ટાઢિ પાખઇ હીમ નહીં
૭ લખિમી પાખઇ માન(મ) નહીં,
ભગવંત સરિખું નામ નહીં,
૮ ઉંચઇ ટીંબઇ નીર નહીં,
ઉંટના દૂધની ખીર નહીં,
કેળવ્યા પાખઇ હીર નહીં,
સાલવી પાખઇ ચીર નહીં
૯ પાયા પાખઈ ઘર નહીં,
ધોરી પાખઇ ધર નહીં
૧૦ ગુર પાખઇ મંત્ર નહીં,
જાણ્યા પાખઇ યંત્ર નહીં

૧૧ પ્રીતિ પાખઇ મિત્ર નહીં,
વયર પાખઇ શત્રુ નહીં
૧૨ કાંસા વિહૂણું સૂત્ર નહીં,
પેટ વિહૂણુ પૂત્ર નહીં
૧૩ નાગરવેલિં બીજ નહીં,
વાદલ પાખઇ વીજ નહીં,
૧૪ માતા પાખઇ હેજ નહીં,
હોદા પાખઇ તેજ નહીં
૧૫ અંગ હીણુનઇ રાજ નહી,
વેશ્યાનઇ તુ લાજ નહી
૧૬ ભણ્યા પાખઇ ઉક્તિ નહીં,
વિવેકી પાખઇ યુક્તિ નહીં
જિમ્યા પાખઇ શકતિ નહીં,
તુરક માહિં વિગતિ નહીં
અન્ની પાખઇ ભકતિ નહીં,
જિનધર્મ પાખઈ મુગતિ નહીં
૧૭ નવકુલ પાખઈ નાગ નહીં,
તારા પાખઇ તાગ નહીં
ભાણેજ માટી ભાગ નહીં,
કંઠ વિહુણુ રાગ નહીં,
પર્વત પાખઈ સાગ નહીં,
વિમલાગિરિ ઉપરિ કાગ નહીં
૧૮ ભોગી પાખઇ ભોગ નહીં,
વ્રતી વિહૂણુ યોગ નહી
૧૯ વડલાતું તુ ફુલ નહીં,
ચિંતામણિંતું મૂલ નહીં
૨૦ જવહરતું તુ તોલ નહીં,
ચણિદઇ સોનઇ છોલ નહીં
મઢિયા વિહૂણુ ઢોલ નહીં,
લંપટ માણુસ બોલ નહીં
૨૧ ગજધર પાખઇ ખાટ નહીં,
કુંભાર પાખઇ માટ નહીં
કંસારા પાખઇ ત્રાટ નહીં,
સોની પાખઈ ઘાટ નહીં
ગરથ પાખઈ હાટ નહીં,
ગુરૂ પાખઇ ધર્મની વાટ નહીં
૨૨ વડપણતું જાયું, ઢીંકુઆતુ પાયું,
પાંગલાતું ધાયુ, ટુંટાતું વાયું.

૨૩ મિર હાલૂતું વઢિઉં, હોલીતું પઢિઉં,
જલકોસતુ મઢિઉં, ઉંટતું કઢિઉ
૨૪ નિર્ધનતું જંગ, વયરીતુ રંગ
પાવઇતુ સંગ, ગાદહિઇ લીંડાંતું ભંગ
૨૫ માતાની વાડિ, જવાસાની વાડિ
સઇની ધાડિ.
૨૬ સિરાડીતું દાતણ, રાબતું સીરામણ
ઉટતું જામણ, હાથીતું દામણ
૨૭ વહીતું પડીગણું, સૂપડાતું ઉહીંગણું
આકડાતું ઊટીપણું, પાવઇતું માટીપણું
૨૮ ખજૂઆતું તેજ, મંત્રેઇતું હેજ
ખડસલાની સેજ, ટીંબાતુ ભેજ
૨૯ કારટાતુ લાગ, જમાઇતુ ભાગ
રન્નાદેતુ જાગ, સુકઠ માહિ સાગ
૩૦ આંધલાની આસ, ગાદહિડાની લાસ
વયરાલા માહિ વાસ, વેશ્યાતુ દાસ
૩૧ આભાં તણી છાંહ, કુપરિસ તણી બાંહ
૩૨ આકતણું તૂર, નદી તણું પૂર
૩૩ રાબતું ફુ, ભુંડતુ ભુ
બાલકતું હું, કાલાતુ કહુ
૩૪ દાસીતુ સનેહ, પાવઇ તુ વેહ
કોઢીતું દેહ, પાણીતુ અવલેહ
૩૫ ખમણાતું દેખણું, બાલકતું પેખણું,
મૂરખતું લખણું, ટીંટાતું ભખાણું
૩૬ નીસાણીતું નાણું, ધાણીતું ખાણું
ભાગું ભાણું, ગહિલીતું ગાણું
૩૭ વલહટીઆતું હાટ, બોબડુ ભાટ
વગડાની વાટ, અર્કતુ પાટ

આમાં ૧ થી ૩૭ એ સંખ્યા અમોએ પ્રાસ પ્રમાણે સગવડતા ખાતર મૂકી છે, મૂળમાં સળંગ લખાયેલ છે, છેલ્લે ' અર્કતું પાટ ' એટલું લખી પ્રત અધૂરી મૂકાય લાગે છે. આ ઉખાણાં જોડકણાં જેવાં લાગે છે. અમે અંગ્રેજી ભણુતા ત્યારે આવાં અંગ્રેજીમાં ઉખાણાં બોલાતાં-જેવાં કે No knowledge without College (કોલેજ વગર જ્ઞાન નહિ) No life without wife (સ્ત્રી વિહૂણું જીવન નહિ) વગેરે. તંત્રી.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનું પ્રાકૃત વ્યાકરણ*

તેનો ઇતિહાસ અને તેની ગુર્જર સાહિત્યમાં ઉપયોગિતા.

આખા જીવનમાં સાહિત્યની સેવા કરનાર અને સાથે ગુજરાતના બે મહાન રાજાધિરાજોના આખા સમયમાં અનેક પ્રકારે રાજકીય બાબતોમાં ભાગ લેનાર અને તેની સાથે ધર્મસામ્રાજ્યની પ્રબળ ભાવના વ્યવહારૂ રીતે સિદ્ધ કરનાર શ્રીમાન હેમચંદ્રાચાર્યનું "કળિકાળ સર્વજ્ઞ"નું બિરૂદ સ્થાને છે એમ જ્યારે તેઓશ્રીની અનેકદેશીય પ્રવૃત્તિ જોઇએ છીએ ત્યારે લાગ્યા વગર રહેતું નથી. એમને સાહિત્યનું એક પણ ક્ષેત્ર ખેડયા વગર છોડયું હોય એમ લાગતું નથી અને તે બાબતની પ્રતીતિ તેઓનો લભ્ય ગ્રંથસંગ્રહજ આપે તેમ છે. અન્ય પ્રસંગે એ મહા ત્યાગી અને સરસ્વતીના અનન્ય ભક્તના આખા જીવનની રૂપરેખા પર વિચાર કરવાનો પ્રસંગ હાથ ધરશું. એક નાના નિબંધમાં એ વિવિધતાથી ભરપૂર જીવનને ન્યાય આપવાનું કાર્ય બનવું અસંભવિત લાગવાથી આપણા ગુજરાતી સાહિત્ય પર સીધી અસર કરનાર તેમની પ્રાકૃત ભાષાની સેવા અને તેને અંગે ઉપલબ્ધ થતી હકીકતોનો અત્રે સંગ્રહ કરવાનું તેથી પ્રાસંગિક ધાર્યું છે. આ નિબંધમાં મુખ્યત્વે કરીને તે મહાપુરૂષના પ્રાકૃત-વ્યાકરણની રચનાના પ્રસંગ ઉપર ખાસ કરીને અને આનુષંગિક વિષય તરીકે આખા વ્યાકરણની રચના ઉપર અને તેને સુવ્યવસ્થિત બતાવનાર અને ઐતિહાસિક ખોટ પૂરી પાડનાર ગ્રંથની બાબત ઉપર જે હકીકત મળી છે તેનો સાર આપ્યો છે અને બહુ જરૂરી આજુબાજુની હકીકતો ઉપર સહજ દૃષ્ટિપાત કર્યો છે.

શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્ય.

વિક્રમ સંવત ૧૧૪૫ ના કાર્તક શુદ પૂર્ણિમાની રાત્રીએ આ મહાત્માનો જન્મ ધંધુકા (કાઠીઆવાડ) માં થયો. એનું નામ ચંગદેવ, એના પિતાનું નામ ચાચિગ અને માતાનું નામ પાહિણી. જ્ઞાતીએ મોઢ વાણીઆ. એ વખતે ધંધુકા મોટું શહેર હતું અને ત્યાં વ્યપાર સારો હતો. અત્યારે અમદાવાદ જીલ્લાને તાબામાં છે. એમની માતા જૈન ધર્મ પાળતી હતી. પિતા જૈન હતા પણ ધર્મ શ્રદ્ધામાં એમની માતા જેટલા મજબૂત હોય એમ લાગતું નથી. શ્રીદેવચંદ્રે આ નાના બાળકનું સુંદર ભવિષ્ય એની મુખમુદ્રા અને બીજાં લક્ષણોથી જોઇ જાણી ભવિષ્યના મહાન સેવા કરનાર તરીકે એને પીછાની ભક્તિભાવવાળી માતા પાસે એ બાલરત્નની માગણી કરી અને આખરે સંવત્ ૧૧૫૦ ના મહા શુદ ૧૪ શનિવારે ખંભાતમાં દીક્ષા આપી અને અભ્યાસ શરૂ કરાવ્યો. એ વખતે એનું નામ સોમચંદ્ર રાખ્યું. પ્રાકૃત ભાષા તત્ત્વજ્ઞાન અને ન્યાયનો અભ્યાસ પૂરો થતાં એમને સંવત ૧૧૬૬ માં બાવીશ વર્ષની વયે આચાર્યપદ આપવામાં આવ્યું અને સંપ્રદાય પ્રમાણે તે વખતે તેમનું નામ ફેરવી હેમચંદ્રસૂરિ અથવા હેમચંદ્રાચાર્ય રાખવામાં આવ્યું.

સિદ્ધરાજ જયસિંહ.

આવી રીતે તૈયાર થયેલ અને બાળવયથી અસાધારણ બુદ્ધિવૈભવ ધરાવનાર વ્યક્તિ જ્યારે તૈયાર થતી હતી ત્યારે ગુજરાત દેશમાં તે વખતે જયસિંહ સિધ્ધરાજની આણ વર્તતી હતી. મહારાજા કર્ણદેવના મરણ વખતે ઘણી નાની વયમાં સં. ૧૧૫૦ ના પોષ વદ ૩ ને રોજ એનો પટ્ટાભિષેક થયો. આપણે જે વ્યાકરણ સંબંધી આજે વિચાર કરીએ છીએ તેને મહારાજા સિધ્ધરાજની સાથે ઘણો નીકટનો સંબધ હોવાથી એને લગતી કેટલીક હકીકત અત્રે પ્રસ્તુત છે. નાનપણથી અતૂલ પરાક્રમી આ ગુર્જરાધીષ પોતાની આણનો વિસ્તાર વધારતો હતો ત્યારે શ્રી સોમચંદ્ર અભ્યાસમાં વધારો કરતા હતા. ન્યાય, છંદ, કાવ્ય, અલંકારાદિ સર્વ સાહિત્યમાં કુશળતા મેળવવાનો પાયો આ વખતે નખાતો હતો.

* મુંબઈની આઠમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ સમક્ષ વાંચેલો નિબંધ. લેખક મો. ગિ. કાપડીઆ.

સૂરિશાર્દૂલ અને રાજાધિરાજ પરિચય.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના ચરિત્રને અંગે સાધારણ રીતે માલૂમ પડે તે કરતાં જુદાજ પ્રકારની મુશ્કેલી છે. સાધારણ રીતે કોઈ પણ ગ્રંથકર્તાનું ચરિત્ર લખવું હોય તો કશાં સાધન મળતાં નથી ત્યારે આ પ્રબળ પ્રતાપી બુદ્ધિવૈભવશાળી વિદ્વાનના અનેક ચરિત્રો મળે છે અને તેમના જીવનનો પ્રવાહ, દેશસ્થિતિ, રાજ્યસ્થિતિ, સમાજસ્થિતિ, લોકવ્યવહાર કેવા હતા તે માટે વિસ્તીર્ણ સાધનસાહિત્ય પ્રાપ્ત થઇ શકે છે. એ આખા ચરિત્રને બારીકીથી અન્ય પ્રસંગે વિચારશું. અત્રે તો પ્રાકૃત વ્યાકરણને અંગે જેટલી જરૂરી વાત હોય તેટલીજ કરવી આવશ્યક ધારી છે અને તેમાં પણ સમયનો સંકોચ હોવાથી ખાસ મુદ્દાની વાતોજ કરશું. ઉક્ત મહાન આચાર્યના ચારિત્રનો ઘણો આધાર લેવા લાયક ગ્રંથ તે તેમના સ્વર્ગગમન પછી એક શતકમાં લખાયેલ શ્રી પ્રભાવક ચરિત્ર છે. એ પ્રભાચંદ્રસુરિની કૃતિ સં. ૧૩૩૪ માં લખાયલી છે અને ઘણી આધારભૂત હકીકત મુદ્દામ રીતે પૂરી પાડે છે. એ ઉપરાંત મેરૂતુંગાચાર્યનો પ્રબંધ ચિંતામણિ અને રાજશેખરનો પ્રબંધકોશ અથવા ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ જોશું. ઉપરાંત ફાર્બસની રાસમાળા તથા ડો. પીટરસનનું એ વિષયપરતું ડકન કોલેજનું ભાષણ અને ડો. બુલરના જર્મન ભાષાના "The Life of Jain monk Hemchandra" ના પુસ્તકનો અવારનવાર ઉપયોગ કરવામાં આવશે.

પ્રભાવક ચરિત્રના બાવીશમા શૃંગમાં કહેવા પ્રમાણે એક વખત મહારાજ સિદ્ધરાજની સ્વારી રાજમાર્ગ ઉપર જતી હતી તે વખતે રાજાધિરાજે સૂરિને દુકાનમાં ઉભેલા જોઇ પોતાના હાથીને અંકુશથી ખડો કર્યો અને 'કાંઇક બોલો-કહો' એટલું રાજા સૂરિ તરફ બોલ્યા એટલે તત્કાળ સૂરિ બોલ્યા "સિદ્ધ! તારા હાથીને કોઇ જાતની શંકા વગર આગળ ચલાવ. ભલે દિગ્ગજો ત્રાસ પામી જાઓ. એમાં શી અડચણ છે? કારણકે આ દુનિયા તો તારા વડેજ રક્ષાયલી-ઉદ્ધૃત થયેલી છે"[૧] આ તત્કાળ રચાયલી અને પ્રસંગાનુરૂપ બોલાયલી પદ્યરચનાથી સિદ્ધરાજ બહુ પ્રસન્ન થયો અને દરરોજ બપોરે રાજાના પ્રમોદ સારૂ રાજમહેલે પધારવા સૂરીશ્વરને વિનતિ કરી જે તેમણે સ્વીકારી. આ પ્રથમ પરિચય થયો. ત્યારપછી સૂરિમહારાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહ પાસે અવાર નવાર જવા લાગ્યા. માળવાના રાજા યશોવર્મા પર મહાન વિજય મેળવી રાજાધિરાજ સિદ્ધેશ્વર અણહિલપુર પાટણમાં પેઠા તે વખતે તેને આશિર્વાદ આપવા સર્વ દર્શનીઓ મળ્યા હતા, તે વખતે હેમચંદ્રાચાર્યે તેને આશીષ આપી તે સર્વમાં પ્રથમ પંક્તિએ ગણાઇ. તેમણે તે વખતે કહ્યું કે: "સિદ્ધરાજ પૃથ્વી જીતીને આવે છે માટે અહો કામદુધા ગાય! તમે તમારા ગોમય રસ વડે ધરતીનું સીંચન કરો; અહો સમુદ્રો! તમે મોતીના સાથીઆ પૂરો; અહો ચંદ્રો તમે તમારા પૂર્ણ તેજથી પ્રકાશ કરો; અહો દિશાના હાથીઓ! તમે તમારી સુંઢો વડે કલ્પવૃક્ષનાં પાંદડાનું તોરણ ધારણ કરો."[૨] સૂરિના આ આશિર્વાદથી સભા-રંજન બહુ થયું અને રાજેશ્વર બહુ ખુશી થયા. ત્યાર પછી એક પ્રસંગ બન્યો તેને આપણે જે વ્યાકરણનો વિચાર કરીએ છીએ તેની રચના સાથે ઘણો અતલગનો સંબંધ ધરાવે છે.

વ્યાકરણ રચના પ્રસંગ.

એક વખતે મહારાજા સિદ્ધરાજને અવંતી (ઉજ્જન)માં રહેલા પ્રધાન પુરૂષોએ લક્ષણશાસ્ત્ર વ્યાકરણનું પુસ્તક બતાવ્યું. એ શું છે એમ રાજાએ પૂછતાં ભોજરાજાનું બનાવેલ એ શબ્દશાસ્ત્ર છે એમ

---

१ कारय प्रसरं सिद्धहस्तिराजमशङ्कितम्।
त्रस्यन्तु दिग्गजाः किं तैर्भूस्त्वयैवोद्धृता: यतः॥

२ भूमिं कामगवि स्वगोमयरसैरासिंच रत्नाकरा,
मुक्तास्वस्तिकमातनुध्वमुडुप त्वं पूर्णकुम्भो भव।
धृत्वा कल्पतरोर्दलानि सरलैर्दिग्वारणा स्तोरणा
न्याधत्त स्वकरैर्विजित्य जगतीं नन्वेति सिद्धाधिपः।

તેને જણાવ્યું. વળી તેઓએ જણાવ્યું કે એ ભોજ રાજા માળવાનો રાજા હતો, વિદ્વચ્ચક્રશિરોમણિ હતો અને શબ્દ અલંકાર નિમિત્ત અને તર્કશાસ્ત્રોપર ગ્રંથો તેણે બનાવ્યા છે, તેમજ ચિકિત્સા વૈદ્યક વાસ્તુ શુકન સામુદ્રિક વિગેરે વિષયો પર ગ્રંથો લખ્યા છે. રાજાએ કહ્યું કે અમારા ભંડારમાં શું આવું શાસ્ત્ર નથી? શું આવા વિશાળ ગુર્જર દેશમાં કોઇ વિદ્વાન નથી જે આવો વ્યાકરણનો ગ્રંથ લખી શકે? રાજાના આ ઉદ્‌ગાર સાંભળી સર્વે હેમચંદ્ર સામું જોઇ રહ્યા જેનો ભાવ એ હતો કે એ કાર્ય કરવા સમર્થ તે છે. રાજાએ શબ્દશાસ્ત્ર વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર તૈયાર કરવા શ્રી હેમચંદ્રસૂરિને પ્રાર્થના કરી અને જણાવ્યું કે અત્યારે જે વ્યાકરણો મળે છે તે કાં તો બહુ ટુંકા છે, અધુરા છે અથવા જીર્ણ છે. અત્યારે પ્રવર્તતા શબ્દલક્ષણ શાસ્ત્રની બહુ જરૂર બતાવતાં સૂરિએ સાધનો પૂરાં પાડવામાં આવે તો એ કામ હાથ ધરવા સંમતિ બતાવી. મુદ્દામ માણસો મોકલી કાશ્મીર દેશના પ્રવર નામના નગરેથી ભારતી સરસ્વતી દેવી પાસેથી આઠ જુના વ્યાકરણો મંગાવ્યા. સરસ્વતી દેવીના પ્રસાદથી એ પુરૂષો જલ્દી પાછા આવ્યા અને એ શ્વેતાંબર હેમચંદ્રને માટે શારદા દેવીને કેટલું ઊંચું માન છે તે પણ જણાવ્યું.

આવા વિદ્વાન નરરત્નને પોતાના દેશમાં રાખવાનું અહોભાગ્ય પ્રાપ્ત થવાથી રાજા પ્રસન્ન થયો અને વ્યાકરણ સર્વ દિશામાં તૈયાર કરવા હેમચંદ્રાચાર્યને બહુ ખુશીથી આદેશ આપ્યો. શ્રીમાન હેમચંદ્રાચાર્યે ત્યાર પછી "શ્રી સિદ્ધહૈમ" નામનું વ્યાકરણશાસ્ત્ર બનાવ્યું. એના બત્રીશ પાદ-પ્રકરણો પાડયાં, આઠ અધ્યાય-વિભાગ થયા. એમાં ઉણાંદિ પ્રત્યયો, ધાતુ વિભાગ, લિંગ વિભાગ, જાતિ સૂત્ર અને વૃત્તિ એ સર્વ હકીકત આવી એટલે એ પંચાંગી વ્યાકરણ બન્યું. એની સાથે એમણે બે કોશ બનાવ્યા. એનાં નામઃ નામમાલા અને અનેકાર્થકોશ. એના આઠમા અધ્યાયમાં પ્રાકૃત વ્યાકરણ લખ્યું તે પર આગળ વિવેચન થશે.

વ્યાકરણના વિષયો.

પ્રભાવક ચારિત્રકાર આગળ લખે છે કે અત્યારે આયુષ્ય નાનાં હોવાથી અગાઉના વિસ્તીર્ણ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ થઇ શકે તેમ નહોતું અને વચ્ચેના વખતમાં દોષસ્થાનો અને ન સમજાય તેવી ધુંચવણો એટલી વધી ગઇ હતી કે વિદ્વાનોએ એ સિદ્ધહૈમ વ્યાકરણ જોયું એટલે એને પ્રમાણભૂત ગણી સ્વીકાર્યું. એ રાજદરબારમાં સ્વીકારાયલા ગ્રંથને અંગે દરેક પાદને અંતે એક એક પ્રશસ્તિનો શ્લોક ગ્રંથકારે મૂકયો છે અને છેવટે ૪ શ્લોક મૂકયા છે. એ પાંત્રીશ શ્લોકમાં મુળરાજ સોલંકી અને તે પછીના રાજાઓની અને મહારાજા સિદ્ધરાજની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. આ શ્લોકના નમુના પ્રાકૃત વ્યાકરણને અંગે આપણે આગળ જોશું. એ વ્યાકરણ ઉપર ગ્રંથકર્તાએ પોતે ટીકા લખી છે તે પણ મુદ્દામ અને જરૂરી છે. ગ્રંથ પૂરો થતાં રાજસભામાં એ વાંચવામાં આવ્યો. વસ્તુદર્શનની સ્પષ્ટતા સરળતા અને સંપૂર્ણતાને અંગે એની એકે અવાજે પ્રશંસા થઇ અને મહારાજાએ ત્રણસો-લહીઆઓને એ ગ્રંથની કોપી કરવા બેસારી દીધા. દૂર દેશમાં અભ્યાસીઓને એની પ્રતો પહોંચાડી. કયા કયા દેશોમાં એની પ્રતો મોકલી તેનાં નામ આ પ્રમાણે પ્રભાચંદ્રસૂરિ આપે છેઃ—અંગ (ભાગલપુર), વંગ (પૂર્વ બંગાળ), કલિંગ (દક્ષિણ ઓરીસા) આંધ્ર, લાટ (નર્મદા પશ્ચિમ પ્રદેશ), કર્ણાટક, કોકણ, મહારાષ્ટ્ર, સૌરાષ્ટ્ર, વત્સ, કચ્છ, માલવ, સિંધુ સૌવીર (સિંધ), નેપાલ, પારસીક (ઇરાન), મુરંટક, ગંગાપાર, હરિદ્વાર, કાશિ, ચેદિ (બુંદેલખંડ), ગયા, કુરૂક્ષેત્ર, કન્ય કુબ્જ, ગૌડ (ઉત્તર બંગાલ), કામરૂપ (આસામ), સપાદલક્ષ, જાલંધર, ખસ, સિંહલ, મહાબોધ, બોડ, કૌશિક (દરભંગા) વિગેરે વિગેરે.

એની વીસ પ્રતો કાશ્મીર દેશમાં સરસ્વતી મંદિરમાં મોકલી જે ત્યાં રાખવામાં આવી એટલે દેવી શારદાએ એનો સ્વીકાર કર્યો અને એને પ્રમાણભૂત ગ્રંથ તરીકે ગણ્યો.

વ્યાકરણ પ્રસાર.

એ ઉપરાંત કાકલ અથવા કક્કલ નામના એક કાયસ્થ વિદ્વાન જેણે આઠે વ્યાકરણનો અભ્યાસ કર્યો

હતો. તેને ખાસ અભ્યાસ કરવા માટે પાટણમાં રાજા તરફથી રોકવામાં આવ્યો. તે સર્વને વ્યાકરણનો અભ્યાસ કરાવે અને તેની જાહેર પરીક્ષા દરેક માસમાં શુકલ પક્ષની પાંચમે થવા માંડી. જેઓ એ શાસ્ત્રની પરીક્ષામાં પસાર થતા તેમને રાજા તરફથી ભારે વસ્ત્રો અને સોનાનાં ઘરેણાંની ભેટ આપવામાં આવતી હતી અને તેમને બેસવા માટે પાલખી અને માથે છત્ર આપવામાં આવતા હતા. એ પ્રમાણે વ્યાકરણની પ્રસિદ્ધિ કરવામાં આવી.

આ પ્રમાણે હકીકત મુદ્દામ રીતે શ્રી પ્રભાચંદ્રે પ્રભાવક ચારિત્રના શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ નામના ૨૨ માં શૃંગમાં આપેલ છે. શ્લોક (૬૩-૧૧૫.)

આ સંબંધમાં અન્ય ગ્રંથકારો શું કહે છે તે જોવા પહેલાં એ વ્યાકરણની આખી રચના જોઇ જઈએ, ખાસ કરીને પ્રાકૃત વ્યાકરણના સંબંધમાં એ આપણા ગુજરાતી સાહિત્યને કેટલું ઉપયોગી કાર્ય છે તે પર વિચાર કરી લઇએ.

સિદ્ધહૈમ વ્યાકરણ. શબ્દાનુસાશન.

આ વ્યાકરણનું આખું નામ "શ્રી સિદ્ધહેમચંદ્ર શબ્દાનુસાશન" છે. એના સંસ્કૃત વ્યાકરણ વિભાગના સાત અધ્યાય છે અને દરેક અધ્યાયના ચાર ચાર પાદ છે એટલે સંસ્કૃત વિભાગના કુલ ૨૮ વિભાગો થાય છે. વ્યાકરણના મુખ્ય પાંચ અંગો છે. એમાં સૂત્રો, પ્રત્યયો ઉણાદિ, ધાતુના ગણો, ધાતુના અર્થો અને નામની જાતિઓનો સમાવેશ થાય છે. એના અંતરમાં દશગણો, પરસ્મૈ આત્મને અને ઉભયપદી ધાતુઓ, તેના કાળો, નામના રૂપો અને તેની અનિયમિતતાઓ, તદ્ધિત, કારક વિગેરે અનેક બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. આ સિદ્ધહેમચંદ્ર વ્યાકરણ એવા પ્રકારનું બનાવ્યું છે કે એના અભ્યાસીને વ્યાકરણને લગતી કોઈ પણ બાબતમાં શંકા જેવું કાંઇ રહે નહિ. એ ઉપરાંત એ વ્યાકરણની મોટી ખૂબિ એ છે કે એમાં સૂત્રોને સહેલાં કરીને લખ્યા છે એટલે મગજ પર વધારે પડતો બોજો ન પડે અને ટુંકામાં સર્વ વ્યાકરણની બાબતોનો બહુધા એક સ્થાનકેજ ખુલાસો મળી જાય એવી એમાં ગોઠવણ રાખી છે.

આ વ્યાકરણને એક રીતે મૌલિક ગ્રંથ તરીકે કહી શકાય અને બીજી દૃષ્ટિએ જોઇએ તો એને સંગ્રહપુસ્તક (Compilation) તરીકે પણ લેખી શકાય. શ્રી પ્રભાવક ચરિત્રકાર એ પુસ્તક તૈયાર કરવાને અંગે કાશ્મીરથી આઠ વ્યાકરણના પુસ્તકો મંગાવવાનું લખે છે તેનો ભાવાર્થ એમ સમજાય છે કે જે કાર્ય શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યને કરવાનું હતું તે જુની વાતોને સુત્ર રૂપે ગુંથી નવા આકારમાં રજુ કરવાનું હતું અને વ્યાકરણકાર-વૈયાકરણીય એટલુંજ કરી શકે તે તેની મૌલિકતા છે. વ્યાકરણ કરનારનો પ્રદેશ ભાષામાં પ્રચલિત શબ્દધનનો કેવી રીતે ઉપયોગ થાય છે અને તે કેવી રીતે ગોઠવી શકાય અને તે શબ્દોની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઇ વિગેરે બાબતની ચર્ચા કરવાનો હોય છે. એને સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાનું હોતું નથી પણ સાહિત્યમાં વપરાતાં શબ્દભંડોળને છણવાનું કાર્ય કરવાનું હોય છે.

વ્યાકરણનો વિષય તદ્દન શુષ્ક છે. એમાં નથી આવતી કલ્પના કે નથી પડતો રસ, એમાં હૃદયભેદક રસો નથી કે મર્મવેધી પ્રસંગો નથી, ગચ્છામિ ગચ્છાવઃથી માંડીને એ આરીસ્ટ અને બેનીડીકટીવ સુધી અથવા દેવઃ દેવોથી માંડીને અનડુહ્ જેવા અનિયમિત રૂપો, તેમજ તદ્ધિત કૃદંત અને કારકના અટપટા પ્રયોગો ધારણ કરવા, સમજવા, છૂટા પાડવા, પ્રથક્કરણ કરવા, ગોઠવવા અને સર્વગ્રાહી થાય તેમ સમજાવવા અને તે કાર્ય તદ્દન નવીન ઢબે, નવીન પધ્ધતિએ, ટુંકામાં અને મુદ્દામ રીતે કરવું એ અસાધારણ બુદ્ધિવૈભવ, ભાષાપરનો સર્વગ્રાહી કાબુ અને પ્રૌઢ સમન્વય શક્તિ, સંગ્રાહક શક્તિ અને સંદર્શન શક્તિનો અદ્ભુત સહયોગ બતાવે છે. એ કાર્ય આ ચરિત્રનાયકે ફતેહમંદીથી કર્યું એ એમના ગ્રંથને તેમના વખતમાં જે સ્થાન મળ્યું તે પરથી જણાય છે, અને ત્યાર પછી એ ગ્રંથે જે સ્થાન વ્યાકરણ ગ્રંથમાં જાળવી રાખ્યું છે તે એ ગ્રંથની અદ્‌ભુતતા અને વિશાળતાનો અચૂક પુરાવો છે. ત્યાર પછીના સમયમાં

એક પણ મોટું સંસ્કૃત વ્યાકરણ જેમાં ઉપરના પાંચે અંગોનો સમાવેશ થતો હોય એવું બન્યું નથી એટલે જેમ અનેક સાહિત્યના વિષયો જેવાં કે સાહિત્ય (મર્યાદિત અર્થમાં કાવ્યનું વિજ્ઞાન), કોશ અને ન્યાયમાં તેમણે છેલ્લો શબ્દ કહ્યો છે તેમાં શબ્દાનુશાસન વ્યાકરણમાં પણ તેમણે છેલ્લો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ત્યાર પછી વ્યાકરણની નાની નાની પ્રક્રિયા બની છે પણ મોટા સર્વદેશીય પંચાંગી વ્યાકરણને અંગે કોઇ પણ વિદ્વાને કાર્ય હાથમાં ધર્યું હોય તેવું જાણવામાં નથી અને તેટલું છતાં તેમનો સદર વ્યાકરણ ગ્રંથ જૈન અને જૈનેતર વિદ્વાનોમાં અત્યાર સુધી અને અત્યારે પણ મુખ્ય સ્થાન ભોગવે છે એ સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસીને નવું જાણવાનું રહ્યું નથી. કોઇ પણ સારી ટીકા વાંચતાં **इति हैमः** અથવા **इति श्रीमद्धेमचंद्राचार्याः** અનેક પ્રસંગે ન આવે એવું બનવું લગભગ અશક્ય છે. આ તેમની સર્વસંગ્રાહક અને સર્વદેશીય પ્રવૃત્તિ બતાવે છે અને તેટલે અંશે તેમને માટે માન ઉત્પન્ન કરે છે.

એ "શબ્દાનુશાસન" આખો ગ્રંથ સૂત્રે રૂપે છે. અસલના ગ્રંથો પૈકી વ્યાકરણના ગ્રંથો સૂત્રની પદ્ધતિપર રચાયલા હોય છે. "સૂત્ર" એવી પદ્ધતિથી લખાય છે કે એમાં બહુ ભાવ આવી શકે અને યાદ રાખવામાં ઘણી સગવડ પડે. એના ઉપર કવિરાજે પોતે "પ્રકાશિકા" નામની ટીકા કરી છે જે બહુ સુંદર અને સંસ્કૃત ભાષામાં રચાયલી છે. એના સાત અધ્યાયના ૨૮ પાદ અને આઠમા અધ્યાયના પ્રથમ ત્રણ પાદમાં એક એક મળી ૩૧ શ્લોક શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે પોતે લખ્યા છે. એમાં મુળરાજ સોલંકીના વખતથી માંડીને સિધ્ધરાજના સમય સુધીનું વર્ણન કર્યું છે. એના આઠમા અધ્યાયના ચોથા પાદની આખરે ચાર શ્લોક આપ્યા છે. આ પાંત્રીશે શ્લોકો ઐતિહાસિક છે અને ખાસ યાદ કરવા જેવા છે. અત્રે વિસ્તાર ભયથી એ શ્લોકો આપ્યા નથી પણ ઇતિહાસના રસિક સજ્જનો એ શ્લોકો પર જરૂર લક્ષ્ય ખેંચશે એટલું જણાવવા યોગ્ય લાગે છે. એના પ્રાકૃત વ્યાકરણપરના કુલ સાત શ્લોક આગળ વિચારવામાં આવશે.

પ્રાકૃત જૈન આર્ષભાષા.

જૈન ગ્રંથો પૈકી મૂળ સિધ્ધાન્ત ગ્રંથો "પ્રાકૃત" ભાષામાં લખાયલા છે. તેની રચના કરનાર તીર્થંકરના મુખ્ય શિષ્યોનો ઉદ્દેશ એવો હતો કે બાળ સ્ત્રી મંદ અને સાધારણ સમાજ સહેલાઇથી સમજી શકે અને ઉચ્ચારી શકે એવી ભાષામાં જો ગ્રંથરચના થઈ હોય તો તે સર્વને ઉપયોગી થાય. સંસ્કૃત ભાષામાંથી પ્રાકૃત નીકળી કે પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત એક સાથે બોલાતી હતી એ ઘણો વિકટ પ્રશ્ન છે. આખો સમાજ એકી વખતે વાતચીત અને ગૃહવ્યવહાર કે વ્યાપાર સંસ્કૃત ભાષામાં કરી શકતો હોય એ લગભગ અસંભવીત લાગે છે. એની સંસ્કારિતા અને અનિયમિતતા એટલી સુંદર અને ઝીણી છે કે આમ વર્ગની એ ભાષા હોવી ઘણાને સંભવીત લાગતી નથી. ઘણા વિદ્વાનોનો એવો અભિપ્રાય છે કે-રસિક માણસો અને ખાસ કરીને ઊંચા વર્ગના વિદ્વાનો સંસ્કૃતમાં વાતચીત કરતા હશે. તેઓની દલીલ એવી છે કે "સંસ્કૃત" શબ્દજ એવા પ્રકારનો છે કે એનો અર્થ "સંસ્કાર પામેલી" સુધરેલી અથવા સુધારાના અનુયાયીની એવો ભાવ એમાં ઝળકી ઉઠે છે. એની સાથે 'પ્રાકૃત' શબ્દ વિચારીએ તો એનો અર્થ ચાલુ અથવા 'પ્રકૃતિનુ'-'સ્વભાવસિદ્ધ' થાય છે. એ દૃષ્ટિએ 'પ્રાકૃત' ભાષા અસલ અથવા સ્વભાવ સિદ્ધ લાગે છે અને તેમાંથી સંસ્કાર પામીને શિષ્ટ પુરૂષો માટે થયેલી ભાષાને સંસ્કૃતા ભાષા કહેવામાં આવે છે. આ વિષય ઘણો ઝીણવટનો છે અને તે સંબંધી નિર્ણય આપવો ઘણો મુશ્કેલ છે, કારણકે એ સંબંધી વિચાર કરતાં એમાં અસલ રૂપો અને તેના અપવાદો પર બહુ ચર્ચા કરવી પડે જે આટલા નાના લેખને યોગ્ય લાગે નહિં. પણ આ ચર્ચામાંથી એક વાત તો ચોક્કસ લાગે છે કે સંસ્કૃત ભાષા સર્વભોજ્ય કે સાર્વત્રિક કોઇ કાળે હોય એ વાત સંભવીત જણાતી નથી. વિદ્વાનોની-સંસ્કારીઓની એ ભાષા પ્રચલિત હશે ત્યારે તેની સાથે આમ વર્ગની ભાષા તો 'પ્રાકૃત'

હોવીજ સંભવે છે. અત્યારે જેમ શહેર અને ગામડાની ભાષામાં ફેર દેખાય છે, સંસ્કાર અને સ્વભાવસિદ્ધતા જૂદા જૂદા આકારમાં બન્ને સ્થાનોમાં અનુક્રમે અનુભવાય છે તે પ્રમાણે એક સાથે બન્ને ભાષા પ્રચલિત હોય એમ અનુમાન થાય છે. ભાષા શાસ્ત્રના આ અતિ વિકટ પ્રદેશમાં અત્રે તો ચંચુ પ્રવેશ માત્ર થઇ શકે તેવું છે.

જૈન ગ્રંથોમાં પ્રાકૃતનું સ્થાન.

જૈન સંપ્રદાયમાં આ વિષય પર ઘણા ઉલ્લેખો મળી આવે છે. તેઓએ અસલ પ્રાકૃત ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો તે તેની સર્વગ્રાહક વિશાળતા બતાવે છે. એક મહાન ટીકાકાર લખે છે કે [1]બાળ સ્ત્રી મંદ મૂર્ખ અને ચારિત્રની અભિલાષાવાળા પ્રાણીઓ ઉપર ઉપકાર કરવાની બુધ્ધિથી તત્વજ્ઞ વિદ્વાનોએ જૈન સિદ્ધાન્ત પ્રાકૃત ભાષામાં બનાવ્યા છે. આ સર્વવ્યાપી ઉપકાર દૃષ્ટિ બતાવે છે.

શ્રી ઉપમિતિ ભવ પ્રપંચા કથાગ્રંથના કર્તા શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિ સંવત ૯૬૨ માં લખે છે કે "સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાઓ પ્રાધાન્યને યોગ્ય છે. તેમાં પણ ગર્વવાળા દુર્વિદગ્ધ મનુષ્યોના હૃદયમાં સંસ્કૃત તરફ વલણ હોય છે. બાળ જીવોને સદ્‌બોધ કરાવનારી અને કાનને બહુ મનોહર લાગે તેવી ભાષા તો પ્રાકૃતજ છે. પણ એ દુર્વિદગ્ધ પ્રાણીઓને તેવી લાગતી નથી. ઉપાય હોય તો સર્વનાં મનનું રંજન કરવું યોગ્ય છે તેથી તેઓની ખાતર આ ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં રચવામાં આવે છે." આવા વિચાર વિક્રમની દશમી સદીમાં બતાવવામાં આવ્યા છે તે બહુ ધ્યાન ખેંચનારા છે. સંસ્કૃત ભાષા વિદ્વાન વર્ગમાં વપરાતી હતી એમ જે ઉપર વિચાર બતાવ્યો તેને આ વિચારથી ઘણો ટેકો મળતો હોય એમ જણાય છે. અત્યારે સાદી ભાષાના શોખીનો જેમ જડબાતોડ અથવા સાક્ષરીઆ ભાષાના સંબંધમાં વિચારો બતાવે છે તેવી અસલ સંસ્કારી અને આમ ભાષાને અંગે વિચારણા ચાલતી હશે એમ આ પરથી લાગે છે અને તેમ હોય તો ઉપર જે અનુમાનથી સંસ્કૃતભાષાનું એકદેશીયપણું અને પ્રાકૃતનું સર્વગ્રાહીપણું બતાવ્યું છે તેને ટેકો મળે છે. સંસ્કૃત ભાષાના નાટકોમાં સ્ત્રીઓ અને હલકા પાત્રો પ્રાકૃત કે માગધી ભાષા વાપરે છે એ આપણા વાંચનનો વિષય છે. એની સાથે રાજા કે પ્રધાન વાત કરે તો તેઓ સંસ્કૃતમાં બોલે અને આ આમવર્ગીય પાત્રો પ્રાકૃતમાં બોલે તે રાજા વિગેરે સમજી શકે, છતાં રાજાએ જેમ બને તેમ સાદું સંસ્કૃત બોલવું પડે છે-એ સર્વનો નિષ્કર્ષ એ નીકળે છે કે આમ ભાષા પ્રાકૃત હોવી જોઇએ અને વિદ્વાનોની સંસ્કારી ભાષા સંસ્કૃત હોવી જોઇએ. સંસ્કૃતનો ઉપયોગ ગ્રંથ લેખન ચર્ચા કે એવા વિશિષ્ટ પ્રસંગે થતો હોવો જોઇએ અને ચાલુ વ્યવહાર સર્વ પ્રાકૃત ભાષામાં થતો હોવો જોઇએ. આવી પરિસ્થિતિ હોય અને તે દશમી સદીમાં જાણીતી હોય તોજ સંસ્કૃત ભાષા વાપરનારને "દુર્વિદગ્ધ" નું ઉપનામ શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિ જેવા પ્રભાવશાળી લેખક આપી શકે.

સિદ્ધહૈમનો આઠમો અધ્યાય.

આ ચર્ચા ઘણી લંબાવી શકાય તેમ છે. એમાં એક અને બીજી બાજુએ બહુ વિચારવાનું પ્રાપ્ત થાય તેમ છે. એ ચર્ચા અહીં અટકાવી મારા કહેવાનો ભાવ છે તે રજુ કરૂં છું અને તે એ છે કે જૈન પ્રાચીન પુરૂષોએ પ્રાકૃત ભાષાનો ઉપયોગ આમ વર્ગના ઉપકાર માટે ઇરાદા પૂર્વક પ્રથમથી કર્યો છે અને ઘણી ફતેહમંદીથી કર્યો છે. એટલા ઉપરથી પ્રાકૃત ભાષા એ જૈનોની "આર્ષ" ભાષા કહેવાય છે. મહા વૈયાકરણીય પ્રાણિનિએ જેમ આઠમો અધ્યાય વેદના વ્યાકરણનો લખ્યો તેમ આર્ષભાષાના ઉપયોગી વિભાગને આઠમા અધ્યાયના વિષય તરીકે અને આખા વ્યાકરણના અંગ તરીકે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે પ્રાકૃત વ્યાકરણ વિભાગને ગુંથ્યો અને તે કાર્ય તેઓશ્રીએ કેવી સફળતાથી કર્યું છે તે અત્રે વિચારીએ.

આ પ્રાકૃત વ્યાકરણનો વિભાગ ભાષાના અભ્યાસીને બહુ ઉપયોગી છે. અત્યારે વપરાતી ગુજરાતી ભાષા અથવા સામાન્ય રીતે હિંદી મરાઠી કે બંગાળી તેના આધુનિક સ્વરૂપમાં કેવી રીતે આવી તે જાણ-

[1]बालस्त्रीमंदमूर्खाणां तथा चारित्रकांक्षिणां।
उपकाराय तत्त्वज्ञैः सिद्धान्तः प्राकृतः कृतः॥

વાનો ઉપાય પ્રાકૃત ભાષાના વ્યાકરણનો અભ્યાસ છે. શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જાણવામાં આવે ત્યારે તેનો અંદરનો આશય અને તેના વપરાશની યોગ્યતા સમજાય છે. શબ્દનો બરાબર ભાવ સમજવા માટે અને ખાસ કરીને એના Connotation દર્શન ભાવ અને Denotation-(નિર્દેશ-ઉપલક્ષણ-) જાણવા માટે એ કયાંથી આવે છે એનું જ્ઞાન બહુ જરૂરી છે. શ્રી હેમચંદ્રે પ્રથમ સંસ્કૃત વ્યાકરણ લખ્યું એટલે એ વ્યાકરણના સાત અધ્યાયોને ભૂમિકા-(basis)-તરીકે રાખીને તેમાં કેવા ફેરફાર પ્રાકૃતમાં થાય છે તે આઠમા અધ્યાયમાં બતાવ્યા છે.

પ્રથમ પાદ.

પ્રથમ પાદમાં સંસ્કૃત સંધિના નિયમો પ્રાકૃત ભાષામાં વિકલ્પે લાગે છે એમ બતાવી દીધું છે. આથી ગુજરાતી ભાષામાં ઘણીવાર મતભેદ પડે છે કે બે સ્વર સાથે આવે ત્યાં સંધિ કરવો કે નહિ એ ઘુંચ નીકળી જાય છે. એ ઉપરાંત સંસ્કૃત શબ્દના જે લિંગોમાં ફેરફાર થાય છે તે સર્વ પ્રથમ પાદમાં બતાવ્યા છે અને પ્રાકૃતના ચોક્કસ રૂપો થાય છે તે આખા સૂત્ર અને ટીકામાં બતાવ્યા છે. આથી લગભગ દરેક શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જાણવાનું બની આવે છે. એ પ્રથમ પાદનાં ૨૭૧ સૂત્રો છે. દરેક સૂત્ર ઉપર શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે પોતે પ્રકાશિકા નામની ટીકા લખી છે અને તેમાં સૂત્રના ખુલાસા બહુ વિગતવાર જણાવ્યા છે. સૂત્ર યાદ રાખવા માટે છે અને ટીકા સમજવા માટે છે. એ સૂત્ર અને ટીકા ઉપર "ઢુંઢિકા" નામની ઘણા વિસ્તારવાળી ટીકા છે જે ઘણી ઉપયોગી છે. એના વિદ્વાન રચનારે અનેક ખુલાસાઓ પ્રૌઢ સંસ્કૃત ભાષામાં વિગતવાર કર્યા છે અને તેનું દળ પણ ઘણું મોટું છે. એ વ્યાકરણના બે પાદ સૂત્ર ટીકા અને ઢુંઢિકા સાથે અને વળી ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે શા. ભીમશી માણેકે છપાવી બહાર પાડયા છે એટલે અરધું પ્રાકૃત વ્યાકરણ સંપૂર્ણ વિગત સાથે છપાઇ બહાર પડયું છે. એ ગુજરાતી ભાષાંતર સાથેનો અપૂર્વ ગ્રંથ સં. ૧૯૬૦ માં બહાર પડયા પછી બાકીના અરધો ભાગ બહાર પડયો નથી એ ખેદકારક બીના છે. શેઠ ભીમશીના દેહવિલયથી એમ થયું સંભવિત લાગે છે. એના ટ્રસ્ટીઓની ખાસ ફરજ લાગે છે કે આ મુદ્રણમાં અધુરો રહી ગયેલો ઉપયોગી ગ્રંથ જરૂર પૂરો કરવો. મારી આ પ્રાર્થનામાં આપ સર્વ સંમત થશો એવી આશા છે.

પ્રશસ્તિ શ્લોકો.

પ્રથમ પાદને અંતે એક શ્લોક પ્રશસ્તિ રૂપે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે મૂકયો છે તેમાં તેઓ લખે છે કે "હે સિદ્ધરાજ મહારાજા! ભુજ દંડમાં કુંડળાકાર કરેલા ધનુષ્ય વડે તમારા શત્રુઓ પાસેથી તમે ડોલરના પુષ્પ જેવું ઉજજવળ યશ ખરીદ કર્યું છે. એ તમારા યશે ત્રણ જગતમાં ભમીભમીને થાકી જઇ આખરે માળવાની સ્ત્રીઓનાં પાંડુરંગનાં સ્તનમંડળપર અને ધોળા ગંડસ્થળપર સ્થિતિ કરી છે, અર્થાત થાકીને આખરે ત્યાં બેસી ગયું છે.[1] આ સુંદર ભાવની ઐતિહાસિક કિમત છે તે અન્ય પ્રસંગે વિચારાશે. અત્રે તેની કાવ્યચમત્કૃતિ લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે.

દ્વયાશ્રય-સંસ્કૃત પ્રાકૃત.

મૂળ સૂત્રો અને પ્રકાશિકા ટીકા તથા પ્રશસ્તિનો સદર શ્લોક શ્રી કુમારપાલ ચરિતં નામના પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય કાવ્યમાં શ્રીયુત શંકર પાંડુરંગ પંડિત એમ. એ. એ બોમ્બે સંસ્કૃત સીરીઝ નં. ૬૦ માં સરકાર તરફથી છપાવી બહાર પાડેલ છે. કુમારપાળ ચરિત્ર એ કેવા પ્રકારનો ગ્રંથ છે એ અત્ર ખાસ પ્રસ્તુત હોવાથી તે પણ અહીં પ્રસંગાનુસાર જોઈ લઇએ. આખું વ્યાકરણ સાત અધ્યાય અને અઠાવીશ પાદે સૂરિરાજે લખ્યું તેના સૂત્રોનાં દૃષ્ટાન્ત આપવા સારૂ "દ્વયાશ્રય" નામનું મહા કાવ્ય પણ તેમણેજ રચ્યું. એ દ્વયાશ્રય કાવ્યમાં બે પ્રકારની ગોઠવણ છે:

---

१ यद् दोर्मण्डलकुण्डलीकृतधनुर्दण्डेन सिद्धाधिपः
क्रीतं वैरिकुलात् त्वया किलदलत्कुन्दावदातं यशः ।
भ्रान्त्वा त्रीणि जगन्ति खेदविवशं तन्मालवीनां व्यधा.
दापाण्डौ स्तनमण्डले च धवले गण्डस्थले च स्थितम् ॥

એક બાજુ ચૌલુક્ય ચુડામણિ મૂળરાજથી માંડીને સિદ્ધરાજ જયસિંહ સુધીનો ચાલુ રસિક ઇતિહાસ છે. એના વીશ સર્ગ છે. આખો ગ્રંથ એ સમયના ગુજરાત અને મહાગુજરાતના ઇતિહાસ ઉપર ઘણો પ્રકાશ પાડે છે. મૂળ ગ્રંથ ઉપર અભયતિલક ગણિની સંસ્કૃત ટીકા છે. મુંબઇ સરકારે એ ગ્રંથ સંપૂર્ણ છાપવાનું કાર્ય શ્રીયુત આબાજી વિષ્ણુ કાથાવાટે બી.એ. ને સોંપ્યું હતું. પ્રથમ વિભાગ દશ સર્ગોમાં બોંબે સંસ્કૃત સીરીઝના નં. ૬૯ તરીકે બહાર પાડયો પણ તે બહાર પડવા પહેલાં શ્રીયુત કાથાવટે ગુજરી ગયા. બીજો વિભાગ ત્યાર પછી બહાર પડયો છે. એ બન્ને વિભાગ બને તેટલા શુદ્ધ કરીને છપાવવામાં આવ્યા છે અને વ્યાકરણના દૃષ્ટાંતો માટે બહુ ઉપયોગી છે અને ઇતિહાસના મૌલિક સાધન તરીકે તો અદ્વિતીય છે. પ્રો. કાથાવટે એની પ્રસ્તાવના લખી શકયા નહિ એ દીલગીરી ભરેલું છે પણ એમની સંશોધક બુદ્ધિ બહાર પડેલા ગ્રંથના પૃષ્ટે પૃષ્ટમાં જણાઈ આવે છે. સદર ગ્રંથમાં દૃષ્ટાન્તની એવી યોજના છે કે વ્યાકરણ અને ભાષાના અભ્યાસીને બહુ રસ પડે. નામના અનિયમિત રૂપો લે તો બધા તેના રૂપો આવી જાય અને સંપૂર્ણ ભૂતકાળ કે એઓરીસ્ટ કાળ લે તો તેનાં રૂપો ચાલ્યાં આવે. સદરહુ પ્રોફેસરે બધા રૂપોની નીચે લીટીઓ દોરી (અંદર લાઇન કરી) એ ગ્રંથનું મહત્વ વધાર્યું છે અને ઉપયોગિતા દૃશ્યમાન કરી છે અને ટીકાકાર અભયતિલક ગણીએ એને સંપૂર્ણ સુંદર રીતે સ્પષ્ટ કરેલ છે. ભાષાસાહિત્યમાં અને ઇતિહાસ વિભાગમાં આ ગ્રંથ અદ્વિતીય છે.

દ્વયાશ્રય ભાષાંતર.

સદર ગ્રંથનું ગુજરાતી ભાષાંતર શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારની આજ્ઞાથી સાક્ષર શ્રી મણીલાલ નભુભાઇ દ્વિવેદીએ કરી સં. ૧૯૪૯ માં બહાર પાડયું છે. હાલ તે ભાષાંતર લભ્ય નથી પણ ઉપયોગી છે. એ ગ્રંથનો સાર આપ્યા પછી સદરહુ સાક્ષર કેટલુંક વિવેચન કરે છે તેમાંના ઉપયોગી ફકરા જોઇ લઇએ,

"સંસ્કૃત ભાષામાં ખરી ઐતિહાસીક કીંમતના પુસ્તકો નથી એમ કહેવામાં ઝાઝી ભુલ નથી. કેમકે કાસ્મીરના ઇતિહાસની રાજતરંગિણી વિના પ્રાચીન ઐતિહાસિક પુસ્તક એક પણ મળી આવતું નથી. મધ્ય પ્રાચીન સમયમાં જૈન લોકોએ કેટલાંક કાવ્ય પ્રબંધ રાસા આદિથી ઘણી ઐતિહાસિક બાબતો નોંધી રાખેલી છે, ને જો કે તેમના ગ્રંથ બહુ ભરોસાદાર નથી[૧] તો પણ ઘણા ઉપયોગના છે. હેમાચાર્યે જે ઇતિહાસ દ્વયાશ્રયમાં આપ્યો છે તે એટલો બધો અગત્યનો છે કે તેને આધારે પ્રખ્યાત સર એલેકઝાન્ડર કીન્લોક ફારબસે પોતાની રાસમાળામાં તેનો પણ કેટલોક ભાગ લખ્યો છે."

"ગુજરાતી અથવા અણહિલવાડના રાજ્યની સીમા બહુ વિશાલ જણાય છે. દક્ષિણમાં છેક કોલાપુરના રાજા તેની આણ માને છે ને ભેટ મોકલે છે, તે ઉત્તરમાં કાસ્મીરથી પણ ભેટો આવેલી છે, ને પૂર્વમાં ચેદી દેશ તથા યમુના પાર અને ગંગા પાર મગધ સુધી આણ ગયેલી છે. પશ્ચિમે સૌરાષ્ટ્ર તે ગુજરાતને તાબે હતું, અને સિંધુ દેશ તે સિંધ અને પંજાબનો કેટલોક પંચનદ આગળનો ભાગ એ પણ ગુજરાતને તાબે હતો. એ સિવાય ઘણાક દેશ ને રાજાનાં નામ આવે છે, પણ એમને ઓળખવાનાં આપણી પાસે હાલ સાધન નથી."

આ સિવાય સાક્ષર શ્રી મણીલાલભાઇએ તે વખતની સમાજ વ્યવસ્થા, ધાર્મિક સ્થિતિ, લોકોની રહેણી કરણી વિગેરે પર ભાષાંતર અનુસાર પ્રકાશ પાડવા એ પ્રસ્તાવનામાં પ્રયાસ કર્યો છે અને છેવટે જણાવ્યું છે કે "દ્વયાશ્રય શબ્દનો અર્થ બે આશ્રય એટલે આધાર એટલોજ થાય છે, ને વ્યાકરણ અને ઈતિહાસ બે આધાર જેને રચવામાં લીધેલા તેવો ગ્રંથ તે દ્વયાશ્રય. એમાં પોતે રચેલી અષ્ટાધ્યાયીના સુત્રનાં પાદવાર ઉદાહરણ છે, ને ગુજરાતના ઇતિહાસનો અર્થ તેમાંથી નીકળતો ચાલે છે. તે દ્વયાશ્રય

---

૧. આ ટીકા માત્ર ટીકા ખાતરજ થઈ હોય એમ લાગે છે. એમ લખવાનું પ્રમાણ તેમણે આપ્યું નથી. તેમનું જૈન ગ્રંથો તરફનું દુર્લક્ષ્ય પણ અક્ષમ્ય જણાય છે કારણ તેઓ કુમારપાળ ચરિતની હયાતી પણ જાણતા નથી અને છતાં વિનોદ માટે કે પૂર્વબદ્ધ વિચારથી ટીકા કરવા દોરાઇ ગયા હોય એમ અનુમાન થાય છે.

કાવ્ય આ પ્રકારે ભારવિના ભટ્ટિ કાવ્યને મળતું આવે છે. પણ ફેરફાર એટલો છે કે ભારવિએ જ્યારે પાણિનીની અષ્ટાધ્યાયીનો ક્રમ યથાર્થ સાચવ્યો છે.[1] ત્યારે એ આશ્રયથી લખેલો આ ગ્રંથ બહુજ કઠિન થઈ ગયો છે, ને ટીકાની સહાય્ય વિના તે સમજવો પણ મુશ્કેલ પડે તેવો છે."

આ દ્વયાશ્રય ગ્રંથનું સુંદર સરળ ગુજરાતી ભાષાંતર સર્વને લાભ થાય તેવા આકારમાં બહાર પાડવાની ખાસ જરૂર છે. એ દ્વયાશ્રય કાવ્યના સોળમા સર્ગથી કુમારપાળ રાજાનો ઇતિહાસ શરૂ થાય છે. એમાં આન્ન રાજા સાથેની લડાઇની વાત અને ઋતુવર્ણન આવે છે અને વીશમા સર્ગમાં હિંસા અટકાવવાના પ્રબંધો અને છોકરા વગરના મરણ પામનારની મિલ્કત રાજ્યમાં જપ્ત થતી હતી તે ઠરાવ રદ કર્યાનો ઇતિહાસ રજુ કરી સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય ગ્રંથ પૂરો કર્યો છે.

પ્રાકૃત દ્વયાશ્રયની વસ્તુ.

સંસ્કૃત દ્વયાશ્રયમાં જ્યાંથી વાત મૂકી ત્યાંથી કુમારપાળ ચરિત્ર નામના પ્રાકૃત દ્વયાશ્રયમાં વાત ચાલુ કરી છે. એમાં આઠ સર્ગ છે. પ્રથમના પાંચ સર્ગમાં પાટણની પ્રભુતાનું વર્ણન કર્યું છે. એના રાજાની ભવ્યતા અને ધનાઢ્યતા, જૈન મંદિરોની મહત્તા, મહોત્સવ પૂર્વક રાજા એના દર્શને જતા તે વખતની એની વિશિષ્ટતા, રાજાની ભગવાનની મૂર્તિ તરફ ભક્તિ અને તત્સંબંધે તેનું ઔદાર્ય, રાજઉદ્યાનોનું સૌંદર્ય, રાજાઓ અને પ્રજાનો વૈભવ અને વિલાસ અને રૂતુઓનાં વર્ણન. આ હકીકત છઠ્ઠા સર્ગમાં પણ ચાલુ છે. છઠ્ઠા સર્ગના બાકીના વિભાગમાં કુમારપાળ રાજા અને મલ્લિકાર્જુન વચ્ચેની લડાઇની વાતો કરે છે અને અન્ય સહયોગી રાજા સાથેનો તેનો સંબંધ દર્શાવાય છે અને છેલ્લા બે સર્ગમાં શ્રુતદેવીએ રાજાને આપેલ નીતિબોધ બહુ મનનીય છે. આ વસ્તુ કુમારપાળ ચરિત્રમાં છે. એના પ્રત્યેક શ્લોકમાં પ્રાકૃત વ્યાકરણનાં દૃષ્ટાંતો છે અને સરકાર તરફથી બહાર પાડેલ ગ્રંથમાં પ્રત્યેક દૃષ્ટાંતની નીચે લીટી દોરી એની મુખ્યતા બતાવી આપી છે. એ ગ્રંથ ઉપર અભયતિલકગણિની સંસ્કૃત ટીકા ઘણી સુંદર છે અને તે પણ સરકારી ગ્રંથમાં પ્રગટ થઇ છે. આ કુમારપાળ ચરિત્ર પ્રાકૃત વ્યાકરણને અંગે દૃષ્ટાન્તનું કાર્ય કરે છે અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અપૂર્વ છે. શ્રીયુત શંકર પાંડુરંગે સદર ગ્રંથમાં આખું પ્રાકૃત વ્યાકરણ સૂત્ર અને પ્રકાશિકા ટીકા સાથે છાપ્યું છે અને ૧૨૪ પૃષ્ટનો પ્રાકૃત કોશ છાપ્યો છે જેમાં પ્રાકૃત શબ્દો તેના સંસ્કૃત પર્યાય સાથે અને સર્ગ શ્લોકની સંખ્યાના નિર્દેષ પૂર્વક રજુ કરી એક અતિ મહત્વની જરૂરીઆત પૂરી પાડી છે. પ્રાકૃત ભાષાના અભ્યાસીને આ ગ્રંથ બહુ ઉપયોગી છે અને ગુજરાતી ભાષાનો જેને વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ કરવો હોય અને ભાષાશાસ્ત્રી થવું હોય તેને માટે આ ગ્રંથ અપરિહાર્ય છે. પ્રાકૃત વ્યાકરણના અભ્યાસ વગર ગુર્જરી ગિરાના અંદરના આશયને સમજી તેનો ઉપયોગ થાય એ અતિ મુશ્કેલ બાબત લાગે છે અને શબ્દની વ્યુત્પત્તિ અને અર્થઘટનાને અંગે તો એના વગર નભી શકે તેવું નથી એમ જણાય છે.

મૂળ પ્રાકૃત વ્યાકરણના પ્રથમ પાદની વાત કરતાં આપણે આટલી પ્રાસંગિક વાત વિચારી ગયા. હવે સદર વ્યાકરણના બીજા પાદમાં શી હકીકત આવે છે તેના ઉપર દૃષ્ટિક્ષેપ કરી જઇએ.

દ્વિતીય પાદ.

સદર પ્રાકૃત વ્યાકરણના બીજા પાદમાં કુલ ૨૧૮ સૂત્રો છે, એના પ્રથમના ૧૧૫ સૂત્રમાં જોડાક્ષરોનાં પ્રાકૃતમાં કેવાં રૂપો થાય છે તે બતાવ્યાં છે. તેમ ક્રમ એવો રાખ્યો છે કે કયા કયા જોડાક્ષરોના ફેર થાય તે પ્રથમ બતાવ્યા છે. ત્યાર પછી એ ક્રમ પ્રમાણે ચાલ્યા છે. એમાં વિકલ્પે રૂપો કેવી રીતે થાય છે તે પણ સાથે બતાવ્યા છે એ પ્રકાશિકા ટીકામાં અને ઢુંઢિકા ટિકામાં તેનો ખૂબ વિસ્તારપૂર્વક સ્ફોટ કર્યો છે. દાખલા તરીકે "શકત" સંસ્કૃતનું **सक्को** અથવા **सत्तो** રૂપ થાય છે, "મુક્ત" સંસ્કૃતનું **मुक्को** અથવા **मुत्तो** રૂપ થાય છે. અને

[1] આમાં ગેરસમજુતી છે. ભટ્ટિકાવ્યમાં પાંડવ અને રામ ચરિત્ર છે એટલે એમાં ઇતિહાસ ચાલુજ છે.

ष्क નો स्क નો ख થાય છે. એની સાથે એકજ શબ્દ જૂદા જૂદા અર્થમાં વપરાતો હોય ત્યારે તેના કેવા રૂપ પ્રાકૃતમાં થાય છે તે ૧૧૫ પછીના બાકીના સૂત્રોમાં બતાવ્યું છે. આ આખો વિભાગ ભાષાશાસ્ત્રીને માટે અતિ ઉપયોગી છે. કેટલીકવાર અક્ષરોનો વ્યત્યય થાય છે તે પણ બતાવ્યું છે. "કરેણુ" સંસ્કૃતનું રૂપ વિકલ્પે **कणेरू** થાય છે. "વારાણસી" નું **वाणारसी** થાય છે. વ્યુત્પત્તિના અભ્યાસીને આ આખો પાદ ઘણો ઉપયોગી છે. "દંષ્ટ્રા" નું **दाढा** રૂપ થાય છે. "બૃહસ્પતિ"નાં કેટલાં સૂત્રો લાગીને **भयस्सई भयप्फई, भयप्पई** રૂપો થાય છે એટલે અપભ્રંશ દ્વારા એનું "ભેસ્પતિ" રૂપ કેમ થયું હશે એનો ખ્યાલ આવે છે. એવીજ રીતે સર્વ નામોનાં "યુષ્મદીય"નું **तुम्हकेरो** અને "અસ્મદીય" નું **अम्हकरो** રૂપ થાય છે. આતો બહુ સાદા દાખલા આપ્યા છે, પણ એ આખો વિભાગ મનન કરીને સમજવા યોગ્ય છે. શુદ્ધ ગુજરાતી શબ્દોનું મૂળ શોધવા માટે આ વિભાગ અતિ મહત્વનો છે અને વિશુદ્ધ ભાષા લખનારને અને ખાસ કરીને જોડણીના પ્રશ્નનો નીકાલ કરવાને માટે આ વિભાગનો અભ્યાસ ખાસ આવશ્યક છે. એ બીજા પાદને છેડે પ્રશસ્તિના શ્લોકમાં સૂરીશ્વર લખે છે કે " ત્રણ ભુવનમાં અદ્વિતીય વીર સિધ્ધરાજ ! શત્રુઓના નગરને ચૂર્ણ કરવાના વિનોદના કારણભૂત થયેલા તમારા જમણા હાથમાં શંકરના જમણા હાથ કરતાં એટલો તફાવત છે કે એ કામ એટલે મનોરથને દૂર કરતો નથી".[1] શંકરનો હાથ કામ (કામદેવ)ને હઠાવે છે ત્યારે તમારા જમણા હાથમાં એટલી વિશેષતા છે કે એ કામ ઇચ્છા—મનોરથને દૂર કરતો નથી.

તૃતીય પાદ.

પ્રાકૃત વ્યાકરણના ત્રીજા પાદમાં ધાતુઓના પ્રત્યયમાં અને નામોના રૂપોમાં કેવા ફેરફાર થાય છે તે બતાવ્યું છે. હ્રસ્વ અને દીર્ઘના ફેરફારો પ્રાકૃતમાં કયા નિયમને અનુસરે છે તે અત્રે બહુ વિસ્તારથી બતાવ્યું છે. જાતિમાં કેટલા ફેરફારો થાય છે તે પણ વિસ્તારથી બતાવ્યા છે અને રૂપમાં કેવો ફેરફાર થાય છે તે પણ આ પાદમાં બતાવ્યું છે. શબ્દના જૂદા જૂદા આદેશો પણ અહીં બતાવ્યા છે. આમાં સર્વનામનાં સૂત્રો પર બહુ વિવેચન છે જે ખાસ મનન કરી વિચારવા યોગ્ય છે. ૧૩૦ મા સૂત્રમાં કહે છે કે પ્રાકૃત ભાષામાં દ્વિવચન નથી, એને સ્થાને બહુવચન થાય છે. ચતુર્થી વિભક્તિ થાય છે. ત્યાર પછી સંસ્કૃત વિભક્તિમાં પ્રાકૃતને અંગે કેટલા ફેરફાર થાય છે તે માટે ઘણાં સૂત્રો બતાવ્યાં છે. સૂત્ર ૧૩૧-૧૪૧ સુધીના વિભક્તિને માટેજ લખાયલાં છે. પરસ્મૈપદ અને આત્મનેપદના ધાતુનાં રૂપોમાં પ્રાકૃતમાં કેવા આદેશો થાય છે તે હકીકત ત્યાર પછી આવે છે અને એ સામાન્ય નિયમોનાં વ્યક્તિગત ધાતુમાં પાછા અપવાદો થાય છે તે પણ સૂત્ર અને ટીકામાં બતાવ્યા છે. આ તૃતીય પાદના કુલ સુત્રો ૧૮૨ છે. સિદ્ધરાજને ઉદ્દેશીને પ્રશસ્તિમાં લખે છે કે " પૃથ્વીના રાજાઓના મુકુટમણિ! તારી કીર્તિ ઊંચે સ્વર્ગભુવનથી પણ દૂર ભમે છે અને નીચે પાતાળના તળીએથી પણ વધારે નીચી જાય છે અને દરિયાની પણ પેલી પાર જાય છે. સ્વભાવને સુલભ એવા એના આવા પ્રકારના ઊંચા નીચા ચપળ સ્વભાવને લઇને એણે વાણી ઉપર સંયમ રાખનારા મૂનિઓને એમના મૌનવ્રતથી મુકાવી દીધા છે."[2]—મતલબ એ છે કે તમારી વિસ્તૃત કીર્તિને મુનિઓ પણ ગાઇ રહ્યા છે. આવી રીતે પ્રાકૃત વ્યાકરણના ત્રીજા પાદમાં હકીકત આવે છે.

ચતુર્થ પાદ.

ચોથા અને છેલ્લા પાદમાં સર્વથી વધારે સૂત્રો

---

१ द्विषत्पुरक्षोदविनोदहेतोर्भवादवामस्य भवद्भुजस्य ।
अयं विशेषो भुवनैकवीर परं न यत्काम मपाकरोति ॥

२ उर्ध्वं स्वर्गनिकेतनादपि तले पातालमूलादपि
त्वत्कीर्तिर्भ्रमति क्षितीश्वरमणे पारे पयोधेरपि ।
तेनास्याःप्रमदास्वभावसुलभैरुच्चावचैश्चापलै-
स्तेवाचंयमवृत्तयोपि मुनयो मौनव्रतंत्याजिताः॥

છે. એની સૂત્ર સંખ્યા ૪૪૮ છે અને એ વિભાગ સર્વથી વધારે કઠીન લાગે છે. એમાં પ્રથમ ધાતુના આદેશો આવે છે. પ્રત્યેક ધાતુના જૂદા જૂદા અર્થમાં કેવા આદેશો થાય છે તે અને સાથે ઉપસર્ગ સાથે હોય ત્યારે જૂદા જૂદા આદેશો કેવા થાય છે તે આ પાદમાં વિસ્તારથી બતાવ્યું છે. એ હકીકત ૨૫૯ સૂત્ર સુધી આવે છે અને ધાતુની સમજણ અને તેમાં થતા ફેરફારો સમજવા માટે ઉપયોગી છે. પછી શૌરસેની ભાષામાં કેટલા ફેરફાર થાય છે તે બતાવ્યા છે. એ પ્રાકૃત ભાષાનો એક પ્રકાર છે. એને માટે સૂત્રો ૨૬૦-૨૮૬ છે. ત્યાર પછી પ્રાકૃતના એક વિભાગ માગધી ભાષાની હકીકત આવે છે. એમાં કેવા ફેરફારો થાય છે તે હકીકત ૨૮૭ સૂત્રથી માંડીને ૩૦૨ સુધીમાં આપી છે.

ત્યાર પછી પૈશાચી નામની એક પ્રાકૃત ભાષામાં થતાં ફેરફારો બતાવ્યા છે તેમાં સૂત્ર ૩૦૩-૩૨૮ રોકાય છે.

સૂત્ર ૩૨૯ થી અપભ્રંશ નામની પ્રાકૃત ભાષામાં કેટલા ફેરફારો થાય છે તે બતાવ્યું છે તે લગભગ આખર સુધી ચાલે છે. અને છેવટે સૂત્ર ૪૪૮ માં કહે છે કે **शेषं संस्कृतवत्सिद्धम्** એટલે પ્રાકૃત ભાષા સંબંધી જે વાત અષ્ટમ અધ્યાયમાં ન લખી હોય તે સંસ્કૃત પ્રમાણે છે એમ સમજવું. ટુંકામાં કહીએ તો પ્રથમ પાદમાં સંધિના નિયમો, બીજા પાદમાં જોડાક્ષરના ફેરફારો, ત્રીજામાં ધાતુના રૂપોમાં ફેરફારો અને ચોથા પાદમાં આદેશો તથા પ્રાકૃતના પ્રકારોપર વિવેચન છે. એ ચોથા પાદની છેવટે પ્રશસ્તિના ચાર શ્લોકો આપ્યા છે તે અનેક રીતે બહુ ઉપયોગી છે. તેનો ભાવ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

પ્રશસ્તિ.

"પૂર્વકાળમાં શત્રુઓનો પતિ અને હદ વગરના ચાર સમુદ્રની સિમાથી અંકિત થયેલ પૃથ્વીના ભારને વહન કરવાની શક્તિવાળા મજબૂત બાહુવાળો ચાલુક્યકુળના આભૂષણ જેવો ભયંકર શત્રુ રૂપ હાથીઓને સિંહસમાન શ્રી મૂળરાજ નામનો રાજા થયો.૧

"તેના કુળમાં પ્રબળ પ્રતાપમાં સૂર્યની સાથે સરખાવી શકાય તેવો પૃથ્વીપતિ શ્રી જયસિંહ દેવ થયો જેણે પોતાના વંશ રૂપી સૂર્ય ઉપર અમૃત રશ્મિચંદ્ર જેવું બીજું નામ "શ્રી સિદ્ધરાજ" એવું લખાવ્યું. ૨.

"એ ચતુર રાજાએ સારી રીતે (સામ દામ દંડ ભેદ રૂપ) ચારે પ્રકારના ઉપાયોનું સારી રીતે સેવન કર્યું. ચાર સમુદ્રનો જેને કંદોરો છે એવી એટલે ચાર સમુદ્રની સિમા સુધીની પૃથ્વીને ભોગવી, એણે ચાર પ્રકારની વિદ્યા (આન્વીક્ષિકી, ત્રયી, વાર્તા અને [1]દંડનીતિ) ના અભ્યાસથી પોતાની બુદ્ધિને વિશેષ નમ્ર બનાવી અને આત્માપર વિજય મેળવ્યો અને એણે ચારે પ્રકારના પુરૂષાર્થ (ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ) ને અંગે તો પરાકાષ્ટા કરી દીધી. ૩.

"શબ્દ સંબંધી વિસ્તૃત જ્ઞાન ઘણાં પુસ્તકોમાં વહેંચાયલું અને તે ગ્રંથો મળવાની મુશ્કેલીવાળું અને છૂટું છવાયું અહીં તહી પડી રહેલું જોઇને એના મનમાં ઘણો ક્ષોભ થયો. એની માગણીને સ્વીકારીને મુનિ હેમચંદ્રે આ શબ્દાનુંશાસન ગ્રંથ કોઇ પ્રકારના પાપ કે વાંધા વગરનો વિધિપૂર્વક બનાવ્યો. ૪."[2]

---

૧. આન્વિક્ષીકીઃ ન્યાય. ત્રયીઃ ત્રણ વેદ. વાર્તાઃ કથા ચરિત્રો. દંડનીતિઃ વ્યવહાર શાસ્ત્ર, ધર્મ શાસ્ત્ર.

૨ आसीद्विशां पतिरमुद्रचतुःसमुद्रमुद्रां-
क्तिक्षितिभरक्षमबाहुदण्डः।
श्री मूलराज इति दुर्धरवैरिकुम्भिकण्ठीरवः
शुचिचुलुक्यकुलावतंसः ॥१
तस्यान्वये सम नि प्रबलप्रतापतिग्मद्युतिः
क्षितिपतिर्जयसिंहदेवः।
येन स्ववंशसवितर्यपरं सुधांशौ श्रीसिद्ध-
राज इति नाम निजं व्यलेखि ॥२
सम्यग् निषेव्य चतुरश्चतुरोप्युपायान्
जित्वोपभुज्य च भुवं चतुराब्धिकाञ्चीम्।
विद्याचतुष्टयविनीतमतिर्जितात्मा काष्ठा-
मवाप पुरुषार्थचतुष्टये यः ॥३
तेनातिविस्तृतदुरागमविप्रकीर्णशब्दानु-
शासनसमूहकदर्थितेन।

ગ્રંથપર વિચારો.

આ પ્રમાણે લખેલી પ્રશસ્તિ ઉપરથી જણાય છે કે શ્રી સિદ્ધરાજ જયસિંહ મહારાજની પ્રાર્થનાથી આ ગ્રંથ લખાયલો હતો, એ ગ્રંથમાં શબ્દશાસ્ત્ર સંબંધી કોઇ પણ વાત બાકી ન રહે એવી એની યોજના હતી અને અનેક જૂદા જૂદા ગ્રંથોમાં શબ્દ સંબંધી વાતો હતી તેને વિધિ પૂર્વક-નિયમસર ગોઠવવાની એમાં ખાસ ગોઠવણ હતી. અનેક જગોએ જે હકીકત મેળવવા જવું પડતું હતું તે આ ગ્રંથમાં એકત્ર કરવામાં આવી અને વ્યાકરણના સંબંધમાં આ છેલ્લોજ ગ્રંથ થયો એમ કહી શકાય. ત્યાર પછી છૂટાછવાયા પ્રક્રિયા ગ્રંથો થયા છે પણ મોટા પાયા ઉપર અને સર્વ હકીકતને એક સ્થાને લઇ આવે એવો વિસ્તૃત ગ્રંથ આ છેલ્લોજ છે અને પ્રાકૃત ભાષાની વિચારણાને અંગે તો આ ગ્રંથ પહેલો અને છેલ્લોજ છે.

છેલ્લી પ્રશસ્તિની પહેલાં તેઓ લખે છે કેઃ—

इत्याचार्य श्री हेमचन्द्रविरचितायां सिद्ध हेमचन्द्राभिधान स्वोपज्ञशब्दानुशासनवृत्तावष्टमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः

अष्टमोध्यायः

समाप्ता चेयं सिद्धहेमचन्द्र शब्दानुशासन वृत्तिः प्रकाशिका नामेति.

આટલા ઉપરથી પ્રકાશિકા નામની ટીકા પણ તેમની પોતાની રચેલી છે એમ જણાય છે. આ ગ્રંથ આચાર્યપદપ્રાપ્તિ પછી લખેલો જણાય છે. બત્રીશે પાદમાં પ્રશસ્તિના શ્લોકો જે રીતે મૂકયા છે તે પરથી તે પછવાડેથી લખાયા હોય એમ જણાય છે. સમાસ કરવા સંબંધી સર્વ હકીકત આવી ગયા પછી એ શ્લોકો લખાયા છે. એ સંબંધી એક વાત અન્યત્ર લખાયલી છે તે હવે પછી જોવાશે.

अभ्यर्थितो निरवमं विधिवद्व्यधत्त शब्दानुशासनमिदं मुनिहेमचंद्रः ॥४

પ્રબંધ ચિંતામણિમાં વ્યાકરણનો ઉલ્લેખ.

શબ્દાનુશાસનની કૃતિના સંબંધમાં મેરૂતુંગાચાર્ય પ્રબંધચિંતામણિ ગ્રંથમાં કહે છે તે વાત જરા વિચારી લઇએ. તેઓશ્રીનો ગ્રંથ સં. ૧૩૩૧ માં પૂરો થયો છે એટલે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની નજીકનો એ ગ્રંથ કહેવાય અને વળી તેઓએ જે વાત પૂર્વપુરૂષો પાસેથી સાંભળી તે લખી નાખી છે એમ છેવટે જણાવ્યું છે તેથી આધારભૂત ગણાય. તેઓ આ બનાવને ધારાનગરીના યશોવર્માની જીત પછી મૂકે છે. એ જીત વખત જૂદા જૂદા પંડિતો શ્રી સિદ્ધરાજને સંપ્રદાય પ્રમાણે આશીર્વાદ આપવા આવ્યા તે વખતે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય પણ આવ્યા અને તેમણે **भूमिं कामगवि** વાળો ઉપર લખ્યો છે તે શ્લોક કહ્યો જેથી સિદ્ધરાજ બહુ પ્રસન્ન થયો. શ્રી મેરૂતુંગાચાર્યના કહેવા પ્રમાણે શ્રી સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને શ્રી હેમચંદ્રસૂરિનો આ પ્રથમ મેળાપ હતો. બીજા ઐતિહાસિક પુરાવાથી ધારા નગરીની જયસિંહની જીત સં. ૧૧૯૪ માં થાય છે, તો ત્યાર પછીના છેલ્લા પાંચ વર્ષમાં વ્યાકરણની કૃતિ થઇ હોય એમ અનુમાન થાય છે. આ બાબતપર નિર્ણય કરવા વિશેષ સાધનોની હજુ અપેક્ષા છે તેથી છેવટનો નિર્ણય થતો નથી. આ કૃતિ સિદ્ધરાજના સમયની છે એ નિર્વિવાદ છે અને સિદ્ધરાજનો સમય સં. ૧૧૫૦ થી ૧૧૯૯છે એ પણ નિર્ણીત બાબત છે. હું આ કૃતિને સંવત ૧૧૮૦ થી ૧૧૯૦ લગભગમાં મૂકું છું. આચાર્યના ચાતુર્યભરપૂર આશીર્વાદથી રાજા ઘણો જ પ્રસન્ન થયો એટલે એની પ્રશંસા સહન ન કરનાર બ્રાહ્મણો બોલ્યા કે એતો અમારા વ્યાકરણ ભણી પંડિત થયા છે વિગેરે. એના જવાબમાં હેમચંદ્રાચાર્યે કહ્યું કે પોતે શ્રી વીર ભગવાનનું બનાવેલ જૈનેંદ્ર વ્યાકરણ ભણેલ છે એટલે વળી એ બ્રાહ્મણોએ એ વાતને ગપ્પ તરીકે ગણાવી અને કોઈ આધુનિક વૈયાકરણીય જૈનમાં હોય તો બતાવવા કહ્યું. હેમચંદ્રાચાર્યે કહ્યું કે મહારાજ સિદ્ધરાજ સહાય કરે તો પોતે નવીન પંચાંગી વ્યાકરણ બનાવે. રાજાએ સર્વ પ્રકારની મદદ આપવાનું માથે

લીધું. દેશ દેશ પંડિતો મોકલી વ્યાકરણના ગ્રંથો મંગાવ્યા અને હેમાચાર્ય પાસે "શ્રી સિદ્ધહેમ" નામનું સવા લાખ શ્લોકનું પંચાંગી વ્યાકરણ એક વરસમાં તૈયાર કરાવ્યું. તે પુસ્તકને રાજાને બેસવા યોગ્ય હાથી ઉપર મૂકી શ્વેત છત્ર તેના પર ધારણ કરાવી બે ચામર સાથે હેમાચાર્યના સ્થાનેથી રાજમંદિરમાં લાવવામાં આવ્યું. રાજાએ એની પૂજા કરી અને એને પુસ્તકાલયમાં સ્થાપ્યું. રાજાના હુકમથી એ પુસ્તકનો વ્યાકરણ તરીકે અભ્યાસ ચાલુ થયો અને અન્ય પુસ્તકો બંધ થયા.

એ વખતે વળી કોઇએ મત્સરથી રાજાને ભંભેર્યો કે એમાં તમારૂં તો નામ પણ નથી. રાજાને એ તો મોટા અંધેરની વાત લાગી. હેમાચાર્યે રાતોરાત બત્રીશ શ્લોક બનાવી બત્રીશ પાદને અંતે મૂકી દીધા અને બીજે દિવસે સવારે વાંચતાં રાજા બહુ પ્રસન્ન થયા.

આ હકીકતમાં દેશોદેશથી વ્યાકરણો મંગાવ્યા તે હકીકત બહુ ઉપયોગી લાગે છે. ગમે તે કારણથી પણ બત્રીશ નહિ પણ પાંત્રીશ પ્રશસ્તિના શ્લોકો પછવાડેથી શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે પોતે દાખલ કર્યાં છે અને તેનું જે કોરણ મેરૂતુંગાચાર્ય આપે છે તે વિચારવા યોગ્ય છે. રાજાઓ વિદ્વાનોને બોલાવી સહાય કરી કાવ્યના કે બીજા વિશિષ્ટ વિષયના ગ્રંથો લખાવતા હતા અને લેખકો તેની અર્પણા રાજાને કરતા અથવા રાજાનું નામ ગ્રંથ સાથે જોડતા એવું અનેક પ્રસંગે પૂર્વ કાળમાં બનેલ છે. કક્કલ નામના પંડિતને રોકી પાટણ નગરમાં વ્યાકરણનો અભ્યાસ શરૂ કરાવ્યો એમ જે હકીકત પ્રભાવક ચરિત્રકારે લખી છે તેને મેરૂતુંગાચાર્ય ઉક્ત ઉલ્લેખથી ટેકો આપે છે.

વ્યાકરણને અંગે ડો. બ્યુલર.

ડો. જી. બ્યુલરે "લાઇફ ઓફ જૈન મન્ક હેમચંદ્ર" નામનું પુસ્તક જર્મન ભાષામાં લખ્યું છે તે આ બન્ને ગ્રંથોમાં વ્યાકરણ રચના સંબંધી હકીકત આપી છે તેનો ઉલ્લેખ કરી છેવટ જણાવે છે કે એ બંન્ને ગ્રંથો (પ્રભાવક ચરિત્ર અને પ્રબંધ ચિંતામણિ) માં જે વ્યાકરણ રચનાની હકીકત લખી છે તેના સંબંધમાં બીજી ઘણી હકીકત ત્યાર પછીનાં ચરિત્રોથી મળી આવી છે અને તેથી આ બન્ને વાતોનું દોહન કરી શકાય તેવાં સાધનો પણ પ્રાપ્ત થયાં છે. એ બધી હકીકતનો સાર કાઢતાં છેવટે કહે છે કે પ્રભાવક ચરિત્રમાં સદર ગ્રંથ રચનાને અંગે જે હકીકત આવેલ છે તે વધારે બંધબેસતી જણાય છે. તે માને છે કે આ ગ્રંથ ઉપરના પ્રશસ્તિના શ્લોકમાં લખે છે તે પ્રમાણે રાજાની માગણીથી લખાયલો છે કારણ કે રાજાને આવા ગ્રંથથી પોતાના રાજ્યને અમર કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયેલો જણાય છે અને ભોજનું વ્યાકરણ વાંચીને એનામાં કાંઇક ઇર્ષ્યા ઉત્પન્ન થઈ હોય અને પોતાના વખતનાં સારામાં સારા વિદ્વાન Scholar) ને એ કાર્ય કરવા તેણે સંપૂર્ણ મદદ કરી હોય એ તદ્દન બનવા જોગ છે. ગ્રંથમાં હેમચંદ્રાચાર્ય પોતે બીજા ગ્રંથોનો આધાર લે છે અને તેના સંબંધમાં ડો. કીલૉર્ન–(Dr. Kielhorn)–લખે છે કે પ્રથમના પાંચ પાદમાં પંદરથી વધારે આધારો લેવાયા છે અને આખા ગ્રંથમાં એથી બહુ મોટી સંખ્યામાં આધારો અપાયા છે. ડો. કીલ્હોર્નના મત પ્રમાણે સંસ્કૃત વ્યાકરણ મુખ્યત્વે કરીને શાકટાયન અને કાતંત્રના વ્યાકરણ પર રચાયું છે. વૈયાકરણીયો કહે છે કે એની રચનાપદ્ધતિ તદ્દન મૌલિક છે અને સહેલાઇથી યાદ રહે તેવી છે અને આખો ગ્રંથ સર્વાંશે પરિપૂર્ણ છે. વ્યાકરણ ગ્રંથનાં સાધનો તે વખતે પ્રાપ્ત થયેલા આજુબાજુના અનેક વ્યાકરણ ગ્રંથો જોઇને વપરાયેલ જણાય છે. કાશ્મીરમાંથી સરસ્વતી દેવીના મંદિરમાંથી વ્યાકરણ ગ્રંથો આવ્યા એ હકીકત પ્રભાવકચરિત્રકાર કહે છે તેના કરતાં મેરૂતુંગાચાર્યે દેશદેશથી વ્યાકરણો સિદ્ધરાજ મહારાજે મંગાવી આપ્યા એ હકીકતને વધારે બંધ બેસતી ગણવામાં આવે છે. કકકલ નામના પંડિતને એ વ્યાકરણ શીખવવા માટે મહારાજાએ રોકયા અને દર પંચમીએ પરીક્ષા અણહીલપાટણમાં થતી હતી તે હકીકતને વધારે મજબૂતી બીજી બાજુએથી મળે છે. દેવસૂરિના શિષ્ય ગુણચંદ્રે "તત્વપ્રકાશિકા" અથવા "હેમવિભ્રમ" નામની વિશેષ ટીકા લખી તે જણાવે છે કે એ ટીકા એમણે કક્કલ નામના પંડિતના હુકમથી લખી

હતી. આ કકલ, કક્કલ અને કક્કલ્લ એ સર્વ સંસ્કૃત શબ્દ "કર્ક" (કુંભ) નો અપભ્રંશ છે. આથી પ્રભાવક ચરિત્રમાં વ્યાકરણને જે જાહેરાત મળી કહેવામાં આવી છે તે વાતને સંપૂર્ણ ટેકો મળે છે અને "કક્કલ" ઐતિહાસિક પુરૂષ હતો એમ જણાય છે. અને અત્યારે કોલેજમાં જેમ પ્રોફેસર (-અધ્યાપક-) હોય છે તેને મળતું તેનું સ્થાન હોય એમ જણાય છે.

આ વ્યાકરણ ક્યારે લખવામાં આવ્યું તે સંબંધી ડો. બ્યુલર ઘણી તપાસ કરે છે. પ્રભાવક ચરિત્રકાર સમય આપતા નથી પણ બહુ થોડા વખતમાં વ્યાકરણ પૂરૂં થયું એટલુંજ કહે છે. મેરૂતુંગાચાર્ય એક વર્ષમાં તૈયાર થયું એમ કહે છે. સૂરિનો મહારાજા સાથે પ્રસંગ પહેલો અથવા બીજો માળવાના વિજય પછી મળે છે, એ વિજય સંવત ૧૧૯૪માં થાય છે તે બીજી અનેક રીતે સંભવિત છે. પ્રશસ્તિના ૨૩ માં શ્લોકમાં યાત્રાનું વર્ણન છે તે યાત્રા દ્વયાશ્રય કાવ્ય પ્રમાણે એકજ વાર થયેલી છે અને તેનો સંવત પ્રાયે ૧૧૯૪ આવે છે, એ સર્વ હકીકત મેળવતાં વ્યાકરણનો સંવત ૧૧૯૭ લગભગ જણાય છે. આ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ચર્ચા છે. એમાં હજુ વધારે સાધનો દ્વારા વિચાર કરવાનો અવકાશ છે.

આ વ્યાકરણને મળેલી ફતેહને પરિણામે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે દેશી ભાષાના અને સંસ્કૃત ભાષાના કોશો બનાવ્યા. એમાં "અભિધાન ચિંતામણિ" અને "નામમાળા" બહુ પ્રખ્યાત ગ્રંથ છે. ત્યાર પછી એક શબ્દના અનેક અર્થ બતાવનાર "અનેકાર્થ" રચ્યો. ગુજરાતી ભાષાના અભ્યાસીને આ ત્રણે ગ્રંથો બહુ ઉપયોગી છે.

શ્રી રાજશેખરના ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ અથવા પ્રબંધ કોશમાં આ પ્રાકૃત વ્યાકરણને અંગે બહુ ટુંકાણમાં હકીકત છે. જરૂરી હકીકત ઉપર આવી જાય છે તેથી તેનો જૂદો ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. વળી એ ગ્રંથ પ્રમાણમાં પ્રભાવક ચરિત્ર અને પ્રબંધ ચિંતામણિથી આધુનિક છે તેથી તે વધારે બારિકીથી તપાસવાની જરૂર રહેતી નથી. એ ગ્રંથમાં હેમસૂરિનો પ્રબંધ દશમો છે.

ગુર્જર સાહિત્યમાં વ્યાકરણ જ્ઞાનની જરૂર.

હેમચંદ્રાચાર્યના અનેક ચરિત્રો લભ્ય છે. મારી પાસે તેના સંસ્કૃત ચરિત્ર અને ગુજરાતી રાસો મોજુદ પણ છે. તે સર્વના આ વ્યાકરણનો અંગે ઉતારા આપી આપનો વખત લેવા ઇચ્છતો નથી. એ વ્યાકરણનો ઇતિહાસ રજુ કરી તે દ્વારા તમને મારે એટલું બતાવવાનો ઇરાદો હતો કે ગુજરાતી ભાષાશાસ્ત્રી થવા માટે, શબ્દના સાચા પ્રયોગ કરવા માટે, જોડણીના ઘુંચવણીઆ પ્રશ્નના નીકાલ માટે એ પ્રાકૃત વ્યાકરણનું જ્ઞાન અનિવાર્ય છે અને અત્યારે મારા જાણવામાં તો એ એકજ સાધન છે. એ વ્યાકરણ એક જૈન ગ્રંથ છે અને આ લેખક જૈન છે એ વિચાર આપ ભૂલી જશો. અત્યાર સુધીમાં જૈન શબ્દોચ્ચાર સાથે જે અનિચ્છા દર્શાવાતી મેં અનુભવી છે તેથી મને ખેદ થાય છે. ભાષાની સમૃદ્ધિ જે જૈન કવિઓએ કરી છે તે ભારે જબરી છે, તમારી કલ્પનામાં ન હોય તેવી જબરી છે. એ આખો વિભાગ માત્ર સાહિત્યની નજરે જોવા જેવો છે, સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૂરો કરવા માટે એ ખાસ જોવોજ પડશે એમાં મને શંકા નથી. એ સાહિત્યની સીમા બહુ દૂર છે, બહુ વિશાળ છે, એની સેવા જન્મભરના સંસાર ત્યાગીઓએ અને વિશિષ્ટ ત્યાગી ગૃહસ્થોએ કોઇ પણ પ્રકારની અપેક્ષા વગર કરી છે અને એક એક વિષયો આલ્હાદક બોધક અને રમણીય છે. પ્રેમભાવે, સ્નેહભાવે, સહાનુભૂતિથી એના અભ્યાસ તરફ વલણ દાખવવાની ગુર્જર સાહિત્યની દૃષ્ટિએ બહુ આવશ્યકતા છે.

આ પ્રાકૃત વ્યાકરણની રચના વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જોઇએ તો બહુ પદ્ધતિસરની છે. એક શબ્દ જોવો હોય તો તેનો ખુલાસો ક્યાં મળશે એ ગ્રંથ પદ્ધતિ જાણ્યા પછી તુરત ખ્યાલમાં આવી શકે તેમ છે અને આખા પ્રાકૃત વિભાગની કોઇ પણ વાત તેમાં બાકી રહેવા દીધી હોય એમ લાગતું નથી. એ ગ્રંથની ટીકા અને ઢુંઢિકા ટીકા સાથે વધારે ફેલાવો કરી તે દ્વારા ગુર્જરગિરાની સમૃદ્ધિમાં વધારો કરશો એટલી વિજ્ઞપ્તિ કરી અત્ર વિરમીશ.

મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆ,
બી. એ. એલ એલ. બી.
સોલિસિટર.

પાટણ ચૈત્યપરિપાટી.

[શ્રી. લલિતપ્રભસૂરિકૃત પાટણ ચૈત્ય પરિપાટી અમદાવાદની શ્રી હંસવિજયજી જૈન ફ્રી લાયબ્રેરી ગ્રંથમાલા નં. ૨૮ તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ ગઇ છે તેની કિંમત છ આના છે. તેની પ્રસ્તાવના સાક્ષર મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયજીએ લખેલી છે તે અતિ ઉપયોગી ઐતિહાસિક વિગતો પૂરી પાડનારી હોઇ તે અમે પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી હંસવિજયજીની આજ્ઞાથી અત્ર આપીએ છીએ.] તંત્રી.

સ્વભાવથીજ ભારતવર્ષના પ્રાચીન વિદ્વાનોએ ઇતિહાસ લખવા તરફ થોડું લક્ષ્ય આપેલું છે. અને જે કંઇ લખાયું હતું તેનો પણ ઘણો ખરો ભાગ રાજ્યવિપ્લવોના દુ:સમયમાં નાશ પામી ગયો છે. માત્ર વ્યાખ્યાનિક સાહિત્યમાં ઉપયોગી થતો કેટલોક જૈન ઐતિહાસિક સાહિત્યનો અંશ વ્યાખ્યાનરસિક જૈન સાધુઓના પ્રતાપે બચવા પામ્યો છે. પણ તેમાં ઐતિહાસિક કરતાં ઉપદેશતત્ત્વને મુખ્ય સ્થાન આપેલું હોવાથી તેવા ચરિત્ર પ્રબન્ધાદિ ગ્રન્થો પૈકીનો ઘણો ભાગ ઔપદેશિક સાહિત્યજ ગણી શકાય, માત્ર કેટલાક રાસાઓ અને પ્રબન્ધો ઉપરાંત શિલાલેખો, પ્રશસ્તિઓ, ચૈત્યપરિપાટીઓ તથા તીર્થમાલાઓજ આધુનિક દૃષ્ટિએ પ્રાચીન ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં ગણવા યોગ્ય છે.

ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં ચૈત્યપરિપાટીઓનું સ્થાન.

જો કે ચૈત્યપરિપાટી વા તીર્થમાલાઓ તરફ ઘણા થોડા વિદ્વાનોનું લક્ષ્ય ગયું છે અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તેની ખરી કીંમત આંકનારા સાક્ષરો તો તેથીયે થોડી સંખ્યામાં નીકલશે, એટલું છતાં પણ ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ચૈત્યપરિપાટી એ ઘણું કીંમતી સાહિત્ય છે, એના ઉંડાણમાં રહેલા તાત્કાલિક ધાર્મિક ઇતિહાસનો પ્રકાશ, ધર્મની રૂચિ તથા પ્રવૃત્તિનું દર્શન અને ગૃહસ્થોની સમૃદ્ધ દશાનું ચિત્ર ઇત્યાદિ અનેક ઇતિહાસના કીમતી અંશો ચૈત્યપરિપાટિઓના ગર્ભમાંથી જન્મે છે કે જેની કીંમત થાય તેમ નથી.

ચૈત્યપરિપાટીઓનો ઉત્પત્તિકાલ.

ચૈત્યપરિપાટીઓ ક્યારથી રચાવા માંડી તેનો નિશ્ચિત નિર્ણય આપી શકાય તેમ નથી. ચૈત્યપરિવાડીઓ તીર્થમાલાઓ અથવા એવાજ અર્થને જણાવનારા રાસાઓ ઘણા જુના વખતથી લખાતા આવ્યા છે એમાં શંકા નથી, પણ એવા ભાષાસાહિત્યની ઉત્પત્તિના પ્રારંભકાલનો નિર્ણય હજી અંધારામાં છે, કારણ કે આ વિષયમાં આજ પર્યન્ત કોઈ પણ વિદ્વાને ઊહાપોહ તક કર્યો નથી, છતાં જૈન સાહિત્યના અવલોકનથી એટલું તો નિશ્ચિત કહી શકાય કે જૈનોમાં ચૈત્ય વા તીર્થયાત્રાઓ કરવાનો અને તેનાં વર્ણનો લખવાનો રિવાજ ઘણોજ પ્રાચીન છે. તીર્થયાત્રાઓ કરવાનો રિવાજ વિક્રમની પૂર્વે ચોથી સદીમાં પ્રચલિત છે. તીર્થયાત્રાઓ કરવાનો રિવાજ વિક્રમની પહેલી વા બીજી સદીમાં પ્રચલિત હતો એમ ઇતિહાસ જણાવે છે, જ્યારે તેનાં વર્ણનો લખવાની શરૂઆત પણ વિક્રમની પહેલી વા બીજી સદી પછીની તો નજ હોઈ શકે; એ વિષયનો વિશેષ ખુલાસો નીચેના વિવેચનથી થઈ શકશે—

જૈન સાહિત્યમાં સર્વથી પ્રાચીન સૂત્ર આચારાંગની નિર્યુક્તિમાં તાત્કાલિક કેટલાંક જૈન તીર્થોની નોંધ અને તેને નમસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે.[1] નિશીથચૂર્ણિમાં ધર્મચક્ર દેવનિર્મિત સ્તૂપ, જીવિતસ્વામિ પ્રતિમા, કલ્યાણભૂમિ આદિ તીર્થોની નોંધ કરવામાં આવી છે.[2]

છેદસૂત્રોના ભાષ્ય અને ટીકાકારો લખે છે કે અષ્ટમી ચતુર્દશી આદિ પર્વ દિવસોમાં સર્વ જૈન દેહરાસરોની વંદના કરવી જોઇયે. ભલે તે ચૈત્ય સંઘનું

---

૧. અટ્ઠાવય ઉજ્જિંતે ગયગ્ગપએ ય ધમ્મચક્કે ય.
પાસરહાવત્તનગં ચમરુપ્પાયં ચ વન્દામિ."

"ગજાગ્રપદે–દશાર્ણકૂટવર્તિનિ તથા તક્ષશિલાયાં ધર્મચક્રે તથા અહિચ્છત્રાયાં પાર્શ્વનાથસ્ય ધરણેન્દ્રમહિમાસ્થાને." —આચારાંગનિર્યુક્તિ પત્ર ૪૧૮.

૨. "ઉત્તરાવહે ધમ્મચક્કં, મથુરાએ દેવણિમ્મિઓ થૂભો, કોસલાએ જિયંતસામિપડિમા, તિત્થંકરાણ વા જમ્મભૂમિઓ. —નિશીથચૂર્ણિ પત્ર ૨૪૩-૨.

હોય કે અમુક ગચ્છની માલિકીનું હોય તો પણ તેની યાત્રા કરવી, વખત પહોંચતો હોય તો સર્વ ઠેકાણે સંપૂર્ણ ચૈત્યવંદન-વિધિ કરવી જોઇએ અને વખત ન પહોંચતો હોય તો એક એક સ્તુતિ વા નમસ્કાર જ કરવો પણ ગામનાં સર્વ ચૈત્યોની યાત્રા કરવી.[૧]

વ્યવહાર સૂત્રના ભાષ્ય અને ચૂર્ણિમાં લખ્યું છે કે[૨] આઠમ ચૌદશ આદિ પર્વ-તિથિદિનોમાં ગામનાં સર્વ દેહરાંઓમાં રહેલી જિનપ્રતિમાઓ અને પોતાના તથા બીજા ઉપાશ્રયોમાં રહેલા સર્વ સાધુઓને પર્યાયલઘુ સાધુઓએ વંદન કરવું જોઇયે, જો ન કરે તો તે સાધુ પ્રાયશ્ચિત્તનો ભાગી થાય.

મહાનિશીથ સૂત્રમાંથી પણ ચૈત્યતીર્થ અને તીર્થોમાં ભરાતા મેલાઓની સૂચના મલે છે.[૩] આ સર્વ જોતાં એટલું તો નિશ્ચિત છે કે જૈનોમાં તીર્થયાત્રા અને પ્રતિમાપૂજાનો રિવાજ ઘણોજ જૂનો પુરાણો છે, તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલ સ્થાનોમાં ભાવિક જૈનો ઘણા દૂર દૂરના દેશો થકી સંઘો લઇ જતા અને તીર્થાટન કરી પોતાની ધાર્મિક શ્રદ્ધાને સફલ કરતા, પોતાના ગામ નગરોનાં ચૈત્યોને તે હમેશાં ભેટતા, ચૈત્યો અધિક વા ઓછો સમય મલતાં નગરનાં સર્વ ચૈત્યોની યાત્રા નિત્ય ન થતી તો છેવટે આઠમ ચઉદશ જેવા ખાસ ધાર્મિક દિવસોમાં તો પૂર્વોક્ત યાત્રા અવશ્ય કરતાજ, કાલાન્તરે આ પ્રવૃત્તિમાં પણ મંદતા ન પેસી જાય એટલા માટે શ્રુતધર પૂજ્ય આચાર્યોએ નિયમ ઘડ્યો કે આઠમ ચઉદશે તો સર્વ ચૈત્યોની વંદના કરવીજ, અને જો સાધુ કે વ્રતિ ગૃહસ્થ આ નિયમ પ્રમાણે ન વર્તશે તો તે દંડનો ભાગી થશે. આ પ્રમાણે નગર યા ગામનાં સર્વ ચૈત્યોની યાત્રા તે 'ચેઇઅપરિવાડીજત્તા' (ચૈત્યપરિપાટિયાત્રા) કહેવાતી. અને એ પ્રવૃતિ વિશેષ પ્રચલિત થતાં ઉતાવલને લીધે 'યાત્રા' શબ્દ નિકળી જઇને 'ચૈત્યપરિપાટિ' શબ્દ જ પ્રાથમિક મૂળ અર્થને જણાવવામાં રૂઢ થઇ ગયો. વખત જતાં ચૈત્યપરિપાટી-ચૈત્યપરિવાડી-ચૈત્યપ્રવાડી-ચૈત્રપ્રવાડી ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના 'ચેઇઅપરિવાડીજત્તા'ના સ્થાને સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ શબ્દો રુઢ થયા, જે આજ પર્યન્ત તે અર્થને જણાવી રહ્યા છે.

ઉપરના વિવેચનથી એ વાત સ્પષ્ટ થઈ કે 'ચૈત્યપરિવાડી' એ નામ એક પ્રકારની યાત્રાનું છે, અને ઉપચારથી તેવી યાત્રાનું વર્ણન કે વિવેચન કરનાર પ્રબન્ધ વા સ્તવનો પણ 'ચૈત્યપરિવાડી' ના નામથી ઓળખાવા લાગ્યાં કે જે બનાવ સાહિત્યમાર્ગમાં એક સ્વાભાવિક ઘટના છે.

તીર્થમાલા અને ચૈત્યપરિવાડિયોનો વાસ્તવિક ભેદ.

યદ્યપિ તીર્થમાલા વા તીર્થમાલા સ્તવનો અને ચૈત્યપરિવાડી વા ચૈત્યપરિવાડી સ્તવનોમાં સામાન્ય રીતે ભેદ નથી ગણવામાં આવતો તથાપિ તેનાં નામ અને લક્ષણો તપાસતાં તે બન્ને પ્રકારની કૃતિનો વાસ્તવિક ભેદ ખુલ્લો જણાઇ આવે છે.

તીર્થમાલા સ્તવનોનું લક્ષણ એ હોય છે કે પોતે ભેટેલાં વા સાંભળેલાં કે શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલાં નામી નામી તીર્થોનાં ચૈત્ય વા પ્રતિમાઓનું વર્ણન, તેનો સાચો વા કલ્પિત ઇતિહાસ, તેનો મહિમા અને તે સંબંધી બીજી બાબતોનું વર્ણન કરવા પૂર્વક તેની સ્તુતિ વા પ્રશંસા કરવી. આચારાંગનિર્યુક્તિ અને નિશીથચૂર્ણિમાં થયેલી તીર્થોની નોંધ તે આજકાલની તીર્થમાળાઓ અને તીર્થકલ્પોનું મૂલ બીજક સમ-

---

૧. નિસ્સકડમનિસ્સકડે ચેઇએ સવ્વહિં થુઇ તિન્નિ,
વેલં વ ચેઇઆણિ વ નાઉં ઇક્કિક્કિઆ વા વિ.
—ભાષ્ય

૨ અટ્ઠમી-ચઉદ્દસીસું ચેઈય સવ્વાણિ સાહુણો સવ્વે.
વન્દેયવ્વા નિયમા અવસેસ-તિહિસુ જહસત્તિં.
એએસુ ચેવ અટ્ઠમીમાદીસુ ચેઇયાઇં સાહુણો વા જે અણ્ણાએ
વસહીએ ઠિઆ તે ન વંદંતિ માસલહુ.
—વ્યવહારભાષ્ય અને ચૂર્ણિ.

૩. અહન્નયા ગોયમા તે સાહુણો તં આયરિયં ભણંતિ જહાણં જઇ ભયવં તુમં આણાવેહિ તા ણં અમ્હેહિં તિત્થયત્તં કરિ(ર)યા ચંદપ્પહસામિયં વંદિ(દ)યા ધમ્મચક્કં ગંતૂણમાગચ્છામો.
—મહાનિશીથ ૫-૪૩૫.

જવું જોઇયે. સિદ્ધસેનસૂરિનું સકલતીર્થ સ્તોત્ર[૧] મહેન્દ્રસૂરિનું તીર્થમાલાસ્તવન,[૨] જિનપ્રભસૂરિની શાશ્વતાશાશ્વત–ચૈત્યમાલા,[૩] વિવિધતીર્થકલ્પ[૪] વિગેરે સંસ્કૃત પ્રાકૃત અપભ્રંશ અને લોકભાષામાં લખાયેલા ઉપર્યુક્ત લક્ષણુવાળા સ્તવનોની કોટિના અનેક પ્રબન્ધો આજે દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

ચૈત્યપરિપાટી–સ્તવનોનું લક્ષણ એ થયા કરે છે કે કોઇ પણ ગામ કે નગરનાં યાત્રાના સમયમાં ક્રમવાર આવતાં દેહરાસરોનાં નામ, તે તે વાસોનાં નામ, તેમાં રહેલી જિનપ્રતિમાઓની સંખ્યા વિગેરે જણાવવા પૂર્વક મહિમાનું વર્ણન કરવું અને તેની સ્તુતિ કરવી. વિજયસેનસૂરિનો રૈવંતગિરિરાસો,[૫] હેમહંસગણિની ગિરિનારચૈત્યપરિવાડી,[૧] સિદ્ધપુર ચૈત્યપરિવાડી,[૨] નગાગણિની જાલોરચૈત્યપરિવાડી[૩] વિગેરે સંખ્યાબંધ ચૈત્યપરિવાડિઓ ઉપર જણાવેલ લક્ષણુવાલી આજે વિદ્યમાનતા ધરાવે છે.[૪] પ્રસ્તુત 'પાટણુચૈત્યપરિપાટી' પણ એજ બીજી કોટિનો નિબંધ છે.

આટલા વિવેચન ઉપરથી સમજાયું હશે કે તીર્થ ચૈત્યયાત્રાઓ અને નગર ચૈત્યયાત્રાઓ કરવાનો રિવાજ જૈનોમાં ઘણાજ પ્રાચીન કાલથી ચાલ્યો આવે છે. આ રિવાજોની પ્રાચીનતા ઓચ્છામાં ઓચ્છી બે હજાર વર્ષની હોવી જોઇયે એમ પૂર્વે સૂચવેલ શાસ્ત્રવાક્યોથી સિદ્ધ થાય છે, અને એ ઉપરથી તીર્થમાલાસ્તવનો અને ચૈત્ય પરિપાટીસ્તવનો લખવાની રુઢિ પણ ઘણી પ્રાચીન હોવી જોઇયે એ વાત સહેજે સમજી શકાય તેવી છે; છતાં પણ એટલું તો સખેદ જણાવવું પડે છે કે આ પ્રવૃત્તિની પ્રાચીનતાના પ્રમાણુમાં તેના વર્ણનગ્રન્થો તીર્થમાલાસ્તવનો અને ચૈત્યપરિપાટી–સ્તવનો તેટલાં પ્રાચીન આજે મલતાં નથી.

---

૧. આ સંસ્કૃત સ્તોત્ર પાટણુમાં સંઘવીની શેરીના તાડપત્રોના પુસ્તક ભંડારમાં છે, એના કર્ત્તા સિદ્ધસેન સૂરિ ક્યારે થયા તેનો નિશ્ચય નથી, છતાં સંભવ પ્રમાણે તેરમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં થઇ ગયેલા સિદ્ધસેન જ એના કર્ત્તા હોવા જોઇયે.

૨. આ પ્રાકૃત સ્તવન પણ તેરમી સદીમાં જ બનેલું સંભવે છે. મહેન્દ્રસૂરિ નામના બે આચાર્ય થયા છે–૧ લા પૂર્ણતલ્લગચ્છીય પ્રસિદ્ધ આચાર્ય હેમચંદ્રજીના શિષ્ય જે ૧૨૧૪ માં વિદ્યમાન હતા. ૨ જા નાણકીયગચ્છીય જે સં. ૧૨૨૨ માં વિદ્યમાન હતા. આ સ્તવનના કર્ત્તા આ બેમાંથી કયા તેનો નિશ્ચય થતો નથી.

૩ આ ચૈત્યમાલા અપભ્રંશ ભાષામાં છે, એના કર્ત્તા જિનપ્રભસૂરિ જે ૧૪ મી સદીમાં થઈ ગયા છે, જેમણે અનેક ચરિત્રો અને રાસો અપભ્રંશમાં લખેલા છે. જેટલી અપભ્રંશની કવિતા પાટણુના ભંડારોમાં એમની મળે છે, તેટલી બીજા કોઇ પણ કવિની નથી મળતી.

૪ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાં બનેલા આ તીર્થકલ્પો પ્રસિદ્ધ છે. એના કર્ત્તા જિનપ્રભસૂરિ ખરતરગચ્છની લઘુશાખામાં થઇ ગયા છે. તેમણે આ તીર્થકલ્પસંગ્રહ વિક્રમની ૧૪ મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં બનાવ્યો છે.

૫. આ રાસો પ્રાચીન ગૂજરાતી ભાષામાં લખાયેલો છે, એના કર્ત્તા વિજયસેનસૂરિ નાગેન્દ્રગચ્છમાં પ્રસિદ્ધ મંત્રી વસ્તુપાલના સમયમાં અર્થાત્ વિક્રમની તેરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થઈ ગયા છે. વસ્તુપાલના સંઘ સાથે ગિરનારની યાત્રાયે ગયા તે સમયે તેમણે આ રાસ બનાવ્યો હતો.

---

૧. હેમહંસગણિ પ્રસિદ્ધ આચાર્ય મુનિસુંદરસૂરિના શિષ્ય હતા, તેઓ સોળમી સદીના પ્રથમ ચરણમાં વિદ્યમાન હતા, આરંભસિદ્ધિવાર્તિક, ન્યાયમઞ્જૂષા વિગેરે અનેક વિદ્વત્તાપૂર્ણ ગ્રન્થો એમણે બનાવ્યા છે. આ ચૈત્યપરિવાડી તેમણે ક્યારે બનાવી તે જણાવ્યું નથી, પણ સોળમી સદીની શરૂઆતમાંજ બનાવી હોવાનો સંભવ છે.

૨. આ ચૈત્યપરિવાડીના કર્ત્તા કે સમયનો પત્તો લાગ્યો નથી. પરિવાડી જૂની હોવાનો સંભવ છે.

૩. આ ચૈત્યપરિવાડી સં. ૧૬૫૧ ના ભાદ્રવા વદિ ૩ ને દિને જાલોરમાં બની હતી, એના કર્ત્તા નગા વા નગર્ષિગણિ આચાર્ય શ્રીહીરવિજયસૂરિના શિષ્ય કુશલવર્ધનગણિના શિષ્ય હતા.

૪. સ્વ૦ આચાર્ય શ્રીવિજયધર્મસૂરિજીએ સંપાદન કરીને ભાવનગરની શ્રીયશોવિજય જૈન ગ્રન્થમાલા દ્વારા 'પ્રાચીન તીર્થમાલા સંગ્રહ'નો પ્રથમ ભાગ બહાર પાડયો છે, જેમાં જુદા જુદા કવિઓની કરેલી ચૈત્યપરિવાડિઓ, તીર્થમાલાઓ અને તીર્થસ્તવનો મળીને ૨૫ પ્રબન્ધો છે. એ સિવાય પણ સંખ્યાબંધ તીર્થમાલાઓ અને ચૈત્યપરિવાડીઓ જૈન ભંડારોમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

પાટણ.

પ્રસ્તુત પરિવાડી જેના નામ સાથે બંધાયેલી છે, તે પાટણ નગરનો આ સ્થલે સંક્ષેપમાં પરિચય આપવો ઉપયોગી ગણાશે.

'પાટણ' એ ગુજરાતદેશની રાજધાની-હિન્દુસ્થાનના પ્રાચીન અને પ્રસિદ્ધ શહેરોમાંનું એક છે, એનું વાસ્તુસ્થાપન જૈન મંત્રોથી થયું હતું, એનો વસાવનાર 'વનરાજ' નામનો ચાવડાવંશનો એક બાહોશ શૂરવીર રાજપુત્ર હતો. તે નાગેન્દ્રગચ્છના જૈન આચાર્ય શીલગુણસૂરિનો પરમ ભક્ત જૈન ઉપાસક હતો.[1]

વનરાજ પોતે, તેના રાજકારભારિયોનું મંડલ અને તેની પ્રજાનો અધિક ભાગ જૈનધર્મી હોઇ પાટણ શહેર એ તે વખતમાં ગુજરાતના જૈનોના ધાર્મિક સામ્રાજ્યની રાજધાની બની ગયું હતું. જૈનોમાં ચાલતા તે સમયના સર્વ ગચ્છ અને મતોનું અસ્તિત્વ પાટણમાં જણાઇ આવતું હતું. ધર્મવીર અને યુદ્ધવીર જૈનોની વ્યવસ્થા અને આબાદીથી પાટણ એક વખત પૂરી જાહોજલાલી ભોગવતું થયું હતું. વિક્રમ સંવત્ ૮૦૨ ના વર્ષમાં પહેલ પ્રથમ 'અણહિલવાડ' વા 'અણહિલપાટણ' એ નામથી પાટણ વસ્યું, અને દિવસે દિવસે ઉન્નતિ કરતું ચાવડાવંશના રાજાઓની રાજધાની તરીકે પ્રસિદ્ધ થયું.

ચાવડાવંશના કુલ ૭ સાત રાજાઓએ[2] રાજ્ય કર્યા બાદ પાટણની રાજ્ય લગામ ચૌલુક્ય વંશના રાજાઓના હાથમાં ગઇ, આ વખતે પણ પાટણ પૂરી જાહોજલાલીમાં હતું. એટલુંજ નહિં પણ પાટણના ચૌલુક્ય રાજાઓએ આસપાસના દેશો જીતી પોતાની રાજસત્તાનો વિશેષ વધારો કરવા માંડ્યો જે કુમારપાલ સુધી ચાલુ રહ્યો, કુમારપાલ જે ચુસ્ત જૈનધર્મી હતો, તેણે પોતે પણ અનેક લડાઇઓ કરી ઉત્તર મારવાડ, કોંકણ વિગેરે અનેક દેશોના રાજાઓને જીતીને ગુજરાતના મહારાજાધિરાજ તરીકે પોતાની સત્તા સર્વોત્કૃષ્ટ બનાવી હતી, પરંતુ ગુજરાતની ઉન્નતિની આ છેલ્લી હદ હતી, એ પછીના ગુજરાતના રાજાઓએ પોતાની સત્તા વધારી હોય એમ ઇતિહાસ જણાવતો નથી. આ તો રાજ્યસત્તાની વાત થઈ પણ ગુજરાતમાં અને ખાસ કરીને પાટણમાં જૈનધર્મની પ્રબલતા પણ ઓછી ન હતી, ચાવડાવંશના તમામ રાજાઓ જૈનધર્મના પાલનારા નહિં તો ઉપાસક તો અવશ્ય હતા, મંત્રિમંડલ અને બીજા રાજકર્મચારિયો પણ પ્રાયઃ જૈનો હોઈ પ્રજાનો અન્યધર્મી વર્ગ પણ જૈનધર્મને પૂજ્ય દૃષ્ટિથી જોતો; આ સ્થિતિ ચૌલુક્ય પહેલા ભીમ સુધી ચાલતી રહી, ભીમના વખતમાં તેના વીર દંડનાયક વિમલ અને રાજા વચ્ચે વૈમનસ્ય ઉત્પન્ન થતાં પાટણની જૈન પ્રજાને કંઇક ધક્કો પહોંચ્યો હોય તો બનવા જોગ છે. એમ કહેવાય છે કે દંડનાયક વિમલને વિષે રાજા ભીમના મનમાં કંઇક વિપરીત ભાવ ઉત્પન્ન થયો, ચતુર અને માની વિમલને રાજાના મનની સ્થિતિનું જ્ઞાન થતાં દિલગીરી અને દયાનું

---

૧ વનરાજને બાલ્યકાલમાં જ ઉક્ત શીલગુણસૂરિએ આસરો દીધો હતો, તેથી કૃતજ્ઞ પ્રકૃતિના વનરાજે પાછળથી પોતે રાજા થતાં જૈનધર્મની કીમતી સેવા બજાવી હતી, એટલું જ નહિ બલકે પાટણમાં નામી જૈન મંદિર બનાવરાવી પોતાની કીર્તિને વિશેષ અમર કરી હતી. વનરાજનું બનાવેલું આ 'વનરાજવિહાર' નામનું ચૈત્ય સં. ૧૩૦૧ માં વિદ્યમાન હતું એ વાત નીચેના શિલાલેખ ઉપરથી જણાશે:—

"સંવત્ ૧૩૦૧ વર્ષે વૈશાખ શુદિ ૯ શુક્રે પૂર્વમણ્ડલિવાસ્તવ્ય મોઢજ્ઞાતીય નાગેન્દ્રા......સુત શ્રે૦ જાલ્હણપુત્રેણ શ્રે૦ રાજકુક્ષિસમુદ્ભવેન ઠ૦ આસાકેન સંસારાર... ......યોપાર્જિતવિત્તેન અસ્મિન્ મહારાજશ્રીવનરાજવિહારે નિજકીર્તિવલ્લીવિસ્તાર.........વિસ્તારિતઃ। તથા ચ ઠ૦ આસાકસ્ય મૂર્ત્તિરિયં સુત ઠ૦ અરિસિંહેન કારિતા પ્રતિષ્ઠિતા.........સમ્બન્ધે ગચ્છે પંચાસરાતીર્થે શ્રીશીલગુણસૂરિસંતાને શિષ્ય શ્રી.........દેવચન્દ્રસૂરિભિઃ ॥ મંગલં મહાશ્રીઃ ॥

(પાટણમાં પંચાસરાપાર્શ્વનાથના મંદિરમાં રહેલી 'વનરાજ'ની મૂર્ત્તિ પાસેની ઠ૦ આસાકની મૂર્ત્તિનો શિલાલેખ)

૨ પાટણની રાજગાદી ઉપર નીચેના આઠ ચાવડાવંશી રાજાઓ થયા છે:—

૧ વનરાજ, ૨ યોગરાજ, ૩ રત્નાદિત્ય, ૪ વૈરિસિંહ, ૫ ક્ષેમરાજ, ૬ ચામુંડરાજ, ૭ રાહડ, ૮ સામંતસિંહ.

પાત્ર ન બનતાં તે ગુપ્તપણે પાટણનો ત્યાગ કરી ચાલી નિકળ્યો, અને તેણે આબુના દક્ષિણ કટિભાગમાં વસેલી ચંદ્રાવતી નગરીમાં આવીને નિવાસ કર્યો, ચંદ્રાવતીનો પ્રથમનો રાજા[1] વિમલના આગમનથી ડરી જઇ ભાગી જતાં વિમલ ત્યાંનો રાજા થઇને રહ્યો.[2]

રાજાની [3]નારાજગીથી જૈન સમાજનો માન્ય પુરુષ વિમલ પાટણ છોડીને ચાલ્યો ગયો, એ વાત જાહેર થતાં પાટણનો જૈન સંઘ રાજા ઉપર ભારે ગુસ્સે થયો, એટલુંજ નહિં; પણ સેંકડો જૈન કુટુંબો વિમલનું અનુસરણ કરી પાટણ છોડી ચંદ્રાવતીમાં જઇને વસ્યાં. જો ઉપરની હકીકત સાચા ઇતિહાસમાં ખપતી હોય તો કહેવું જોઇયે કે પહેલા ભીમદેવના વખતમાં પાટણની જૈન વસતિમાં કંઇક ભંગાણ

૧ આ રાજાનું નામ ક્યાંઈ જણાવ્યું નથી, કોઇ પરમાર વંશીય રાજા હતો, ધારનો ધંધુક તો ન હોય ?

૨ વિમલ ચન્દ્રાવતીનો રાજા થયાની હકીકત વિમલ પ્રબન્ધમાં જણાવેલી છે.

૩ કુમારપાલના સમકાલીન **હરિભદ્ર**સૂરિ મન્ત્રીશ્વર **પૃથ્વીપાલ**ની પ્રાર્થનાથી રચેલ **ચન્દ્રપ્રભ**સ્વામિચરિત (પ્રા.) ની પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે કે **વિમલ** દણ્ડનાયક **ભીમદેવ** રાજાના વચનથી સકલ શત્રુના વૈભવને ગ્રહણ કરી પ્રભુપ્રસાદથી પ્રાપ્ત થયેલ **વડ્ડાવલી** (ચન્દ્રાવતી) વિષયને ભોગવતો હતો, જુઓ તે ઉલ્લેખઃ---

" સિરિ**ભીમએવ**રજ્જે **નેઢો** ત્તિ મહામઈ પઢમો ॥
બીઓ ઉ સરયસસહરનિમ્મલગુણરયણમંદિરમુદારં ।
નિયયપ્પહાપઅરિયતરણી **વિમલો** ત્તિ દંડવઈ ॥
અહ **ભીમએવ**નરવઇવયણેણ ગહીયસયલરિઉવિહવો ।
વડ્ડાવલ્લીવિસયં સ પહુવલદ્ધં તિ ભુંજંતો ॥"

—(વિ. સં. ૧૨૨૩ માં લખાયેલી પાટણના સંઘવીના પાડાના જૈનભંડારની તાડપત્ર પ્રતિ). આ અભિપ્રાયને અનુસરતા મલધારી **રાજશેખરસૂરિ** વિ. સં. ૧૪૦૫માં રચેલા **પ્રબન્ધકોષમાં**—વસ્તુપાલપ્રબન્ધમાં—'પ્રાગ્વાટવંશે શ્રીવિમલો દણ્ડનાયકોઅભવત્ । સ ચિર**મર્બુદા**ધિપત્યમભુનક્ **ગૂર્જરે**શ્વરપ્રસત્તેઃ' અર્થાત્ 'ગૂર્જરેશ્વર (ભીમદેવ)ની પ્રસન્નતાથી વિમલે લાંબા સમય સૂધી આબૂ ઉપર આધિપત્ય ભોગવ્યું હતું' એમ જણાવે છે.

આ ઉલ્લેખ જોતાં વિમલને ભીમદેવ સાથે વૈમનસ્ય થવાના વૃતાન્ત માટે સન્દેહ રાખવો પડે છે. —લા. ભ. ગાંધી]

પડ્યું હશેજ, પરંતુ આ બનાવ સાચો હોય તો પણ તેની વિશેષ સ્થાયી અસર થઇ જણાતી નથી, કારણ કે તે પછીના ચૌલુક્ય રાજા કર્ણદેવ, સિદ્ધરાજ, કુમારપાલ વિગેરેના રાજ્યકાલમાં પણ લગભગ તમામ રાજ્યકારભાર જૈન મંત્રિઓના હાથમાં જ હતો, એટલું જ નહિ પણ સિદ્ધરાજ કે જે શૈવધર્મી હતો છતાં જૈનધર્મ અને અને જૈનધર્મીઓને ઘણું જ માન દેનારો અને જૈન વિદ્વાનોને પૂજનારો હતો. એ ઉપરથી સમજાય છે કે પાટણમાં જૈનધર્મની પ્રબલતા ઘણા લાંબા કાલ સુધી ટકી રહી હતી. કહેવાય છે કે એક સમયે પ્રસિદ્ધ આચાર્ય શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિનું પાટણમાં આગમન થયું ત્યારે ૧૮૦૦ અઢારસો કોટિધ્વજ શેઠિઆઓ તેમના નગરપ્રવેશ-મહોત્સવમાં એકઠા થયા હતા.[1] આ એકજ દાખલા ઉપરથી પાટણના જૈનોની સંખ્યાનો અને તેમની સમૃદ્ધિનો ખ્યાલ આવી જશે. કુમારપાલ પછી પાટણના જૈનોની અને સાથે જ રાજ્યની અવનતિનો પાયો નંખાણો. અજયપાલે ઘણાખરા જુના જૈન મંત્રિઓને પદભ્રષ્ટ કર્યા અને કેટલાકોને ભયંકર શિક્ષાઓ કરી. ખાસ કરીને કુમારપાલના મરજીદાન મનુષ્યોને અજયપાલે ભારે ત્રાસ આપ્યો,[2] કુમારપાલનાં પુણ્યકાર્યોનો તેણે બન્યો તેટલો નાશ કર્યો, પણ આવાં અધમ કામો ઘણા કાલ સુધી કરવાને તે જન્મ્યો ન હતો, રાજ્યાભિષેકને ત્રીજે જ વર્ષે અજયપાલનું તેના એક નોકરના હાથે ખુન થયું અને ત્યાર પછી ધાર્મિક વિપ્લવ બંધ થયો, રાજ્યકારભાર પણ પાછો નિયમિત થઈ ગયો પણ સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલે જે ગુજરાતના રાજ્યની હદ વધારી ચૌલુક્ય રાજાઓની સાર્વભૌમ સત્તા સ્થાપન કરી હતી, તે લાંબો કાલ શકી નહિં. જે ક્રમથી

૧ આ હકીકત હિન્દી કુમારપાલ ચરિતની પ્રસ્તાવનામાં જોવી.

૨ હેમચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય રામચન્દ્ર, મંત્રી કપર્દી આદિ હેમચન્દ્ર અને કુમારપાલના માનીતા પુરૂષોને અજયપાલે કેવી ભયંકર શિક્ષાઓ કરી હતી તે પ્રબન્ધચિન્તામણિમાં ચૌલુક્ય રાજાઓનો ઈતિહાસ જોવાથીજણાશે.

પાટણ અને તેના રાજાઓની સત્તા દિવસે દિવસે વધી હતી તે જ ક્રમથી ઘટવા લાગી. અજયપાલના વખતથી પાટણના રાજ્યકારભારમાંથી જૈન ગૃહસ્થોનો હાથ નિકલવા લાગ્યો હતો, પ્રસિદ્ધ પોરવાલ વીર જૈન મંત્રી વસ્તુપાલ અને તેજપાલના સમયમાં થોડાક વખતને માટે ગુજરાતની ઝાંખી પડેલી કીર્તિ પાછી ઉજ્જવલ બની હતી. જો કે અજયપાલના વખતથી ગુજરાતની રાજ્યસત્તા મંદ થવા માંડી હતી તો પણ વાઘેલા ચૌલુક્ય સારંગદેવ પર્યન્ત ગુજરાત દેશ અને તેના રાજાઓએ પોતાનું મહત્ત્વ ઠીક ઠીક ટકાવી રાખ્યું હતું, પણ છેલ્લા રાજા કરણ વાઘેલાના સમયમાં પાટણ અને ગુજરાતના ઉપર હમેશાને માટે પરાધીનતાનો દંડ પડયો.[1]

વનરાજથી ઉગેલ, સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલથી ઉન્નતિની છેલ્લી હદે પહોંચેલ પાટણની કીર્તિવલ્લી કરણ વાઘેલાના વખતમાં સદાકાલને માટે કરમાઇ ગઈ.

આ પ્રમાણે વનરાજ, ભીમદેવ, સિદ્ધરાજ, કુમારપાલ જેવા યુદ્ધવીરોના પરાક્રમોથી, જાંબક, ચંપક, વિમલ, શાંતુ, ઉદયન, બાહડ, સંપત્કર, વસ્તુપાલ, તેજપાલ જેવા બાહોશ મુસદ્દીઓની કાર્યકુશલતાથી ઉન્નતિના શિખરે ચઢેલું પાટણ, ગુજરાતનું રાજ્ય-કર્ણ વાઘેલાની સ્ત્રીલંપટતા અને માધવ અને કેશવ જેવા ઝેરીલી પ્રકૃતિના નાગર કારભારિયોના પાપે એકવેલા સ્વર્ગીય નગર બનેલું પાટણ સંવત્ ૧૩૫૩ ના વર્ષમાં અલાઉદ્દીનના સેનાપતિ મલિક કાફુરના હાથે જમીનદોસ્ત થયું, એક વેલા જે સ્થળે હજારો કોટિધ્વજ શ્રેષ્ટિયોની હવેલીઓ શોભી રહી હતી, તે પ્રાચીન પાટણના સ્થાનમાં આજે એક બે કુઆ વાવડી કે બે ચાર પ્રાચીન મકાનોનાં ખંડહરો[1] સિવાય જંગલી ઝાડ અને ઘાસ ઉગેલાં નજરે પડે છે. જે સ્થાન લાખો મનુષ્યોની વસતિથી રળીયામણું હતું તે આજે સિયાળ અને વરુ જેવાં જંગલી જાનવરોની લીલાભૂમિ બની રહ્યું છે !

નવું પાટણ.

મુસલમાનોના હાથે નષ્ટ ભ્રષ્ટ થયેલું પાટણ ફરિથી કયારે આબાદ થયું તેનો ચોક્કસ સમય કયાંઇ મલતો નથી. છતાં કેટલાક બનાવો ઉપરથી એમ કહી શકાય કે વર્તમાન પાટણ વિક્રમ સંવત્ ૧૩૭૧ ની વચ્ચે વસેલું હોવું જોઇયે. પાટણની 'જૈન મંદિરાવલી'ની પ્રસ્તાવનામાં તેના લેખકે જણાવેલું છે કે "અલાઉદ્દીનના વખતમાં પ્રાચીન પાટણનો નાશ થતાં સં. ૧૪૨૫ ના વર્ષમાં આ વર્તમાન પાટણ ફરિથી વસ્યું છે."

પણ આમાં જણાવેલી સાલ ખરી હોવામાં શંકા છે. સંવત્ ૧૩૫૩ માં નાશ પામેલું નગર બે પાંચ વર્ષમાં પાછું ન વસતાં લગભગ અર્ધસદીથી પણ અધિક સમય પછી વસે એ વાત સાચી માનવામાં જરા સંદેહ રહે છે. જો પ્રાચીન નગર સર્વથા નાશ પામી ગયું હોય અને નવેસર વસવા જેવી સ્થિતિ ઉભી થઈ હોય ત્યારે તો તે તરત જ વસવું જોઇયે, અને જો મુસલમાનોના હાથે એટલું બધું નુકશાન ન થયું હોય કે જેથી ફરિને શહેર નવું વસાવવું પડે તો ત્યાર બાદ સાઠ સિત્તેર વર્ષમાં જ એવું શું કારણ આવી પડયું હશે કે મુસલમાનોના હાથે જોખમાયેલ પાટણમાં ૬૦ વર્ષ પર્યન્ત રહીને ફરિથી નાગરિકોને નવું પાટણ વસાવવું પડયું હોય ?

---

૧ પાટણની રાજગાદી ઉપર ચૌલુકય અને એ જ વંશની વાઘેલા શાખાના રાજાઓ નીચેના ક્રમ પ્રમાણે થયા છેઃ—ચૌલુકય રાજાઓઃ-૧ મૂલરાજ (૧), ૨ ચામુંડરાજ ૩ વલ્લભરાજ ૪ દુર્લભરાજ ૫ ભીમદેવ (૧) ૬ કર્ણદેવ (૧) ૭ જયસિંહદેવ (સિદ્ધરાજ) ૮ કુમારપાલ ૯ અજયપાલ ૧૦ મૂલરાજ (૨) ૧૧ ભીમદેવ (૨) ૧૨ ત્રિભુવનપાલ.

વાઘેલા રાજાઓ—૧ ધવલ ૨ અર્ણોરાજ ૩ લવણપ્રસાદ ૪ વીરધવલ ૫ વીસલદેવ ૬ અર્જુનદેવ ૭ સારંગદેવ ૮ કર્ણદેવ.

૧ પ્રાચીન પાટણના અવશેષો તરીકે આજે 'રાણકી વાવ' અને 'દામોદર કુઓ' એ બે મુખ્ય ગણાય છે, એના સંબંધમાં લોકોમાં કહેવત છે કે—'રાણકી વાવ ને દામોદર કુઓ, જોયો નહિ તે જીવતો મૂઓ.' એ સિવાય એક મોટું મકાનનું ખંડેર ઉંચી ચટ્ટાનપર આવેલું છે, લોકો તેને 'રાજમહેલ' કહે છે. બીજી પણ પરચુરણ નિશાનીઓ ત્યાં સેંકડો મલે છે.

અમારા અનુમાન પ્રમાણે તો આધુનિક પાટણ સં૦ ૧૪૨૫ માં નહિ પણ ૧૩૭૦ ની આસપાસમાં વસેલ હોવું જોઇયે,[1] કારણ કે પાટણ ભંગના વખતથી પાટણમાં બનતાં જૈનમંદિરો અને પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠાઓ એકદમ બંધ પડે છે અને તે સં૦ ૧૩૭૯ ના વર્ષમાં પાછી શરૂ થતી દેખા દે છે અને તે પછીના વખતમાં તે પ્રવૃત્તિ દિવસે દિવસે વધતી જતી જણાય છે, સંવત્ ૧૩૭૯ અને ૧૩૮૧ ની સાલમાં ખરતરગચ્છ સંબન્ધી શાન્તિનાથ વિધિચૈત્યમાં જિનકુશલસૂરિના હાથે અનેક જિનબિમ્બો અને આચાર્યમૂર્તિની પ્રતિષ્ઠાઓ થાય છે, આ શાંતિનાથ વિધિચૈત્ય આજે પણ ખરાખોટડીના પાડામાં સુધરેલ દશામાં વિદ્યમાન છે. સંવત્ ૧૪૧૭, ૧૪૨૦ અને ૧૪૨૨ ના વર્ષમાં પણ પાટણમાં પ્રતિષ્ઠાઓ થયાના લેખો ત્યાંની મૂર્તિઓ ઉપરથી મળી આવે છે, તેથી આ વાત નિશ્ચિત થાય છે કે પ્રાચીન પાટણના ભંગ પછી સંવત્ ૧૩૭૯ ના વર્ષ પહેલાના કોઇ પણ વર્ષમાં આધુનિક પાટણ વસી ગયું હોવું જોઈયે.

ઉપર પ્રમાણે ચૌદમી સદીના છેલ્લા ચરણમાં ફરિથી વસેલ નૂતન પાટણે પણ દિવસે દિવસે ઉન્નતિ કરવા માંડી અને વખત જતાં તે પોતાની પ્રાચીન કીર્તિને જાલવી રાખવાને યોગ્ય થઈ ગયું, અલ્લાઉદ્દીનના જુલ્મથી ત્રાસ પામેલા, મુસલમાનોના નામથી પણ ભડકતા હિન્દુઓનાં હૃદયો તુગલક ફિરોજશાહની સરદારીના વખતમાં કંઇક શાંત પડયાં, મુસલમાનોના ભયની શંકાથી નવીન દેહરાસરો બનાવવામાં સંકોચાતા હિન્દુઓ ફિરોજશાહના વખતમાં નિર્ભય થયા અને ફરિથી નવીન ચૈત્યો બનાવવામાં પ્રવૃત્ત થયા. આપણા આ પાટણમાં પણ આ વખતથી માંડીને જ નવાં દેહરાં અને નવી પ્રતિમાઓ વિશેષ પ્રમાણમાં બનવા લાગી કે, જે પ્રવૃત્તિ લગભગ સત્તરમી સદીના છેડા પર્યન્ત ચાલુ રહી. આ લગભગ ત્રણસો વર્ષ જેટલા લાંબા ગાલામાં પ્રસ્તુત નવીન પાટણમાં સેંકડો દેહરાં અને હજારો પ્રતિમાઓ બની ચુકી હતી. લીલું ઝાડ પ્રચણ્ડ પવનના ઝપાટાથી પડી જતાં તેના જ મૂલમાંથી ફુટેલા ફણગા કાલાન્તરે મૂલવૃક્ષનું રુપ ધારણ કરે છે, તે જ રીતે પ્રાચીન પાટણ અલાઉદ્દીનના અન્યાયનો ભોગ થઇ પડતાં તેના જ સીમાપ્રદેશમાં નવું વસેલું પાટણ કાલાન્તરે એક સમૃદ્ધ નગર બની પોતાની પૂર્વ ખ્યાતિને તાજી રાખવા સમર્થ થયું. પ્રસ્તુત ચૈત્યપરિવાડી તે આ બીજા પાટણની સમૃદ્ધ દશાના સમયમાં બનેલી તાત્કાલિક જૈનમંદિરોની નોંધ વા 'ડિરેક્ટરી' સમાન છે.

કર્તા અને સમય-નિર્દેશ.

આ ચૈત્યપરિવાડીના કર્તા કોણ છે અને તેમણે આ પરિવાડી ક્યારે બનાવી ઇત્યાદિ હકીકત તેમણે પોતે જ સમાપ્તિ લેખમાં જણાવા દીધી છે, જેનો સાર આ પ્રમાણે છે–

'પૂનમિયા ગચ્છની ચન્દ્ર (પ્રધાન) શાખામાં ભુવનપ્રભસૂરિ થયા, તેમની પાટે કમલપ્રભસૂરિ અને કમલપ્રભની પાટે આચાર્ય શ્રી પુણ્યપ્રભસૂરિ થયા, પુણ્યપ્રભના પટ્ટધર વિદ્યાપ્રભસૂરિ થયા, વિદ્યાપ્રભસૂરિના[1] પટ્ટધર શિષ્ય શ્રીલલિતપ્રભસૂરિ થયા, તે લલિતપ્રભસૂરિએ વિક્રમ સંવત્ ૧૬૪૮ ના આસોજ વદિ ૪ અને રવિવારને દિવસે અણહિલ પાટણમાં આ પાટણની ચૈત્યપરિવાડી બનાવી.'

ઉપરની નોંધ સિવાય પરિવાડીકાર લલિતપ્રભસૂરિના સંબન્ધમાં વિશેષ હકીકત જાણવામાં આવી નથી.[2] તેમની કૃતિ ઉપરથી તેઓ સારા વિદ્વાન્

---

૧ વિ. સં. ૧૩૭૧માં શત્રુંજયતીર્થના ઉદ્ધારક સંઘપતિ દેસલ અને સમરા સાહ પાટણમાં વસતા હતા, એટલે તે સમયે પાટણ હયાત જ હતું. –લા. ભ. ગાંધી.

૧ સં. ૧૬૧૭ ના કાર્તિક સુદિ ૭ ને શુક્રવારને દિવસે પાટણમાં ઉપાધ્યાય શ્રીધર્મસાગરજીને સંઘબહાર કરનાર જુદા જુદા ગચ્છોના ૧૨ આચાર્યોમાં આ વિદ્યાપ્રભસૂરિ પણ સામેલ હતા.

૨ પ્રસ્તુત લલિતપ્રભસૂરિએ વિ. સં. ૧૬૫૪ માં પ્રતિષ્ઠિત પંચતીર્થી (સમ્ભવનાથ બિમ્બની મુખ્યતાવાલી) ધાતુપ્રતિમા ચાણસમા ગામમાં જિનમન્દિરમાં વિદ્યમાન છે. (જુઓ જૈનધાતુપ્રતિમાલેખસંગ્રહ ભા૦ ૧, ૧૦૧)

હોવાનો દાવો કરી શકતા નથી, પરંતુ આ પ્રસ્તુત કૃતિ તેમની સંગ્રહશીલતાનો સારો પરિચય આપે છે. ગ્રંથકાર પોતે પૂનમગચ્છના આચાર્ય હોઇ ઢંઢેરવાડામાં રહેતા હતા,[1] અને તેથી જ પ્રસ્તુત પરિવાડીની શરુઆત તેમણે ઢંઢેરવાડાના ચૈત્યોથી જ કરેલી જણાય છે. તેમના પછી લગભગ ૮૦ વર્ષે બનેલી બીજી પાટણચૈત્યપરિવાડીની શરૂઆત પંચાસરાના ચૈત્યોથી થાય છે, કારણ કે તેના કર્તા હર્ષવિજય તપગચ્છીય યતિ હતા અને તપગચ્છના યતિઓનું મુખ્ય આશ્રયસ્થાન પંચાસરામાં હતું. આ પ્રમાણે જુદા જુદા કર્તાઓની પરિવાડીઓ જુદા જુદા સ્થાનોથી શરૂ થતા વાસોના અનુક્રમમાં ઘણો ઘોટાલો થઇ જાય છે, અને તેમ થતાં એકની સાથે બીજી ચૈત્યપરિવાડીનું મિલાન કરવામાં કેટલી મુશ્કેલીઓ નડે છે, તેનો ઠીક ઠીક અનુભવ આ પ્રસ્તાવનાના લેખકને થયો છે.

પરિવાડીનો પરિચય.

પ્રસ્તુત ચૈત્યપરિવાડી કવિતા-સાહિત્યની દૃષ્ટિએ વિશેષ ઉપયોગી ન હોવા છતાં પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ ઘણી ઉપયોગી છે. પરિવાડીકારે તે સમયમાં પાટણનાં તમામ જૈનમંદિરોનાં નામ, તેમાં રહેલી પ્રતિમાઓની સંખ્યા, તેના બનાવનારાનાં નામ, જે જે વાસોમાં જે જે ચૈત્યો આવેલાં છે તે તે વાસોનો નામ નિર્દેશ ઈત્યાદિ હકીકતો જણાવવાનો જે મહાન્ પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે તે આપણે માટે ઘણો ઉપયોગી નિવડયો છે. આજથી સવા ત્રણસો વર્ષ ઉપર પાટણમાં કેટલાં દહેરાં હતાં, તે સર્વમાં કેટલી પ્રતિમાઓ હતી, દેહરાં બનાવનારા શેઠિઆઓનાં શાં શાં નામો હતાં, તે વેળાના પાટણના ભાવિક જૈન ગૃહસ્થોમાં ધર્મશ્રદ્ધા કેવી હોવી જોઇયે, સાથેજ તેમના પાસે દ્રવ્યબલ પણ કેટલું હોવું જોઇયે ઇત્યાદિ અનેક વાતોનાં સાચાં અનુમાનો કરવાનું આ ચૈત્યપરિવાડી ઉપરથી બની શકે તેમ છે.

ચૈત્યપરિવાડી-યાત્રાનો સાચે સાચો ઢંગ લેખકે આ પરિવાડીમાં ગોઠવ્યો છે, જાણે કે પોતે સંઘની સાથે નગરની ચૈત્યયાત્રા કરવા નિકલ્યા છે અને ક્રમવાર વચ્ચે આવતાં તમામ દેહરાંઓને વાંદતા જાય છે. સંઘ જે વાસમાં જાય છે તે વાસનું નામ પોતે પ્રથમ સૂચવે છે, પછી તેમાં કેટલાં દેહરાં છે તેની સંખ્યા જણાવે છે, પછી મૂલનાયકોનાં નામ અને છેલ્લે તેમાંની પ્રતિમાઓની સંખ્યા-આ ઢંગ લેખકે લગભગ આખી પરિવાડીમાં જાલવી રાખ્યો છે, પણ પ્રતિમાઓની સંખ્યા જણાવવામાં જરા ઘોટાલો કરી દીધો છે, તે એવી રીતે કે કેટલેક ઠેકાણે તો પોતે મૂલનાયકનું નામ લખી "અવર પ્રતિમા" "અવર જિનવર" ઇત્યાદિ ઉલ્લેખોની સાથે બિંબોની સંખ્યા જણાવે છે કે જેનો અર્થ મૂલનાયક સિવાયની પ્રતિમાઓની સંખ્યા જણાવનારો થાય છે. જ્યારે ઘણે ઠેકાણે "અવર" કે "અન્ય" કંઇ પણ શબ્દપ્રયોગ કર્યા વગર પ્રતિમાસંખ્યા લખી દીધી છે તેથી તેવાં સ્થળોમાં એ શંકા રહી જાય છે કે આ સંખ્યા મૂલનાયક સહિતની જાણવી કે મૂલનાયક સિવાયની પ્રતિમાઓની? આનો ખુલાસો મૂલનાયક સહિત ગણતાં થતો નથી, તેમ મૂલનાયક સિવાયની પ્રતિમાઓની સંખ્યા ગણતાં પણ થતો નથી, કારણ કે એમાંથી કોઇ પણ રીતે ગણતાં આખેરી બિમ્બસંખ્યાનો સરવાળો મલતો નથી. એથી એ વાત સહેજે જણાઇ આવે છે કે ગ્રન્થકારે જણાવેલી તે તે ચૈત્યોની પ્રતિમા સંખ્યા કેટલેક ઠેકાણે તો મૂલનાયક સહિતની છે અને કેટલેક સ્થળે તે સિવાયની છે; પણ સહિતની કયાં અને રહિતની કયાં તેનો ખુલાસો થવો અશકય છે.

ગ્રન્થકારે જેમ પ્રત્યેક વાસનાં દેહરાઓની સંખ્યા અને તેની પ્રતિમાસંખ્યા જણાવી છે, તેમ આખા નગરનાં સર્વ દેહરાઓનો આંકડો અને સર્વ પ્રતિમાઓની સંખ્યાનો આંકડો પણ તેમણે જણાવી દીધા છે.

પરિવાડીકાર પ્રતિમા સંખ્યા જણાવતાં પહેલાં દેહરાંઓને બે વિભાગમાં વહેંચી દિયે છે, મ્હોટાં

લલિતપ્રભસૂરિએ વિ. સં. ૧૬૫૫ માં અણહિલપાટણમાં ઢંઢેરવાડાના ઉપાશ્રયમાંજ શ્રીચંદકેવલિચરિત (રાસ) રચ્યો છે. —લા. ભ. ગાંધી.

૧ આજે પણ ઢંઢેરાવાડામાં પૂનમગચ્છનો ઉપાશ્રય મૌજુદ છે.

જિનમંદિરોને પોતે "ચૈત્ય" અને 'દેહરાં' કહે છે અને તેની સંખ્યા ૧૦૧ એકસો ને એક જણાવે છે, છોટાં વા ઘરમંદિરોને 'દેહરાસર' નામથી ઉલ્લેખે છે.[૧] અને તેની સંખ્યા ૯૯ નવાણું હોવાનું કહે છે, પહેલા દર્જાનાં ચૈત્યોની પ્રતિમાસંખ્યા ૫૪૯૭ પાંચ હજાર ચારસોને સત્તાણુંની જણાવે છે; બીજા પ્રકારનાં જિનમંદિરો–ઘરમંદિરોની કુલ પ્રતિમાસંખ્યા ૨૮૬૮ બે હજાર આઠસો ને અડસઠ એટલી જણાવે છે.

એજ પ્રસંગે પ્રતિમાઓની નોંધ કરતાં પરિવાડીકાર લખે છે કે પાટણમાં ૧ પ્રતિમા વિદ્રુમ-પ્રવાલાની છે, ૨ સીપની અને ૩૮ અડત્રીશ રત્નની પ્રતિમાઓ છે, ૪ ચ્યાર ગૌતમ સ્વામીનાં બિંબ છે અને ૪ ચ્યાર ચતુર્વિંશતિપટ્ટકો છે.

આટલું વિવેચન કર્યા બાદ પરિવાડીકાર બન્ને પ્રકારનાં ચૈત્યોની પ્રતિમાઓની કુલ સંખ્યાનો ૮૩૯૪ એ આંકડો જણાવે છે, પણ પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે અત્ર પણ સંખ્યાનો સરવાળો મલતો નથી, બન્ને પ્રકારનાં ચૈત્યોની પ્રતિમાઓનો સરવાલો ૫૪૯૭+૨૮૬૮=૮૩૬૫ આઠ હજાર ત્રણસો ને પાંસઠનો થાય છે, અને જો રત્નાદિની પ્રતિમા જુદી ગણીને તેની ૪૧ એ સંખ્યા આમા ઉમેરીએ તો સરવાળો ૮૪૦૬ એ આવે છે, પણ પરિવાડીકારે આપેલ ટોટલ મલતું નથી, એનું કારણ તેમની ગફલત નહિં. પણ તેમની માનસિક અપેક્ષા છે. એટલે કે આપેલી છેલ્લી સંખ્યા પૂર્વોક્ત બે સંખ્યાઓનો માત્ર સરવાલોજ નહિં પણ તે સંખ્યામાં કેટલીક પરચુરણ સંખ્યા વધારીને જણાવેલી સંખ્યા છે, પણ આ અપેક્ષા નિબન્ધકારે શબ્દદ્વારા વ્યક્ત કરી નથી.'

પાટણ શહેરની ચૈત્યપરિવાડી પૂરી કરીને તેને લગતીજ પાટણની આસપાસનાં ન્હાનાં મ્હોટાં લગભગ ૧૨ ગામડાઓની ચૈત્યપરિવાડી પણ આ સાથે જોડી દીધી છે.

આ ૧૨ બાર ગામોનાં ચૈત્યોની સંખ્યા ૨૫ અને પ્રતિમા સંખ્યા ૧૨૦૭ જેટલી થાય છે. આ સંખ્યા પૂર્વોક્ત પાટણની પ્રતિમાસંખ્યામાં જોડીને પરિવાડીકારે આ પ્રમાણે સંખ્યા જણાવેલી છે–૯૫૯૮ નવ હજાર પાંચસોને અઠ્ઠાણું. આ સંખ્યામાં પણ ૩ નો ફરક આવે છે.

પરિવાડીકારની જણાવેલી પાટણની બિંબસંખ્યાના ૮૩૯૪ એ આંકડો અને બહારગામનાં ચૈત્યોની બિંબોની સંખ્યાનો આંક જે ૧૨૦૭ નો થાય છે, એ બેને ભેગા કરતાં ૮૩૯૪+૧૨૦૭=૯૬૦૧ નવ હજાર છ સો ને એક થાય છે, જ્યારે પરિવાડીકારે આપેલી સંખ્યા ૯૫૯૮ છે.

એજ રીતે આપણે પ્રત્યેક મહોલ્લાનાં ચૈત્યોની પ્રતિમાઓની સંખ્યા તારવીને તેને જોડી દેતાં જે સંખ્યા આવે છે તેની સાથે પરિવાડીકારે જણાવેલી પાટણની પ્રતિમાસંખ્યા મલતી નથી. તેનું કારણ પણ લેખકની સંખ્યાપ્રતિપાદક પદ્ધતિનું અનિશ્ચિતપણુંજ હોઇ શકે, વલી બે ચૈત્યોની પ્રતિમાસંખ્યા પરિવાડીકારે મુદ્દલ જણાવી નથી, તેથી પણ તેમની સંખ્યા આપણી તારવેલી સંખ્યા સાથે નહિં મલતી હોય તો બનવા જોગ છે.

પરિવાડીના પરિશિષ્ટરૂપે જણાવેલી ૧૨ ગામોની ચૈત્યપરિવાડીમાં રૂપપુરની ચૈત્યસંખ્યા ધ્યાન ખેંચનારી છે, તેમાં કુલે ૧૦ જિનમંદિર અને ૩૬૭ જેટલી પ્રતિમા જણાવી છે. રૂપપુર પૂર્વે કેત્રડું મ્હોટું હોવું જોઇયે તે વાત આ વર્ણન ઉપરથી જણાઈ આવે છે. જે વેળા રૂપપુરની એ દશા હતી, તે વખતે ચાણસમામાં માત્ર એક મંદિર અને ૩૪ પ્રતિમાઓ હતી. આજે રૂપપુરમાં માત્ર એક મંદિર ૨૯ પ્રતિમા છે અને શ્રાવકોનાં ૩-૪ ત્રણ ચ્યાર ઘર છે, જ્યારે ચાણસમામાં ૮-૧૦ મંદિર જેવડું વિશાલ ચૈત્ય છે, અને અનેક પ્રતિમાઓ છે, જૈનવસતિ પણ

---

૧ બીજા ચૈત્યપરિવાડીકારોએ પણ મ્હોટાં મંદિર વા જિનપ્રાસાદોને માટે 'દેહરૂં' અને છોટાં ઘરમંદિરોને માટે 'દેરાસર' શબ્દ વાપર્યો છે જુઓ-" **દેહરાસર** તિહાં **દેહરા** સરખું" (હર્ષવિજયકૃત પાટણ ચૈત્યપરિવાડી) "જિનજી પંચાણને માઝને શ્રી**જિનવરપ્રસાદ** હો × × × **દેહરાસર** શ્રવણે સુણ્યા પંચ સયા સુખકાર હો" (હર્ષવિ૦પા૦ચૈ૦પરિ૦) "સુરતમાહે ત્રણ ભૂયરાં **દેહરાં** દશ શ્રીકાર દોય સય પણતીસ છે **દેહરાસર** મનોહાર ॥" (લાધાશાહકૃત સુરતચૈત્યપરિવાડી-પ્રાચીન તીર્થમાલાસંગ્રહ ભા૦ ૧ પૃ૦ ૬૭)

ઘણી છે. એમ લાગે છે કે રૂપપુરની વસતિ તૂટવાથીજ ચાણસમાની વિશેષ આબાદી થઇ હશે. કાલાન્તરે શહેરનાં ગામ અને ગામનાં શહેર કેવી રીતે બને છે, તેનો આ પ્રત્યક્ષ પૂરાવો છે.

પરિવાડીકારે કોઇ ઠેકાણે એ વાતનો ખુલાસો નથી કર્યો કે પોતે જે પ્રતિમાસંખ્યા જણાવે છે તે કેવલ પાષાણમય પ્રતિમાઓની છે કે ધાતુ, પાષાણ અને રત્ન વિગેરે સર્વ પ્રકારની પ્રતિમાઓની? પરંતુ પરિવાડીકારના આ મૌનનો ખુલાસો પરિવાડીના પરિશિષ્ટના એક ઉલ્લેખ ઉપરથી સ્વયં થઇ જાય છે-'કુમરગિરિ'ના બીજા ચૈત્યની સંખ્યા જણાવીને તે "પીતલ પડિમા ચારસે વલી, છન્નું ઉપરિ મનહરૂ!" આવો એક નવો ઉલ્લેખ કરે છે, યદ્યપિ એ ઉલ્લેખનો અર્થ એવો પણ લેઇ શકાય કે 'ચૈત્યની પ્રતિમા-સંખ્યા જણાવ્યા બાદ આ પીતલમય પ્રતિમાઓની સંખ્યા ગણાવવાથી બીજે સર્વ સ્થલે બતાવેલી સામાન્ય પ્રતિમાસંખ્યા પાષાણની પ્રતિમાઓનીજ હોવી જોઇએ,' પરંતુ ગ્રન્થકારના અભિપ્રાયનો વિચાર કરતાં આ કલ્પના ટકી શકતી નથી, એ વાત ખરી છે કે ગ્રન્થકારે કોઇ ઠેકાણે પીતલનો કે ધાતુની પ્રતિમાઓનો જુદો ઉલ્લેખ કર્યો નથી, માત્ર આ એકજ સ્થલે કર્યો છે અને તે પણ જુદો છતાં તે સંખ્યા તેમણે પ્રતિમાઓની કુલ સંખ્યામાં સામેલ કરી છે. જો પાટણનાં ૨૦૦ બસો દેહરાઓની ધાતુમય પ્રતિમાઓને ગણનામાં ન લીધી હોય તો કુમરગિરના એકજ દેહરાની પીતલની પ્રતિમાઓને ભેલી ગણવાનું કાંઈ કારણ ન હતું. એ ઉપરથી ખુલ્લું સમજાય છે કે પરિવાડીકારે હરેક ચૈત્યની જે પ્રતિમાસંખ્યા બતાવી છે, તેમાં ધાતુની પ્રતિમાઓ પણ સામેલ સમજવાની છે-હરેક ઠેકાણે તેનો જુદો ઉલ્લેખ ન કરવાનું કારણ વિસ્તાર થઇ જવાનો ભય હતો, અને કુમરગિરમાં જુદો ઉલ્લેખ કરવાનું કારણ ધાતુપ્રતિમાઓની બહુલતા બતાવવી એજ હોઇ શકે.

કિયા વાસમાં કેટલાં દેહરાં અને કેટલી પ્રતિમાઓ છે, તે પ્રત્યેકની તેમ જ સર્વની સંખ્યા પરિવાડીના સારમાં તે તે સ્થળે જણાવી દીધી છે. એટલું છતાં પણ વાસોના નામની સાથે ચૈત્ય અને પ્રતિમાસંખ્યાનું કોષ્ટક આ નીચે આપવામાં આવે છે. એની નીચે સં. ૧૭૨૯ ના વર્ષમાં બનેલી ચૈત્યપરિવાડીમાં જણાવેલ વાસ, ચૈત્ય અને બિંબની સંખ્યાનું કોષ્ટક અને તે પછી વર્તમાન સમયના પાટણના વાસ અને ચૈત્યસંખ્યા જણાવનારૂં કોષ્ટક આપવામાં આવશે, જે ઉપરથી સં. ૧૬૪૮ માં પાટણની શી દશા હતી. ૧૭૨૯ માં તેમાં કેટલો ફેર પડયો અને વર્તમાનમાં પાટણના ચૈત્યોની કેટલી સંખ્યા છે-એ સર્વ જાણવાનું ઘણું સુગમ થઇ પડશે.

સં. ૧૬૪૮ માં બનેલી પ્રસ્તુત ચૈત્યપરિવાડીને અનુસારે શ્રીપાટણ-ચૈત્ય-પ્રતિમા-કોષ્ટક ૧

નં०	વાસનામ	ચૈ०	પ્ર०
૧	ઢંઢેરવાડો	૧૧	૫૫૬
૨	કોકાનો પાડો	૩	૨૬૬
૩	ખેતરપાલનો પાડો	૧	૧૬૭
૪	જગુપારેખનો પાડો	૨	૧૫
૫	પહેલી ખારી વાવ	૧	૪
૬	બીજી ખારી વાવ	૧	૧૩
૭	નાગમઢ	૧	૯
૮	પંચાસર	૫	૧૭
૯	ઉંચી શેરી	૧	૨૩
૧૦	ઓશવાલ મહોલ્લો	૩	૩૧
૧૧	પીપલાનો પાડો	૧	૫
૧૨	ચિંતામણિનો પાડો	૩	૧૫
૧૩	ખરાકોટડી[૧]	૮	૩૮૪
૧૪	ત્રાંગડીઆપાડો	૧	૩૭૫
૧૫	મણિહટ્ટિપાડો[૨]	૨	૧૮
૧૬	માંકા મહેતાનો પાડો	૧	૨૧
૧૭	કુંભારીયાપાડો	૨	૪૨
૧૮	તંબોલીવાડો	૬	૩૫૨
૨૯	ખેજડાનો પાડો	૧	૯
૨૦	ત્રંબડાવાડો	૧	૯૦

૧ 'ખરાકોટડી' નો અર્થ 'ખરતરગચ્છવાલાઓની બેઠક' એવો સંભવ છે, કારણ કે ત્યાં ખરતરગચ્છવાલાઓનો જત્થો હતો, આજે પણ ત્યાંના રહેવાસીયોમાંના કેટલાક પોતાને ખરતરગચ્છીય તરીકે ઓલખાવે છે.

૨ આજે એ વાસ 'મણિયાતી પાડો' કહેવાય છે.

૨૧	વડી પોસાલનો [1]પાડો	૫	૭૫
૨૨	સાહનો પાડો	૨	૧૫૭
૨૩	કંસારવાડો	૫	૭૬
૨૪	ભલાવૈદ્યનો પાડો	૧	૩
૨૫	ભેંસાતવાડો	૧	૩૬
૨૬	સહાવાડો	૨	૬૯૭
૨૭	સગરકુઇ	૩	૮૩
૨૮	હેબ્બતપુર	૧	૧૦૫
૨૯	મોઢેરનો પાડો	૧	૪
૩૦	નારંગાપાડો	૨	૨૭૪
૩૧	સોનારવાડો	૨	૧૫
૩૨	ફોફલીઆવાડો	૧૧	૨૯૫
૩૩	જોગીવાડો	૩	૬૪
૩૪	મફલીપુર	૧	૧૨
૩૫	માલીવાડો	૧	૨૪
૩૬	માંડણનો પાડો	૩	૮૯
૩૭	ગદા વદાનો પાડો	૩	૯૦
૩૮	મલ્લિનાથનો પાડો	૧	૧૭૬
૩૯	ભાણાનો પાડો	૧	૯૮
૪૦	સમુદ્રફડીઓ	૧	૧૯
૪૧	ચોખાવટીનો પાડો	૨	૧૮
૪૨	બલીયાનો પાડો	૧	૧૧
૪૩	અબજી મહેતાનો પાડો[2]	૨	૭
૪૪	કુસુંભીયા પાડો	૪	૬૮
૪૫	નાકર મોદીનો પાડો	૪	૧૯૬
૪૬	માલુ સંઘવીનું સ્થાન	૩	૩૩
૪૭	લટકણનો પાડો	૧	૧૨
૪૮	ભંડારીનો પાડો	૧	૫
૪૯	ભાભાનો પાડો	૪	૧૫૭
૫૦	લીંબડીનો પાડો	૩	૪૨
૫૧	કરણશાહનો પાડો[3]	૯	૨૮૦
૫૨	બાંભણવાડો	૮	૮૩
૫૩	ખેતલવસહી[4]	૧	૨૪૭

૧ હાલનો 'ઝવેરીવાડો' એ જ વડીપોસાલનો પાડો છે.

૨ આ વાસના બે ચૈત્યોમાંના એકની પ્રતિમા સંખ્યા જણાવી નથી.

૩ હાલમાં એ વાસ 'કનાશાનો પાડો' કહેવાય છે.

૪ આજ કાલ એ સ્થાન 'ખેતરવસહી' એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

૫૪	લટકણનો પાડો	૫	૨૦૦
૫૫	કુંપાદોશીનો પાડો	૨	૩૦
૫૬	વીસાવાડો	૫	૧૦૧
૫૭	સરહીઆવાડો	૧	૨૩
૫૮	દોશીવાડો[5]	૧	—
૫૯	શાંતિનાથનો પાડો	૫	૧૨૮
૬૦	કટકીઆ વાડો	૨	૬૯
૬૧	આનાવાડો	૧	૩૪
૬૨	સાલવીવાડો–ત્રસેરીઓ	૨	૧૬૨
૬૩	કુરસીવાડો	૧	૭૪
૬૪	કઇઆવાડો	૨	૧૯
૬૫	કલ્હારવાડો	૧	૫૫
૬૬	દણાયગવાડો	૧	૭૦
૬૭	ધાંધુલી પાડો	૧	૭૧
૬૮	ઉંચો પાડો	૧	૩
૬૯	સત્રાગવાડો	૧	૯
૭૦	પુન્નાગવાડો	૧	૧૦
૭૧	ગોલ્હવાડ	૩	૧૨૫
૭૨	ઘોલી પરવ	૪	૧૨૨
૭૩	ગોદડનો પાડો	૪	૨૩૯
૭૪	નાથાશાહનો પાડો	૬	૩૬૯
૭૫	મહેતાનો પાડો	૨	૨૩

પરિશિષ્ટ.

૧	વાડીપુર[6]	૧	૨
૨	દોલતપુર[6]	૧	૧
૩	કુમરગિર[6]	૨	૫૮૫
૪	વાવડી[7]	૧	૧૮
૫	વડલી[8]	૨	૪૧

૫ અહિંના શાંતિનાથના દેહરામાં કેટલી પ્રતિમા હતી તે જણાવ્યું નથી.

૬ નંબર ૧, ૨, ૩, ૬, ૭ એ ગામોનો હાલ પાટણની નજીકમાં પતો નથી.

૭ પાટણથી દક્ષિણમાં ૩ ગાઉને છેટે **વાવડી** છે, હાલમાં ત્યાં દેહરૂં નથી.

૮ પાટણથી પશ્ચિમે ત્રણ કોશને છેટે **વડલી** ગામ છે.

નં૰	વા૰	ચૈ૰	પ્ર૰
૬	નગીનો[1]	૧	૭
૭	નવો નગીનો[2]	૨	૧૨૦
૮	કતપુરા[3]	૨	૮
૯	રુપપુર[4]	૧૦	૩૬૭
૧૦	ચાણસમા[4]	૧	૩૪
૧૧	કંબોઈ[5]	૧	૨૧
૧૨	મુંજપુર	૧	૩

સંવત્ ૧૭૨૯ ના વર્ષમાં રચાયેલી ચૈત્યપરિવાડીના અનુસારે શ્રીપાટણ-ચૈત્યપ્રતિમા-કોષ્ટક ૨

નં૰	વા૰	ચૈ૰	પ્ર૰
૧	પંચાસર	૫	૧૮૦
૨	ઉંચી શેરી	૧	૫૧
૩	પીપલાનો પાડો	૨	૧૧૪
૪	ચિંતામણિપાડો	૨	૨૯૨
૫	સગાલકોટડી	૧	૩
૬	અરાખોટડી	૫	૩૦૮
૭	ત્રાંગડીઆવાડો	૧	૪૦૪
૮	કંસારવાડો	૨	૧૦૧
૯	સાહનો પાડો	૧	૨૮૨
૧૦	વડીપોસાલનો પાડો	૩	૬૩૮
૧૧	ત્રભેડાવાડો	૧	૫૭૧
૧૨	તંબોલીવાડો	૧	૧૩૦
૧૩	કુંભારીયાવાડો	૧	૮૨
૧૪	માંકા મહેતાનો પાડો	૧	૧૬
૧૫	મણીયાહી	૧	૪૧
૧૬	પખાલી (વાડો ?)	૧	૩૧
૧૭	સાવાડો	૨	૬૦૪
૧૮	ભેંસાતવાડો	૧	૬૭
૧૯	સગર કૂઇ	૧	૩૫
૨૦	વલિયારવાડો	૧	૭
૨૧	જોગીવાડો	૨	૯૫
૨૨	મલ્લિનાથનો પાડો	૨	૩૧૮
૨૩	લખીયારવાડો	૩	૪૪૭
૨૪	ન્યાયશેઠનો પાડો	૧	૬૮
૨૫	ચોખાવટીનો પાડો	૧	૪૭
૨૬	ખલીયા પાડો	૧	૧૫૧
૨૭	અવજી મહેતાનો પાડો	૨	૪૯
૨૮	કસુંબિયાવાડો	૨	૮૪
૨૯	વાયુદેવનો પાડો	૧	૧૦૧
૩૦	ચાચરીયો	૧	૩૦૯
૩૧	પદ્મમાપારેખની પોલ	૧	૩૨
૩૨	સોનારવાડો	૧	૪૭
૩૩	ખેજડાનો પાડો	૧	૧૩૮
૩૪	ફોફલીયાવાડો	૩	૪૬૮
૩૫	ખજુરીનો પાડો	૧	૧૫૮
૩૬	ભાભાનો પાડો	૧	૪૦૧
૩૭	લીંબડીનો પાડો	૧	૩૦૭
૩૮	કરણસાહનો પાડો	૩	૯૫૩
૩૯	સંઘવીપોલ	૧	૧૩૩
૪૦	ખેતલવસહી	૨	૩૭૯
૪૧	અજુવસાપાડો	૧	૭૭
૪૨	કુંપાદોશીનો પાડો	૧	૧૬
૪૩	વસાવાડો	૧	૨૨૮
૪૪	દોસીવાડો	૧	૯૧
૪૫	આંબાદોસીનો પાડો	૧	૧૬
૪૬	પંચોટડી	૧	૧૨૦
૪૭	ઘીયાપાડો	૨	૧૩૬
૪૮	કટકીઓ	૧	૧૦૭
૪૯	ધોલીપરબ	૧	૪૬
૫૦	જગુપારેખનો પાડો	૧	૩૪
૫૧	કિયાવહોરાનો પાડો	૧	૨૬
૫૨	ક્ષેત્રપાલનો પાડો	૧	૨૯૧
૫૩	કોકાનો પાડો	૨	[illegible]

૧-૨ આનો પત્તો નથી.

૩ પાટણથી દક્ષિણમાં ૨ કોશ છેટે રુપપુર પાસે **કતપુરા** આવેલ છે.

૪ **રુપપુર** અને **ચાણસમા** પાટણથી દક્ષિણ પૂર્વે ૬, ૭ કોશ ઉપર છે.

૫ **કંબોઈ** ૨ બે છે, ૧ લી સોલંકીની **કંબોઈ** પૂર્વ દક્ષિણમાં, ૨ જી કાકરેચીની **કંબોઈ** પશ્ચિમ દક્ષિણના ખૂણા તરફ ૬ ગાઉ ઉપર છે.

૫૪	ઢંઢેરવાડો	૩	૨૭૩
૫૫	મહેતાનો પાડો	૨	૩૬૫
૫૬	વખારનો પાડો	૨	—
૫૭	ગોદડનો પાડો	૧	૯૬
૫૮	ત્રસેરીઓ	૨	૫૧૯
૫૯	કલારવાડો	૧	૫૩
૬૦	દણાયગવાડો	૧	૧૫૪
૬૧	ઘોઘેલ	૨	૨૬૪
૬૨	બારી વાવ	૧	૧૩

આ બીજી ચૈત્યપરિવાડીના લેખક હર્ષવિજયે પાટણનાં કુલ છોટાં મહોટાં ચૈત્યો અને તેમાંની પ્રતિમાઓની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે જણાવી છે—

"જિનજી પંચાણુનઈ માઝને શ્રીજિનવર પ્રાસાદ હો।
જિનજી ભાવ ધરી મસ્તકે વંદીએ મુકી મન
વિખવાદ હો ।।જિં૦।।
જિનજી જિનબિંબની સંખ્યા સુણો માઝને તેર
હજાર હો।
જિનજી પાંચસે બહોતર વંદીએ સુખ સંપત્તિ દાતાર હો।
જિનજી દેહરાસર શ્રવણે સુણ્યા પંચસયા સુખકાર હો।
જિનજી તિહાં પ્રતિમા રલીયામણી માઝને તેર
હજાર હો ।।"

ઉપર જણાવેલાં ૯૫ જિનપ્રાસાદ નામ ઠામની સાથે પરિવાડીમાં જણાવી દીધાં છે, બીજાં ઘરમંદિરો જેને ઘણા ખરા પરિવાડીકારો 'દેહરાસર' એ નામથી ઓળખાવે છે તેની સંખ્યા ૫૦૦ પાંચસોની જણાવી ને તેમાં ૧૩૦૦૦ તેર હજાર પ્રતિમાઓ હોવાનું જણાવે છે. પ્રથમ ૧૩૫૭૩ એ સંખ્યા પણ જણાવેલી છે. પરિવાઠીકારતા કહેવાનો આશય એવો હોય કે 'પાટણમાં ૯૫ મ્હોટાં અને ૫૦૦ ન્હાનાં જિનમંદિરો હતાં અને તેમાં અનુક્રમે ૧૩૫૭૩ અને ૧૩૦૦૦ પ્રતિમાઓ હતી.' પરંતુ આવો અર્થ કરવા જતાં વિચાર એ આવે છે કે સં. ૧૩૪૮ માં પાટણમાં ન્હાનાં મ્હોટાં ૨૦૦ મંદિરો અને ૮૩૬૫ પ્રતિમાઓ હતી તેના સ્થાનમાં સં. ૧૭૨૯ માં ૫૯૫ મંદિરો અને ૨૬૫૭૩ પ્રતિમાઓનું હોવું મન કબૂલ કરતું નથી, ૮૦ વર્ષમાં ઉપર પ્રમાણે વધારો થવો શક્ય હોય તેમ લાગતું નથી, કદાચ એમ હોઇ શકે કે પ્રથમની જ ૧૩૫૭૩ એ સંખ્યા બીજી વેલા સામાન્યપણે તેર હજાર તરીકે લખી હોય અને દેહરાસરોની ૫૦૦ એ સંખ્યા પૂર્વે જણાવેલ ૯૫ ચૈત્યો અને ઘરમંદિરો સર્વ ભેલાં ગણીને જણાવી હોય તો બનવા જોગ છે, અને તેમ જ હોવું જોઇયે, કારણ કે પરિવાડીકારે પોતે પણ સર્વ ઘરમંદિરો ગણ્યાં નથી પણ તેમણે 'શ્રવણે સુણ્યાં' છે, મતલબ કે ઘરમંદિરોની સંખ્યા ચોક્કસ નથી, છતાં એટલું તો નક્કી છે કે ૧૬૪૮ પછી પાટણમાં ઘરમંદિરો અને પ્રતિમાઓનો ખાસો ભલો વધારો થયો હતો.

સં. ૧૭૨૯ થી માંડીને સં. ૧૯૬૭ ના વર્ષપર્યન્ત પાટણની સ્થિતિ કેટલી હદે નબલી પડી અને દેહરાંની ખાસ કરીને ઘરદેહરાસરોની સંખ્યા કેટલી બધી ઓછી થઈ ગઈ તેનો ખ્યાલ આ નીચેના કોષ્ટક ઉપરથી આવી જશે.

સં. ૧૯૬૭ માં પ્રગટ થયેલી પાટણનાં જિનમંદિરોની મંદિરાવલી[1] પ્રમાણે પાટણ-ચૈત્યસંખ્યા કોષ્ટક ૩.

નં૦	વા૦	પ્ર૦
૧	પંચાસર	૧૩
૨	કોટાવાલાની ધર્મશાલા	૧
૩	કોકાનો પાડો	૨
૪	ખેતરપાલનો પાડો	૧
૫	પડીગુંદીનો પાડો	૧
૬	ઢંઢેરવાડો	૩
૭	મારફતિયા મહેતાનો પાડો	૨
૮	વખારનો પાડો	૨
૯	ગોદડનો પાડો	૪
૧૦	મહાલક્ષ્મીનો પાડો	૨
૧૧	ગોલવાડની શેરી	૨
૧૨	નારણજીનો પાડો	૧
૧૩	ધાંધલ	૧

૧ આ 'મંદિરાવલી' શ્રી પાટણ જૈનશ્વેતામ્બર સંઘાલુની સરભરા કરનારી કમીટી તરફથી બહાર પાડવામાં આવી છે.

૧૪	કલારવાડો	૧
૧૫	તરસેરીઆનો પાડો	૪
૧૬	કટકીયાવાડો	૧
૧૭	ઘીયાનો પાડો	૨
૧૮	વાગોલનો પાડો	૧
૧૯	પંચોટીનો પાડો	૧
૨૦	વસાવાડો	૨
૨૧	અદુવસાનો પાડો	૧
૨૨	ખેતરવસીનો પાડો	૭
૨૩	બ્રાહ્મણવાડો	૧
૨૪	કનાસાનો પાડો	૪
૨૫	લીંબડીનો પાડો	૧
૨૬	ભાભાનો પાડો	૧
૨૭	ખજુરીનો પાડો	૧
૨૮	વાસુપૂજ્યની ખડકી	૧
૨૯	સંઘવીનો પાડો	૨
૩૦	કસુંબીયાવાડો	૧
૩૧	અબજી મહેતાનો પાડો	૧
૩૨	બલીયા પાડો	૧
૩૩	ચોખાવટીઆનો પાડો	૩
૩૪	કેશુશેઠનો પાડો	૧
૩૫	નિશાલનો પાડો	૧
૩૬	લખીયારવાડો	૨
૩૭	મલ્યાતનો પાડો	૨
૩૮	જોગીવાડો	૧
૩૯	ફોફલીઆવાડો	૬
૪૦	સોનીવાડો	૧
૪૧	મણીઆતી પાડો	૩
૪૨	ડંક મહેતાનો પાડો	૨
૪૩	કુંભારીયાપાડો	૨
૪૪	તંબોલીવાડો	૨
૪૫	કપુરમહેતાનો પાડો	૨
૪૬	ખેજડાનો પાડો	૧
૪૭	તરભેડાવાડો	૧
૪૮	ભેંસાતવાડો	૩
૪૯	શાહવાડો	૨
૫૦	સાનો પાડો	૨
૫૧	વડીપોસાલનો પાડો	૬
૫૨	ટાંગડીઆવાડો	૧૦
૫૩	ખરાખોટડીનો પાડો	૩
૫૪	અષ્ટાપદજીની ખડકી	૪

ઉપરના કોષ્ટક ઉપરથી જણાશે કે વર્તમાન સમયમાં પાટણના ૫૪ ચોપન વાસોમાં કુલ ૧૨૯ ની સંખ્યામાં જૈનમંદિરો વિદ્યમાન છે. જેમાં મુખ્ય મંદિરો વા દેહરાઓની સંખ્યા ૮૫ પંચાશીની છે અને બાકીનાં ૪૪ આશ્રિત ચૈત્યો વા દેહરાસરો છે કે જેમાં ઘણે ભાગે ઘર મંદિરોનો પણ સમાવેશ થઇ જાય છે, આ ઉપરથી ઘરદેહરાસરો કેટલાં બધાં ઉડી ગયાં છે તેનો ખ્યાલ આવી જશે.

આ ઘટાડાનાં ત્રણ કારણો માની શકાય. ૧ જૈનસમાજમાં ધર્મશ્રદ્ધા અને દેવપૂજા-ભક્તિનું કમી થવું, ૨-શ્રાવકોની વસતિનો ઘટાડો, ૩-શ્રાવકોનું વિશેષે કરીને પરદેશોમાં રહેવું.

ઉપર જણાવેલાં સં. ૧૬૪૮, સં. ૧૭૨૯ અને સં. ૧૯૬૭ ની સાલમાં વિદ્યમાન ચૈત્યોની સંખ્યાનાં ત્રણે કોષ્ટકો ઉપરથી પાટણની ચડતી પડતીનાં અનુમાનો થઇ શકશે.

યદ્યપિ આજે પણ પાટણ એક ભવ્ય શહેર ગણાય છે, હજારોની સંખ્યામાં અસ્તિત્વ ધરાવતા પ્રાચીન ગ્રન્થોના સંગ્રહો-ભંડારોના દર્શન નિમિત્તે અનેક ભારતીય અને યૂરોપીય વિદ્વાનોનું ધ્યાન પાટણ પોતાની તરફ ખેંચી રહ્યું છે, શ્રીમંત અને ધર્મનિષ્ટ જૈનધર્મી મનુષ્યોની લગભગ ૫-૬ હજાર જેવડી મ્હોટી સંખ્યાથી પાટણ હજી પણ પોતાનું "જૈનધર્મની રાજધાની" એ પ્રાચીન માનવંતું નામ કેટલેક અંશે નિભાવી રહ્યું છે, એટલું છતાં પણ પાટણની તે પ્રાચીન શ્રેષ્ટતા, પ્રાચીન ભવ્યતા, પ્રાચીન સમૃદ્ધિ આજના પાટણમાં રહી નથી, તે શ્રેષ્ઠતાઓ આજે તેની પ્રાચીન સ્મૃતિમાંજ નજરે પડે છે; કૃતિમાં નહિં.

ઉપરના સંક્ષિપ્ત વિવેચનથી પ્રસ્તુત પરિવાડીની ઐતિહાસિક ઉપયોગિતા વાંચકગણના ધ્યાનમાં આવ્યા વગર રહેશે નહિ.

આ પ્રસ્તુત પરિવાડીનો શબ્દાનુવાદ ન કરતાં તેનો સારાંશમાત્ર તારવીને શરુઆતમાં આપી દીધો છે કે જે ઉપરથી પરિવાડીની સર્વ જ્ઞાતવ્ય વાતો જાણી શકાશે, અને આશા છે કે એકવાર એ 'સાર' વાંચ્યા પછી પરિવાડી વાંચનારને તેમાં ન સમજાય તેવી કંઈ પણ બાબત જણાશે નહિ.

આ પ્રસ્તુત ચૈત્યપરિવાડી તેના લેખકે કુલ ૨૩ ઢાલો, એક ચૌપાઇ અને ૨૦૪ ગાથાઓમાં પૂરી કરી છે.

જે પ્રતિ ઉપરથી એની પ્રેસ-કોપી કરવામાં આવી છે, તે મૂલ પ્રતિ સં. ૧૬૪૮ ના પોષ વદિ ૧ ના દિવસે લખેલ છે. એટલે કે રચાયા બાદ માત્ર ત્રણ મહિનાની અંદર જ લખેલ હોઇ પરિવાડી પોતાના મૂલ રુપમાં જલવાઇ રહી છે. પ્રાચીન ગૂર્જર સાહિત્યના સમાલોચકોને તેનું ખરું સ્વરુપ જણાઇ આવે એટલા માટે તેમાં કંઇ પણ ભાષાફેર ન કરતાં તેને પોતાના મૂલ સ્વરુપમાં જ કાયમ રાખી પ્રકટ કરવા ઉચિત ધાર્યું છે.

કદરદાન વાચકગણ પઠન-પાઠન દ્વારા આ ચૈત્યપરિવાડીથી લાભ હાંસિલ કરી લેખક અને પ્રકાશકના ઉદ્દેશને સફલ કરો એવી શુભાકાંક્ષા સાથે વિરમીએ છીએ.

—મુનિ કલ્યાણવિજય.

હરિયાલી [એક પ્રાચીન સમસ્યા-કાવ્ય]

[કર્તા ધર્મસમુદ્ર—વિ૦ સોળમું શતક]

ચંપકવની ચતુરપણઇ ઇક દીઠી રૂપિ રસાલી
દેસ વિદેસ પ્રસિધ્ધી બાલી મૂઢ મૂરિખ સા ટાલીજી.

બાલ કૂંઆરી નારી સોહઈ કાજલ સારી
તિસરી સિરિ વરિ દોરિ અનોપમ દીસઈ સા સિણગારીજી. બાલ૦ ધ્રૂપદ

ત્રિણિ ચરણ દૂણી તસ નાસા, પણિ ભીંતરિ અતિ મઈલી,
તોઈ વિચક્ષણ સેવઇ વહિલી, રાજવરગિ વલી પહિલીજી. બાલ૦ ૨

અચરિજ એક અનોપમ મોટઉં, કહતાં મનિ ન સમાઈ
સ્ત્રી સ્ત્રીસ્યું ભોગ કરંતાં, જોઓ જામારઉ જાઈજી. બાલ૦ ૩

સઘલી વરણ જાતિ ઉતપતિનું, થાનક તેહજ લહીઈ
તેહનુ ભોલઉ કિણઇ ન સહીઈ, વલી કુંડલણી કહીઇજી. બાલ૦ ૪

વાચક ધરમસમુદ્ર પયંપઈ, હરષિત એહ હીયાલી.
દાહિણ પાસિ રમઈ રલીયાલી, ભલી ચંગી લટકાલીજી. બાલ૦ ૫

પ્રાચીન જૈન પરિષદ્.

['વસન્ત' નામના પ્રસિદ્ધ માસિકના કાર્તિક ૧૯૭૨ ના અંકમાં આ લેખ પ્રકટ થયો તેને આજ ચૌદ વર્ષ થયાં છતાંય તે આ અંકમાં ઉપયોગી નિવડશે એમ આશા રાખી અત્ર પ્રકટ કર્યો છે. તંત્રી]

લોકપ્રિય 'ગુજરાતી' સાપ્તાહિક પત્રના ૪ થી જુલાઇ ૧૯૧૫ ના અંકમાં ૧૧૭૧ મે પૃષ્ટે પંચમ ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના પ્રમુખના ભાષણનું જે અવલોકન એક વિદ્વાનના હસ્તથી લખાયેલું છે તેમાં જૈન પરિષદ્ સંબંધે તેમણે જે લખ્યું છે તે સંબંધમાં કંઈક શુદ્ધિઓ કરવી ઘટે છે તેથી તે જણાવવાનું મારૂં કર્તવ્ય સમજી આ સ્પષ્ટીકરણ કરૂં છું.

તે વિદ્વાન્ લેખક મહાશય જણાવે છે (૧) "જૈન પરિષદ્ પ્રથમ મગધમાં મળી હતી તેનું કંઇ પ્રમાણ નથી (આવા વિષયમાં 'વિમલ પ્રબંધ'ના પ્રકાશકના ઉપોદ્‌ઘાતને પ્રમાણરૂપ લેવો એ અયોગ્ય છે.) વલભી અને મથુરાની એ બે જ પરિષદો મળી હતી." (૨) "આ મંડળનું નામ પરિષદ્ નહોતું; સંઘ હેમને કહેતા હતા." એ પણ ભ્રમયુક્ત છે. તેનું નામ **વાચના** હતું." (૩) "**સંઘ** એ ભિક્ષુ વર્ગની સામાન્ય-સમૂહ વાચક સંજ્ઞા હતી. કાર્યવિશેષથી એક સ્થળે મળેલા તેવા એક ભાગનું નામ તે નહોતું, જો કે પાછળથી તે શબ્દ વ્યાપક અર્થમાં વપરાવા લાગ્યો."

આ સમગ્ર કથનમાં ત્રણ બાબત જણાવેલી છે અને તે દરેક સંબંધે જે ખુલાસો કરવો યોગ્ય છે તે આ પ્રમાણે છેઃ—

મગધ પરિષદ્.

પ્રથમ જૈન પરિષદ્ મગધમાં મળી ન હતી એ કહેવું અયથાર્થ છે, અને તે મળવાનાં 'વિમલ પ્રબંધ' સિવાય પ્રમાણ નથી એ કહેવું પણ અયોગ્ય છે. પ્રમાણો અનેક છે. વિ. સં. ૧૧૬૬ માં સૂરિપદ પામેલા પ્રસિદ્ધ હેમચંદ્રાચાર્ય પોતાના પરિશિષ્ટ પર્વ નામના ગ્રંથમાં નીચે પ્રમાણે જણાવે છેઃ—

इतश्च तस्मिन्दुकाले कराले कालरात्रिवत् ।
निर्वाहार्थं साधुसंघस्तीरं नीरनिधेर्ययौ ॥५५॥
अगुण्यमानं तुं तदा साधूनां विस्मृतं श्रुतम् ।
अनभ्यसनतो नश्यत्यधीतं धीमतामपि ॥५६॥
संघोऽथ पाटलीपुत्रे दुष्कालान्तेऽखिलोऽमिलत् ।
यदंगाध्ययनोद्देशाद्यासीद्यस्य तदा ददे॥५७॥
ततश्चैकादशांगानि श्री संघोऽमेलयत्तदा ।
दृष्टिवादनिमित्तं च तस्थौ किंचिद्विचिंतयन् ॥५८॥

પરિશિષ્ટ પર્વ સર્ગ ૯ પૃ. ૮૮

સ્થૂલિભદ્ર (વીરાત્ ૧૧૬ થી વીરાત્ ૨૧૫)ના સમયમાં મગધાધિપ ચંદ્રગુપ્ત મહાધિરાજ કે જેનો રાજ્યાભિષેક વીર નિર્વાણથી ૧૫૫ વર્ષે થયો હતો* તેના સમયમાં અને ભદ્રબાહુ સ્વામિના સ્વર્ગવાસ (વીરાત્ ૧૭૦ વર્ષ) પહેલાં, જ્યારે બાર વર્ષી દુકાળ પડયો હતો ત્યારે "જૈન સાધુઓનો સંઘ સમુદ્ર તીરે નિર્વાહાર્થે ગયો; તે વખતે સાધુઓને શ્રુતનો પાઠ કરતાં વિસ્મૃતિ થતી જણાઈ, કારણ કે અભ્યાસ વગર વિદ્વાનોનું ભણેલું પણ નાશ પામે છે. આથી તે દુષ્કાલને અંતે પાટલિપુત્રમાં આખો સાધુસંઘ મળ્યો અને તેમાં જેને મોઢે (સૂત્ર-આગમ) નાં અધ્યયનો, ઉદ્દેશો (chapters) ઇત્યાદિ હતાં તે તેણે કહી આપ્યાં અને તેથી *અગિયાર અંગ સંઘે એકત્રિત કર્યાં, પરંતુ બારમા દૃષ્ટિવાદ નામના અંગ નિમિત્તે કાંઇક વિચારમાં પડયા."

સં. ૧૩૨૭ માં ગચ્છાચાર્યપદે આવેલા ધર્મઘોષસૂરિના રચેલા ઋષિમંડલ પ્રકરણ પર સં. ૧૫૫૩ માં પદ્મમંદિર ગણિએ રચેલી વૃત્તિમાં પણ સ્થવિરોનાં વૃત્તાંત આપ્યાં છે ત્યાં સ્થૂલભદ્રનો વૃત્તાંત આપતાં આ પાટલિપુત્રમાં મળેલી પરિષદ્ (સંઘ)નો

---

* **एवं श्री महावीरमुक्ते र्वर्षशते गते ।**
पंच पंचाशदधिके चंद्रगुप्तोऽभवन्नृपः॥ ३३९॥
—પ૦ પ૦

* આચારાંગ, સુત્રકૃતાંગ, સ્થાનાંગ, સમવાયાંગ, ભગવતિ, જ્ઞાતૃધર્મકથા, ઉપાશકદશાંગ, અંતકૃત દશાંગ, અનુત્તરોપપાતિક, પ્રશ્નવ્યાકરણ અને વિપાકસૂત્ર.

ઉલ્લેખ સ્પષ્ટ કર્યો છે; અને આ ગ્રંથના ઉપયોગી ભાગોનો સાર ડાકટર **ભાંડારકરે** ઇ. સ. ૧૮૮૩-૮૪ ના સંસ્કૃત હસ્તલેખોની શોધ વિષેના રિપોર્ટમાં અંગ્રેજીમાં ઉતાર્યો છે તેમાં આ સંબંધે પૃ. ૧૩૪ મે નીચે પ્રમાણે ઉપલી બીનાને બરાબર મળતું વચન છે:—

On one occasion there was a dreadful famine of 12 years in the land. The *Siddhantas* were forgotten for want of revision, for which the search after food left no time. At the end of the period the Sadhus assembled in Pataliputra and each one repeating what he remembered they succeeded in recovering the eleven Angas but the *Drishtivada* was forgotten. So they sent Sthulabhadra and others to Nepal to learn it from Bhadrabahu. Sthulabhadra alone persevered in studying it steadily and learnt 8 Purvas in as many years. After he had learnt ten Purvas with the exception of 2 *Vastus*, he came back with Bhadrabahu to Pataliputra.

સં. ૧૪૨૦ માં આચાર્ય પદ પામેલા જયાનંદ સૂરિ પોતાના 'સ્થૂલભદ્ર ચરિત્ર'+ માં ઉપર્યુક્ત હકીકત જણાવે છે કે:—

तस्मिन्नवसरेऽतथाभूद् दुष्कालो द्वादशाब्दिकः।
जग्मुर्मुमक्षवस्तेन तटे वार्द्धेरितस्ततः ॥५८६॥
तत्रातिक्रम्य दुष्कालं करालं ते महर्षयः।
सुभिक्षसंभवे भूयः पाटलीपुत्रमाययुः ॥५८७॥
गुणनाभावतस्तेषां सिद्धान्तो विस्मृतस्तदा।
शास्त्रे स्वामिनि सुंदर्यां न स्थैर्यं जायते यतः॥५८८॥
स्मारं स्मारं परावर्त्यैकादशांगी यतिव्रजैः।
यत्नतो मेलिता यस्मादनिर्विण्णं श्रियः ॥५८९॥

જૈન ધર્મપ્રસારક સભા (ભાવનગર) એ પ્રસિદ્ધ કરેલ **ચરિતાવળીમાં** આપેલા **સ્થૂલભદ્ર** ચરિત્ર કે જે ઉપરના સંસ્કૃત ગ્રંથનું ભાષાંતર છે તેમાં ઉપરના શ્લોકોનું ભાષાંતર આ પ્રમાણે આપ્યું છે:—

આ સમયે બાર વરસનો વિષમ દુકાલ પડયો હતો તેથી સર્વે સાધુઓ સમુદ્રના કાંઠા તરફ વિહાર કરી ગયા. તેઓ સુભિક્ષ થયા પછી **પાટલિપુત્ર નગરને** વિષે આવ્યા. ભણવાના અભાવથી સાધુઓ સિદ્ધાંતને વિસરી ગયા, શાસ્ત્ર, રાજા અને સ્ત્રીને વિષે સ્થિરતા હોતી નથી. ઘણા ઉદ્યમથી તે મુનિઓએ અગ્યાર અંગ તો મેળવ્યા' (પરાવર્ત્તન કરી સંભારી સંભારીને)

વિ. સં. ૧૫૦૯ માં શુભશીલ મુનિએ રચેલા **ભરતેશ્વર** બાહુબલિ વૃત્તિ નામના **ગ્રંથમાં સ્થૂલભદ્રની કથા આપેલી છે** તેમાં પણ એજ વાત આવે છે. તે માટે જુઓ તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર પૃ. ૭૮:-

"હવે એકદા બાર વર્ષ સુધી દુકાળ પડયો, તે વખતે સાધુઓનો **સંઘ** સમુદ્રવાટે શ્રી ગુરૂની પાસે આવ્યો. આવો વિષમ સમય થવાથી સાધુઓ ક્ષુધાથી પીડાતા હોવાથી ભણતા ગણતા બંધ થયા, તેથી સૌ સિદ્ધાંતો વિસરી ગયા. તે ઉપરથી **પાટલિપુત્ર** નગરમાં **સંઘ** મળ્યો. ત્યાં જેને જેને જે જે સૂત્ર આવડતાં હતાં, તે તે એકઠાં કરીને અગીઆર અંગ પૂર્ણ કર્યા ત્યાર પછી શ્રી **સંઘે** બારમા દૃષ્ટિવાદ અંગ માટે બે સાધુઓને શ્રી **ભદ્રબાહુ** સ્વામી પાસે મોકલ્યા."

આ રીતે આપણે સં. ૧૧૬૬ થી સં. ૧૫૦૯ સુધીમાં થયેલા પ્રસિદ્ધ ગ્રંથકારો **હેમચંદ્રાચાર્યથી** માંડીને શુભશીલ મુનિ જે જણાવે છે તે પરથી સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે કે **મગધના** પાટનગર **પાટલિપુત્રમાં** પ્રથમ જૈન પરિષદ્ (સંઘ) મળી હતી. આથી પણ પ્રાચીન પ્રમાણ આની સબળતા માટે જોઈતું હોય તો વિક્રમ સંવત્ ૫૮૫ માં સ્વર્ગસ્થ થયેલા શ્રીમાન્ **હરિભદ્રસૂરિનો** પ્રાકૃત ભાષાનો ઉપદેશપદ નામનો ગ્રંથ છે. તેમાં ગાથામાં જણાવેલું છે કે:—

+ પ્રકાશક દેવચંદ લાલભાઈ પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ મૂલ્ય માત્ર બે આના. હવે મળતું નથી.

जाओ यतम्मि समए दुक्कालो दोय दसय वरिसाणि।
सव्वो साहुसमूहो गओ तओ जलहितीरेसु ॥
तदुवरमे सो पुणरवि पाडलिपुत्ते समागओ विहिया।
संघेणं सुयविसया चिंता किं कस्स अत्थित्ति ॥
जं जस्स आसिपासे उद्देसज्झयणमाइ संघडिउं।
तं सव्वं एक्कारय अंगाइं तहेव ठवियाइं ॥

—"આ વખતે બારવર્ષી દુકાલ પડયો તેથી સાધુઓનો સમૂહ સમૂદ્ર તીરે ગયો. બાદ દુકાલ મટતાં તેઓ ફરીને પાટલિપુત્ર નગરમાં આવ્યા. એટલે સર્વે સંઘ મળીને તપાસ કરી કે કોના પાસે કયું શ્રુત રહ્યું છે. હવે જેના પાસે કાંઇ ઉદ્દેશ તથા અધ્યયન યાદ હતાં તે સર્વે એકઠાં કરી અગ્યાર અંગ સ્થાપિત કર્યાં."

આ ઉપરથી સમજાશે કે જૈનના પવિત્ર ગ્રંથો આગમ-સૂત્ર-અંગોને એકત્રિત કરવા અર્થે આખો સાધુ-સંઘ પાટલિપુત્રમાં મળ્યો હતો અને બાર અંગમાંથી અગ્યાર અંગ એકત્રિત કરી શકયો હતો. આનો સમય વીરાત્ ૧૭૦ થી ૧૭૫ લગભગ મૂકી શકાય એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૫૬ થી ૩૫૧. આ સર્વ હકીકતોમાં 'પરિષદ્' એવો શબ્દ બિલકુલ વપરાયો નથી. પરંતુ 'સંઘ' મળ્યો હતો એમ જ જણાવવામાં આવ્યું છે.

સંઘનો અર્થ.

'સંઘ' નો ઉપર્યુક્ત કથનોમાં 'સાધુસમૂહ' એ અર્થ થાય છે, તેથી ઉક્ત લેખક મહાશય જણાવે છે તે જ પ્રમાણે અંગ એકત્રિત કરવા અર્થે મળેલા મંડળનું વિશિષ્ટ નામ સંઘ નથી પરંતુ કોઇ પણ અગત્યનું અને સમસ્ત મંડળને ઉપયોગી કાર્ય કરવા અર્થે ભેગા મળેલા સમૂહને 'સંઘ' એ નામ જ અપાતું. સંઘમાં સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકા એ ચારેનો સમાવેશ થાય છે. અને તે કેટલીક વાર ખાસ કરી જણાવવા માટે 'ચતુર્વિધ સંઘ' એમ વિશિષ્ટ નામ આપવામાં આવે છે. પરંતુ સામાન્ય રીતે સાંસારિક કાર્ય માટે મળેલા 'સંઘ'નો અર્થ શ્રાવક-શ્રાવિકાનો-વિશેષે કરી શ્રાવકનો સમુદાય એ થાય છે, જ્યારે તેથી પર એટલે સાધુને ઉપયોગી કાર્ય અર્થે મળેલા 'સંઘ' નો અર્થ સાધુનું સંમેલન એવો થાય છે. પરંતુ "સંઘ એ ભિક્ષુ વર્ગની સામાન્ય સમૂહ વાચક સંજ્ઞા હતી, જો કે પાછળથી તે શબ્દ વ્યાપક અર્થમાં વપરાવા માંડયો"-એવું કથન ઉક્ત અવલોકનકારનું થાય છે તે યોગ્ય નથી.

વલભી અને મથુરાની પરિષદોનો અવલોકનકાર સ્વીકાર કરે છે એટલે તે સંબંધે પ્રમાણ આપવાની જરૂર રહેતી નથી, પરંતુ તેમાં એટલું જણાવવાનું કે તેમાં પણ સૂત્રો એકત્રિત કર્યા તે સાધુઓને એકઠા કરીને, અને તે સાધુ સમૂહનું નામ 'પરિષદ્' આપવામાં નહોતું આવ્યું, એટલું જ નહિ પરંતુ તે મંડળને 'વાચના' એ નામ આપવું એ તો કેવલ ભ્રમ છે, અને તે આગળ જતાં આ લેખમાં સિદ્ધ કરવામાં આવશે.

પરિષદ્નો અર્થ.

જૈન પરિભાષામાં 'તીર્થંકર'નો ઉપદેશ સાંભળવા અર્થે બેઠેલા મંડળને 'પરિષદ્, પર્ષદ, પર્ષદા' એ નામ આપવામાં આવતાં હતાં. સામાન્ય રીતે પર્ષદા એ નામ હતું અને તે પરથી અપભ્રંશ 'પરખદા' એમ ઘણા પ્રાકૃત જૈનો બોલે છે. તીર્થંકરના 'સમવસરણ'માં બાર પર્ષદા (સભા) હોય છે તેમાં (૧-૪) ચાર પ્રકારની દેવીઓની અને (૫) સાધ્વીઓની એ પાંચ પર્ષદા ઉભી થકી પ્રભુની 'દેશના' લે છે, તથા (૬-૯) ચાર પ્રકારના દેવતાની-(૧૦-૧૧) મનુષ્ય, પુરૂષ અને સ્ત્રી એટલે શ્રાવક શ્રાવિકાની અને (૧૨) સાધુઓની એમ સાત પર્ષદા બેસીને શ્રવણ કરે છે એવું સમવસરણ પ્રકરણ અને આવશ્યક સૂત્રની વૃત્તિમાં જણાવ્યું છે, જ્યારે આવશ્યક સૂત્રની ચૂર્ણિમાં એમ જણાવેલું છે કે સાધુઓ ઉત્કટ આસને શ્રવણ કરે છે, સાધ્વીઓ અને વૈમાનિક દેવીઓ ઉભી રહે છે, બાકીની નવ પર્ષદા બેસીને જ જ્ઞાનભાનુની દેશના સાંભળે છે; એમ વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે સં. ૧૭૦૮ માં રચેલા લોકપ્રકાશમાં જણાવેલું છેઃ—

देव्यश्चतुर्धा साध्व्यश्च शृण्वंत्यूर्ध्वे क्ष्माः क्षणम् ।
देवा सर्वे नरा नार्यो निविष्टाः श्रमणास्तथा ॥
वृत्तावावश्यकस्येदं चूर्णौ चोत्कटिकासनाः ।
शृण्वंति साधवोथोर्ध्वाःसाध्व्यो वैमानिकांगना॥
उपविश्यैव शृण्वंति देशनामाप्तभास्वतां ।
पर्षदाऽन्या नवेत्युक्तं वेत्ति तत्त्वं तु तत्त्ववित् ॥

આવી રીતે ઉપદેશનું જૈન પારિભાષિક નામ **'દેશના'** છે અને શ્રોતા મંડળનું નામ 'પર્ષદા' છે. હમણાં પણ પર્ષદા શબ્દ સાધુઓ ઉપદેશ આપતી વખતે થતા શ્રોતા મંડળને અપાય છે.

પ્રાચીન શોધખોળ કરતાં પૂર્વે સમિતિ–તંત્ર કેવું હતું તે ઘણી સારી રીતે જાણી શકાય છે. " પ્રાચીન સમાજમાં સર્વથી વધારે મહત્ત્વપૂર્ણ તંત્ર હિંદુરાજ્ય શાસ્ત્ર—(ક્ષાત્રધર્મ, દંડનીતિ, અર્થશાસ્ત્ર, રાજધર્મ, રાજનીતિ, નય, નીતિ આદિ અનેક નામ છે) માં સમિતિ તંત્ર હતું. સમિતિને ઘણી સંસ્થાઓની માતા કહી શકાય તેમ છે.

'વેદોના સમયમાં જનસમૂહને 'વિશઃ' કહેવામાં આવતો કે જેમાંથી 'વૈશ્ય' શબ્દની ઉત્પત્તિ થઇ છે. આ વિશઃ (વિટ્) 'જનો'માં વિભક્ત હતા. સાર્વજનિક વાતો પર વિચાર કરવા માટે સંપૂર્ણ વિશઃ એકત્રિત થતા હતા. આને 'સમિતિ' એ નામ આપવામાં આવતું હતું. (જૂઓ ઋક્ ૧,૯૫,૮;૯,૯૨,૬; ૧૦,૧૬૬,૪ ઇત્યાદિ). સમિતિથી ઘણી નાની સંસ્થા ૧૦ કે ૧૫ વિશોની એક બીજી સંસ્થા હતી કે જેને 'સભા' એ નામ આપવામાં આવ્યું હતું. અથર્વવેદના એક મંત્રમાં સમિતિ અને સભા બે બ્હેનો હતી એમ કહેવામાં આવ્યું છે (૭,૧૨). એમ જણાય છે કે સમિતિની તરફથી સભા સાર્વજનિક બાબતોનો પ્રબંધ કરતી હતી. સમિતિ અને સભામાં વાગ્મી–વક્તા હોવાની લાલસા બધાને રહેતી હતી. અથર્વવેદમાં આ સંબંધે મંત્ર આપેલા છે (૨,૨૭;૭,૧૨).

'પૂર્વોલ્લિખિત 'જનો' પ્રારંભમાં કેવલ પાંચ હતા કે જે સમષ્ટિ રૂપે 'પંચજનાઃ' કહેવાય છે. આ પાંચે જન એક જ જાતિનાં અંગ હતાં અને સર્વ પોતાને 'આર્યાઃ' કહેતા હતા. 'પંચજનાઃ' ના સમિતિ તંત્ર પરથી પંચાયતનું નામ અત્યાર સુધી ચાલ્યું આવ્યું છે. જેટલી હિંદુ જાતિ પ્રાચીન છે તેટલી પંચાયતી પ્રથા પુરાણી છે એટલે કે એમ પણ કહી શકાય કે વેદ જેવી અનાદિ છે.

'સમયે સમયે સમિતિ તંત્રથી નીચે લખેલી સંસ્થાઓનો ઉત્પત્તિ થઇ છે.

(ક) વિદ્યાધ્યયનને માટે 'ચરણ' અથવા 'પરિષદ્'
(ખ) ન્યાય અને વ્યવહારને માટે ન્યાય–'સભા'
(ગ) રાજ્ય કાર્યને માટે સચિવોની 'મંત્રિ–પરિષત્'
(ઘ) આર્થિક જીવનમાં 'સંભૂય સમુત્થાન' એટલે વણિક્ જનોની કંપનીઓ, તથા કાર્યકારોની 'શ્રેણિયો'
(ઙ) પારમાર્થિક જીવનમાં ભગવાન્ બુદ્ધ મહાવીર પ્રભૃતિના ધર્મ–'સંઘ ' કે જે આધુનિક મઠ–તંત્રમાં–વિહારમાં ચાલ્યા આવ્યા છે.
(ચ) ગ્રામ્યજીવનમાં વૈદિક 'ગ્રામણિ'–તંત્ર કે જેથી સાંપ્રત ગ્રામપંચાયત ઉદ્ભવેલાં છે.
(છ) નાગરિક જીવનમાં શ્રેષ્ઠી-સભા.
(જ) રાજ્યજીવનમાં ગણતંત્ર યા સંઘ રાજ્ય.*

વાચનાનો ખરો અર્થ.

વાચનાનો અર્થ કદી પણ પરિષદ્ કે એવું મંડળ થતો જ નથી અને જૈનોની પરિભાષામાં પણ તેવો અર્થ નથી, પરંતુ સામાન્ય અર્થ વાંચન (Reading) છે તે જ જૈનોએ પોતાની પરિભાષામાં સ્વીકારેલો છે. આના પ્રમાણમાં ઉતરતાં આપણને મૂળ મગધ પરિષદ્ની ઉપર જણાવેલી વાતને લંબાવવી પડશે.

તે પરિષદ્ (સંઘ) માં બારમું અંગ (દૃષ્ટિવાદ) કોઇની પાસેથી પ્રાપ્ત થયું નહિ તેથી નેપાલમાં ધ્યાનાર્થે સ્થિત થયેલા ભદ્રબાહુ સ્વામીને તે સમગ્ર અંગ કંઠસ્થ હોવાથી તેમને સંઘે કહેવરાવ્યું કે અહીં આવી દૃષ્ટિવાદની વાચના દેવી પડશે; પણ તેઓએ બાર વર્ષ ચાલે તેવા મહાપ્રાણ નામના ધ્યાનનો આરંભ કર્યો હતો તેથી બની શકશે નહિ એમ કહેવરાવ્યું, આથી સંઘની 'ઉદ્ઘાટન' એટલે

* શ્રીયુત કાશીપ્રસાદ જયસવાલ એમ. એ. બાર–ઍટ–લૉના એ લેખ પરથી.

સંઘ બહારની શિક્ષા પોતાને થાય એવું જણાયું ત્યારે તેમણે કહેવરાવ્યું કેઃ—

मयि प्रसादं कुर्वाणः श्री संघः प्रहिणोत्विह।
शिष्यान्मेधाविनस्तेभ्यः सप्त दास्यामि वाचनाः ॥ ६७ ॥

तत्रैकां वाचनां दास्ये भिक्षाचर्यात आगतः।
तिसृषु कालवेलासु तिस्रोऽन्या वाचनास्तथा ॥ ६८ ॥

सायाह्नप्रतिक्रमणे जाते तिस्रोऽपरा पुनः।
सेत्स्यत्येवं संघकार्यं मत्कार्यस्याविबाधया॥६९॥

—પરિશિષ્ટ પર્વ.

—'જો મારા પર કૃપા કરી વિદ્વાન્ શિષ્યોને સંઘ મારી પાસે મોકલાવે તો હું તેને સાત **વાચના** આપીશ. તેમાંની એક વાચના ભિક્ષાચર્યા કરી આવ્યા પછી, ત્યાર પછીની ત્રણ કાલવેલાએ બીજી ત્રણ વાચના, અને સવાર સાંજના પ્રતિક્રમણ (દૈવસિક અને રાત્રિક) કરવાની વખતે બીજી ત્રણ વાચના કરી આપીશ કે જેથી મારા કાર્યને બાધા થયા વગર સંઘનું (અભીષ્ટ) કાર્ય પણ થશે.'

આ પછી સંઘે **સ્થૂ**લભદ્રાદિ પાંચસો સાધુને મોકલ્યા કે જેને,

तान् सूरि र्वाचयामास तेऽप्यल्पा वाचना इति।
उद्भज्येयुर्निजं स्थानं स्थूलभद्रस्त्ववास्थितः ॥ ७१ ॥

—સૂરિએ અલ્પ વાચના વાંચી, આથી તેઓ ઉદ્વેગ પામી નિજ સ્થાને ગયા, જ્યારે **સ્થૂ**લભદ્ર ત્યાં જ-તેમની પાસે જ રહ્યા, અને તે (બારમા અંગમાં અંતર્ગત) દશ પૂર્વ શીખ્યા (જ્યારે અંગમાં કુલ ચૌદ પૂર્વ છે) વગેરે...

આ જ પ્રમાણે જયાનંદ સૂરિના **સ્થૂ**લભદ્ર ચરિત્રમાં છે. જેમ કેઃ—

भीतोऽब्रवृ सोपराधं मे संघोऽमुक्षाम्यतु भुवम्।
उत्तमानां यतः कोपाः प्रणामान्ताः प्ररूपिताः ॥५९५॥

शिष्यान् प्रेषयतु प्राज्ञान् पाठयाम्यशठो यथा।
श्री जिनाज्ञेव संघाज्ञा मान्या मानवतामपि ॥५९६॥

संज्ञाभूम्या गतस्त्वेका मेकां भिक्षाक्षणागतः।
कालवेलाक्षणे चोभे तिस्रश्चावश्यके तथा॥५९७॥

एवं सप्ताह्नि दास्येऽहं वाचनाः शिष्यसंहतेः।
ध्यानमध्येऽपि येनोक्तः परार्थः स्वार्थतोऽधिकः ॥५९८॥

વગેરે વગેરે.

અને આ સંબંધે પ્રાચીન પ્રમાણ તરીકે ઉપ-દેશપદમાં હરિભદ્ર સૂરિ પ્રાકૃત ગાથામાં જણાવે છે કેઃ-

मा उग्घाडह पेसह साहुणो जजुया सुमेहाए।
दिवसेण सत्त पडिपुच्छणाओ दाहामि जा झाणं॥
एगो भिक्खाउ समागयस्स दिवसद्धकाल वेलाए।
बीआ तइया सण्णा वो सग्गे काल वेलाए॥
दिवस्स भावणीओ चउत्थिगा वासए कए तिन्नि।
तो थूलभद्दपमुहा मेहावीणं सया पंच॥
पत्ता तस्स समीवे पडिपुच्छाए य वायणं लिंती।
एक्कसि दोहिं तिहिं वा न तरंतव धारिउं जाहे॥

—(**ભ**દ્રબાહુએ કહ્યું) 'મને સંઘ બહાર નહિ કરો, પણ જે સારી બુદ્ધિવાળા-મેધાવી સાધુઓ હોય તેમને અહીં મોકલાવો તો હું મારા ધ્યાન પર્યંત દરરોજ સાતવાર તેમની પૃચ્છાના જવાબ (પ્રતિપૃચ્છા) આપતો રહીશ. એક પ્રતિપૃચ્છા ભિક્ષાએથી પાછા ફરીને કરીશ, બીજી મધ્યાન્હની કાલવેલાએ કરીશ, ત્રીજી સંજ્ઞાના ઉત્સર્ગે કરીશ, ચોથી સાંજની કાળવેળાએ કરીશ, અને બાકીની ત્રણ સૂતી વખતે કરીશ. ત્યારે સંઘે **સ્થૂ**લભદ્ર વગેરે પાંચસો બુદ્ધિમાન્ સાધુઓને ત્યાં મોકલાવ્યા. તેમના પાસેથી પ્રતિપૃચ્છા વડે **વાચના** લેવા લાગ્યા. તેઓ-માંના ઘણાએ એકવાર બેવાર તથા ત્રણવાર સાંભ-ળ્યાં છતાં અવધારી શકયા નહિ.

[ત્યાર પછી બધા ચાલ્યા જાય છે, અને **સ્થૂ**-લભદ્ર રહી તેમની પાસેથી દશ પૂર્વથી કંઇક ન્યૂન જેટલું શીખે છે એ વાત આવે છે.]

વાચના આપનાર '**વાચનાચાર્ય**' કહેવાય છે. આ સંબંધે વજ્રસ્વામી કે જેનો જન્મ વીરાત્ ૪૯૬ વર્ષે થયો હતો તેના સંબંધની ટુંક કથાનો ભાગ નીચે આપવામાં આવે છે:—

'બાલ્યાવસ્થામાં પદાનુસારિણી લબ્ધિના બળથી સાધ્વી મુખે સાંભળીને અગ્યાર અંગનું જેણે અધ્યયન કર્યું છે, અને જેને આઠ વર્ષની ઉમરે ગુરૂ (સિંહગિરિ) એ દીક્ષા આપેલી છે એવા વજ્રસ્વામી ગુરૂની સાથે વિહાર કરતા હતા. એક દિવસ વજ્રસ્વામીને ઉપાશ્રયમાં મૂકી સર્વ સાધુઓ ગોચરીએ (ભિક્ષાર્થે) ગયા હતા. અવસરે વજ્રસ્વામીએ સઘળા મુનિઓની ઉપધિઓ (આસન વિગેરે ઉપકરણો)ને હારબંધ ગોઠવી તેમાં મુનિઓની 'સ્થાપના' કરીને (મુનિઓ બેઠા છે એમ માનીને) પોતે વચમાં બેસી મોટે સ્વરે **આચારાંગાદિની વાચના** આપતા હોય તેમ બોલવા લાગ્યા. તે અવસરે 'સ્થંડિલ ભૂમિ'થી (દીર્ઘ શંકા કરી) આચાર્ય આવ્યા. ઉપાશ્રયનાં બારણાં બંધ જોઇને ગુરૂએ ગુપ્ત રીતે અંદર જોયું તો વજ્રસ્વામી સર્વ મુનિઓની 'ઉપાધ' ને એકઠી કરી છાત્રબુદ્ધિથી ભણાવતા હતા. ગુરૂએ ચિંતવ્યું કે 'જો હું એકદમ બારણું ઉઘડાવીશ તો તે શંકિત થશે ' એમ વિચારી મોટે સ્વરે 'નિસિહ' એ પ્રમાણે ત્રણવાર શબ્દોચ્ચાર કર્યો. એ સાંભળી ગુરૂ આવ્યા છે એમ જાણી વજ્રસ્વામીએ લઘુલાઘવી કલાએ એકદમ દરેક ઉપધિને તેને સ્થાને મૂકી દઇને બારણું ઉઘાડયું. ગુરૂએ વિચાર્યું કે 'આ પુરૂષ રત્નમાં આટલું બધું જ્ઞાન છે, માટે આનું જ્ઞાન અજાણપણામાં ન જાઓ ' એવું વિચારી બીજે દિવસે સિંહગિરિ આચાર્ય કંઇ કાર્યનું મિષ કરીને બીજે ગામ જવાને ઉદ્યુક્ત થયા. તે વખતે સાધુઓએ પૂછયું કે 'હે સ્વામી ! અમને **વાચના** કોણ આપશે ?'—ગુરૂએ કહ્યું કે 'આ વજ્ર નામના લઘુ મુનિ તમને **વાચના** આપશે.' તેઓએ કહ્યું 'તહત્તિ' (એટલે તથેતિ, બહુ સારૂં). તે વખતે 'આ બાલક અમને શું **વાચના** આપી શકશે ?' એવી શંકા પણ તેઓએ કરી નહિ. ગુરૂ બીજે ગામ ગયા. શિષ્યોએ સિદ્ધાંતની **વાચના** વજ્રમુનિ પાસે લીધી. અધ્યયન બહુ સારી રીતે થયું. પછી ગુરૂ મહારાજ પધાર્યા અને શિષ્યોને પૂછયું 'કાંઈ **અધ્યયન** થયું કે કેમ ?' તેઓએ કહ્યું 'અધ્યયન બહુ સારી રીતે થયું, થોડા દિવસમાં ઘણો **અભ્યાસ** થયો; માટે હવે પછી આ વજ્રસ્વામીજ અમારા **વાચનાચાર્ય** થાઓ.' એ પ્રમાણે સાધુઓએ અરજ કરવાથી ગુરૂએ વજ્ર મુનિને આચાર્ય પદ આપ્યું અને **વાચનાચાર્ય** તરીકે સ્થાપ્યા."

—ઉપદેશમાળા ભાષાંતર પૃ. ૧૫૪–૧૫૫.

વાચનાચાર્ય સંબંધે પરિશિષ્ટ પર્વમાં ઉપર્યુક્ત વજ્રસ્વામીના સંબંધેનું નીચે પ્રમાણે કથન શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય કરે છેઃ—

इत्याचार्यो विभावर्यां शिष्येभ्योऽकथयन्निति ।
यास्यामो ग्राममुकं द्वित्राहं तत्र नः स्थितिः ॥
व्यजिज्ञपन्गुरुं योगप्रतिपन्नाश्च साधवः ।
भगवन्! वाचनाचार्यस्ततकोऽस्माकं भविष्यति'॥
'वज्रो वो वाचनाचार्यो भवित' त्यादिशद् गुरुः।
भक्तत्वादविचार्यैव प्रत्यपद्यन्त ते तथा ॥
'प्रातःकृत्यं कायोत्सर्गं वाचना ग्रहणादिकम् ।
कर्तुं ते साधवो वज्रं निषद्यायां न्यषादयन्॥

વગેરે.

વળી વિશેષમાં જૈન તત્ત્વજ્ઞાન જેમાં સૂત્રબદ્ધ સમાવ્યું છે અને તેથી જેમાં જૈન પરિભાષા સર્વ આવી જાય છે એવા તત્ત્વાર્થ સૂત્ર (રચનાર શ્રીમદ્ ઉમા સ્વાતિ કે જે વીરાત્ ૨૪૫ માં દેહોત્સર્ગ કરનાર આર્ય મહાગિરિના શિષ્ય થતા હતા) માં કર્મનો નાશ કરનાર તપને જણાવેલું છે, પછી તે તપ બાહ્ય અને અંતરંગ એમ બે પ્રકારે જણાવી અંતરંગ તપના છ પ્રકારમાં સ્વાધ્યાયને એક પ્રકાર ગણાવી તે સ્વાધ્યાયના પાંચ ભાગમાંથી પહેલા ભાગને વાચના કહેવામાં આવેલ છે.

वाचनाप्रच्छनानुप्रेक्षाम्नाय धर्मोपदेशाः

अध्यायः ९ सूत्रं । २५

આના પર ભાષ્ય એ છે કે—

स्वाध्यायः पंचविधः । तद्यथा । वाचना प्रच्छनं अनुप्रेक्षा आम्नायः धर्मोपदेश इति। तत्र वाचनं शिष्याध्यापनम् । प्रच्छनं ग्रन्था-

र्थयोः । अनुप्रेक्षा ग्रंथार्थयोरेव मनसाभ्यासः। आम्नायो घोषविशुद्धं परिवर्त्तनं गुणनं रूपदानमित्यर्थः । अर्थोपदेशो व्याख्यानमनुयोगवर्णनं धर्मोपदेश इत्यप्यार्थान्तरम् ॥

અને તે પરની સર્વાર્થસિદ્ધિ નામની ટીકા એમ જણાવે છે કે—

निरवद्यग्रंथार्थोभयप्रदानं वाचना । संशयच्छेदाय निश्चित बलाधानाय वा परानुयोगः प्रच्छना । अधिगतार्थस्य मनसाऽभ्यासोऽनुप्रेक्षा । घोषशुद्धं परिवर्त्तनमाम्नायः। धर्मकथाद्यनुष्ठानं धर्मोपदेशः । स एष पंचविधः स्वाध्यायः किमर्थः । प्रज्ञातिशयः प्रशस्ताध्यवसायः परमसंवेगस्तपोवृद्धिरतिचारविशुद्धिरित्येवमाद्यर्थः ॥

ઉક્ત ઉમાસ્વાતિ કૃત પ્રશમરતિ નામના ગ્રંથની ટીકામાં જણાવ્યું છે કે—

स्वाध्यायः पंचधा—वाचना पृच्छना अनुप्रेक्षा आम्नायः धर्मोपदेशश्च । तत्र वाचना आलापकदानं, संजातसंदेहपृच्छनं(पृच्छना), अनुप्रेक्षा मनसा परिवर्तनमागमस्य, आम्नाय आत्मानुयोगकथनं, धर्मोपदेश आक्षेपणी विक्षेपणी संवेदनी निर्वेदनी चेति कथा धर्मोपदेशः ।

દેવગુપ્તાચાર્ય પ્રણીત નવતત્ત્વ પ્રકરણ પરની ટીકામાં કથન એ છે કે—

वाचना शिष्याणां कालिकोत्कालिकसूत्राद्यालापकप्रदानम् । प्रच्छना सूत्रार्थसंदेहाद्यपनोदाय प्रच्छनम् । परावर्त्तना पूर्वाधीतग्रंथगुणना । अनुप्रेक्षा पुरावगतसूत्रार्थस्य मनसाऽभ्यसनं चिन्तनमित्यर्थः । धर्मकथा धर्मप्रतिबद्धसूत्रार्थकथनं व्याख्यानमिति ॥

આમાં સામાન્ય રીતે અર્થ જણાવીએ તો સ્વાધ્યાયના પાંચ પ્રકાર છે. (૧) વાચના, પઠન, શાસ્ત્રાધ્યયન (Reading), (૨) પૃચ્છના-પૃચ્છન એટલે ગ્રંથના અર્થ તથા પાઠને પ્રશ્નપૂર્વક સંદેહ દૂર કરવા અર્થે પૂછવા (Inquiry) (૩) પરાવર્ત્તના-આમ્નાય-શીખેલું સંભારી જવું (Recollection, revision, recapitulation) (૪) અનુપ્રેક્ષા-અર્થચિંતન; ગ્રંથના અર્થ ઉપર મનનો અભ્યાસ-મનનું ચિંતવન-એકાગ્ર મનથી વિચાર કરવો તે (Pondering over the meaning, reflection)—આ ચાર સ્વાધ્યાયમાં વાચન, મનન અને નિદિધ્યાસનો સમાવેશ થાય છે. શ્રવણનો સમાવેશ જો કે પૃચ્છનામાં અલ્પાંશે થાય છે છતાં તેનો ખાસ વિશિષ્ટ રીતે સમાવેશ કરવા સ્વાધ્યાયનો પાંચમો પ્રકાર કહેલો છે તે (૫) ધર્મોપદેશ—(અર્થોપદેશ, વ્યાખ્યાન, અનુયોગવર્ણન, ધર્મકથા) એટલે ધર્મના વ્યાખ્યાનનું શ્રવણ કરવું.

આ પરથી સમજાયું હશે કે પરિષદ્નું કે એકત્રિત થયેલા મંડળનું જૈન પારિભાષિક નામ 'વાચના' હતું એમ કહેવું એ ભ્રમયુક્ત છે. તેના વાસ્તવિક અર્થો તેની વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે વાંચન (Reading) પઠન, શિષ્યોને શિખવવું,-ગ્રંથનો પાઠ અને અર્થ એમ બંને આપવા,—આલાપક એટલે આળાવા (સૂત્રના ખંડો) એક પછી એક શિખવતી વખતે શિષ્યને આપવા વગેરે ઉપર જણાવેલા આધાર પ્રમાણે છે. આની વિશેષ પુષ્ટિમાં 'વાચના' એજ અર્થમાં ઘણે સ્થળે વપરાયેલ છે, પણ વિસ્તાર ભયથી ઉદાહરણો આપવાનું યોગ્ય નથી ધાર્યું.

આ સાથે ઉમેરવાનું પ્રાસંગિક છે કે ઉપર્યુક્ત પાટલિપુત્રમાં અંગ નિમિત્તે સંઘ (પરિષદ્) મળ્યો ત્યાર પછી તેજ નિમિત્તે મથુરામાં તેમજ વલભિપુરમાં સંઘ મળ્યો હતો અને તે બંનેની 'વાચના' પ્રકારમાં સ્વાભાવિક રીતે કંઇ ન્યૂનાધિક હોય તેથી તે બંનેનાં વાંચનને 'માથુરી વાચના' અને 'વાલભી વાચના' અનુક્રમે કહેવામાં આવે છે. જો કે ત્યાર પછી તે બંનેનું સંમિશ્રણ થઇ એક વાચના થઇ

હતી, એટલે બધાના પાઠ એક સરખા કરવામાં આવ્યા હતા.

ઉપર્યુક્ત વલભીપુરમાં દેવર્દ્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણે (વીરાત્ ૯૮૦ અથવા ૯૯૩) સાધુનું સંમેલન ભરી જૈન સૂત્રો-અંગોને લેખારૂઢ કર્યાં હતા એમ તે સંબંધી જણાવવામાં આવ્યું છે. (સં. ૧૮૩૩ના આત્મ પ્રબોધનું ભાષાંતર પૃ. ૮૪)

આમ ત્યારે (૧) 'મગધની પરિષદ્' (૨)'સંઘ' અને (૩) 'વાચના' એ બાબતોમાં ગુજરાતી પત્ર-માંના વિદ્વાન્ અવલોકનકારનો ભ્રમ જણાશે.

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબાઇ. } મોહનલાલ દલીચંદ
પર્યુષણપર્વ. તા. ૯-૯-૧૫ } દેશાઇ.

મધ્યકાલીન સાહિત્ય પર સાક્ષર શ્રી કૃષ્ણલાલભાઇ

ઉપોદ્ઘાત

[આનંદકાવ્ય મહોદધિનું સાતમું મૌક્તિક છપાઈ ગયાને એક વર્ષ થઇ ગયું છે પણ હજુ પ્રકટ થયું નથી. તેમાં વિક્રમસત્તરમા સૈકામાં થયેલા ત્રણ જૈન કવિઓ નામે કુશલલાભ કૃત મારૂઢોલા ચોપઇ અને માધવાનલ કામકુંડલા ચોપઇ, જયવિજય કૃત શુકન ચોપઈ અને સમયસુંદર કૃત ચાર પ્રત્યેક બુદ્ધરાસ આવેલ છે. કાવ્યો અને કવિઓ સંબંધી વિગતવાર વિવેચન અમોએ કર્યું છે અને તે પર વિદ્વત્તાયુક્ત ઉપોદ્ઘાત સાક્ષર શ્રી કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ કૃપા કરી લખી આપેલ છે તે સર્વ નવેંબર ૧૯૧૪માં છપાઇ ગયેલ છે. હવે તુરતજ પ્રસિદ્ધકર્તા શેઠ જીવણચંદ સાકરચંદ ઝવેરી પોતાના બે બોલ લખવાના હોય તે લખીને પ્રસિદ્ધ કરી જનસમક્ષ મૂકશે એવી આશા રાખીશું. આ ઉપોદ્ઘાતને બહાર આવવામાં બહુ વિલંબ થયો છે તેથી વધુ વિલંબ થાય તે અંતવ્ય ધારી તેમાંનો ઉપયોગી ભાગ અમે અત્ર પ્રકટ કરીએ છીએ. તંત્રી.]

ગુજરાતી સાહિત્યના મધ્ય યુગ અને તેની પણ પૂર્વના યુગ માટે આજથી પચ્ચીસ વર્ષપર જે જે અભિપ્રાયો બંધાએલા તે, નવાં નવાં પુસ્તકો હાથ લાગવાથી કાલક્રમે બદલાતા ગયા છે. દાખલા તરીકે નરસિંહમહેતાને આદિ કવિનું સ્થાન આપવામાં આવતું, અને સાથે સાથે એવો પણ અભિપ્રાય આપવામાં આવતો કે નરસિંહ મહેતાના સમય પહેલાં ગુજરાતી સાહિત્ય હતુંજ નહિ; તેનો આરંભ નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યોથીજ થયો. એ અભિપ્રાય ભૂલ ભરેલો માલમ પડયો છે. વળી વાર્તાના સાહિત્ય માટે સામળભટ્ટને મુખ્ય પદ આપવામાં આવતું તે પણ યોગ્ય ન હતું એમ સમજાય છે. ખુદ પ્રેમાનંદનાં કાવ્યોનું વસ્તુ પણ એના પુરોગામી કવિઓની કૃતિઓમાંથી મળી આવે છે. ઘણાં પ્રાચીન કાવ્યો જે અપ્રસિદ્ધ પડી રહેલાં તે પ્રસિદ્ધિમાં આવવાથી જૂના અભિપ્રાય ફેરવી નવા બાંધવામાં આવ્યા છે, અને હાલ જે અભિપ્રાય બંધાયા છે તે પણ સ્થાયિ નથી, કારણ હજુ જૈન ભંડારોમાં અને જૈનેતર વ્યક્તિઓનાં કબજામાં એટલા બધા અપ્રસિદ્ધ લેખો પડી રહેલા છે કે તે જેમ જેમ પ્રસિદ્ધ થતા જશે તેમ તેમ હાલ બાંધેલા અભિપ્રાય પણ ફેરવવા પડશે. આપણા જૂના સાહિત્ય સંબંધે હાલનો જમાનો અનિશ્ચિતપણાનો–transitional period નો છે. અંગ્રેજીમાં Chaucer અને Spenser નાં તેમજ તેમના વખતના બીજા નાના કવિઓનાં કાવ્યો સઘળાંજ પ્રસિદ્ધ થઇ ગએલાં હોવાથી જૂના અંગ્રેજી સાહિત્ય વિષે નિશ્ચયપૂર્વક અભિપ્રાય બાંધી શકાય; રૂદકી અને એલાજ બે ચાર બીજા કવિઓની કૃતિ સંપૂર્ણપણે બહાર આવેલી હોવાથી અસલી ફારસી સાહિત્યના ગુણદોષ વિશે નક્કીપણે વિચાર દર્શાવી શકાય; પરંતુ જૂના ગુજરાતી તેમજ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય વિશે તેમ કહેતાં હવે ખંચાવું પડે છે, તેનું કારણ દિવસે દિવસે અજવાળામાં આવતાં નવાં નવાં સાધન. નરસિંહ, સામળ, પ્રેમાનંદની

બાબતમાં, આવાં સાધનને અભાવે બાંધેલો આપણો મત એટલો તો જડ ઘાલી બેઠેલો છે કે, તે ફેરવતાં આજે પણ ઘણાના અંતઃકરણને આઘાત થતો હશે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અને બીજા શાસ્ત્રીય વિષયોની બાબતમાં પણ એમજ થાય છે. નવી શોધને આધિન થઇ જૂના સિદ્ધાંતો ફેરવવા પડે છે. મધ્યયુગ તથા તેની પૂર્વની ગુજરાતી સાહિત્યની ખરેખરી સ્થિતિથી હજુ હાલ આપણે સંપૂર્ણ રીતે જ્ઞાત નથી, એવું હવે કહેવુંજ પડશે. એ સ્થિતિનું ખરૂં ચિત્ર આલેખવા માટે આપણે ધારીએ છીએ કે આપણી પાસે પૂરતાં સાધન છે, પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ તેમ નથી, એમ લાગે છે, કારણ કોઇ અમુક વિષય માટે આપણે એવું ધારી બેસીએ કે તે સંબંધી કૃતિ તો કોઇ જૈનેતર લેખકનીજ છે, અને અંતે કોઇ અપ્રસિદ્ધ લેખ એવો નિકળી પડે કે જે કોઇ સમર્થ જૈન લેખકને હાથે લખાયો હોય. માધવાનળ કામકંદલાની લોકકથાનો પ્રથમ પ્રબંધ ભરૂચ પાસે આમોદના કાયસ્થ કવિ નરસી સુત ગણપતિએ સંવત્ ૧૫૭૪ માં બનાવેલો, અને જ્યાં સુધી આ જૈનકૃતિ પ્રસિદ્ધિમાં નહિ આવેલી ત્યાં સુધી માત્ર એ લોકકથા સંબંધે એ એકજ ગ્રંથ લખાયલો સમજાતો. જૂના ગુજરાતી સાહિત્યના બંધારણમાં તથા તેના વિકાસમાં બ્રાહ્મણ, વાણીઆ, શ્રાવક અને જૈન સાધુઓએ મુખ્ય ભાગ લીધેલો છે, એટલે કે જૈનેતર તેમજ જૈન એ બંને કોમોએ સાહિત્યને ખીલવવામાં મદદ કરી છે. એ બેમાંથી એકજ કોમે એવો દાવો કરવો કે એ સાહિત્ય હમારા વડેજ જીવતું રહ્યું છે તે કેવળ પ્રમાદ છે. જૂના ગુજરાતી સાહિત્યનો સિલસિલાબંધ સંબદ્ધ (connected) ઇતિહાસ લખવો હોય તો જૈનોથી જૈનેતરની કૃતિ તરફ અને જૈનેતરથી જૈનોની કૃતિ તરફ દુર્લક્ષ થઇ શકે નહિ. અમુક વિષયો સંબંધે બંને કોમોએ એકજ નદીના મૂળમાંથી પાણી લીધેલું; એટલે કે સંસ્કૃત ગ્રંથપર આધાર રાખેલો. અમુક બાબતમાં વિચારની પરસ્પર આપ લે થએલી. (they acted and reacted on each other) એટલે ખરા ઇતિહાસની રચનામાં તો એ બંને કોમની કૃતિની આલોચના થવી જોઇએ. ખરૂં જોતાં તો વખત એવો આવી લાગ્યો છે કે જૂના ગુજરાતી સાહિત્યનું ખરૂં ભાન કરાવવા માટે સાહિત્યમાં રસ લેતા અભ્યાસિને જેટલું જૈનેતર વર્ગના આચાર, વિચાર અને ધર્મનું જ્ઞાન હોવું જોઇએ તેટલુંજ જૈનોના આચાર, વિચાર તથા ધર્મનું હોવું જોઇએ. એ પરિચય આવશ્યક છે. એ ન હોય તો દ્રષ્ટિબિંદુ ખોટું રહેવાનું (this perspective would be false) અને સાહિત્યના ચિત્રપર પડતું તેજ, (Light) અથવા તેને ઢાંકતી, ઝાંખું દેખાડતી તેજહીનતા (Shades) બરાબર સમજાવાના નહિ. ઢાલની એક બાજુ અત્યાર સુધી જોવામાં આવતી. હવે બે બાજુ જોવી પડે છે ને પડશે. એ બીજી બાજુ જોવાનાં સાધન આનંદકાવ્ય મહોદધિનાં મૌક્તિક પૂરાં પાડે છે, અને તેટલે દરજ્જે તે ઘણો કીમતી મદદ કરે છે, એ નિઃસંશય છે.

સાતમા મૌક્તિકના કવિઓના સમયની, તેમના જીવનની, તેમની કૃતિઓની માહીતી રા. મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઇએ પોતાના નિવેદનમાં આપી છે. એ લેખ ઘણી મહેનત અને કાળજીથી તેમજ ઘણા સંશોધનબાદ એમણે તૈયાર કર્યો છે, તેની સાબિતી લીટીલીટીએ દેખાઇ આવે છે. એ વિસ્તારપૂર્વક લખાએલા લેખને લીધે ઉપોદ્ઘાત લખનારની મહેનત ઘણે દરજ્જે ઓછી થઈ છે, પ્રસ્તુત કવિઓને લગતી લગભગ સંપૂર્ણ માહીતી એમાંથી મળી આવશે.

× × ×

ખરી રીતે તો આ કાવ્ય (માધવાનલ કામ કુંદલા ચોપઈ) તેમજ બીજા કાવ્ય માટે માત્ર પાઠાંતર બતાવીજ પ્રસિદ્ધ કર્તાઓએ સંતોષ માનવાનો નથી. પરંતુ તેને સટીક બનાવવા જોઇએ. [critically edit કરવાં જોઇએ.] શબ્દાર્થ આપવો જોઇએ. જો એ બધી ક્રિયાઓ તેને સંબંધે કરવામાં આવે તોજ એ "મૌક્તિકો" ની ઉપયોગીતા, એની કીંમત, એનું "પાણી" વધે. બાકી કેવળ text છાપવાથી તે કાવ્યો લોકપ્રિય તો નહિજ થાય. જૈન સાધુત્વ સંપૂર્ણ અંશે પાળવા છતાં સંસારનું જ્ઞાન સંસારીઓને પણ ટપી જાય એવા ઉંડા પ્રકારનું બતાવે છે. કુશલલાભની શૃંગારસની જમાવટ એ

માહીતીની એક સાબિતી છે, વેશ્યાની રહેણી કરણી, વેશ્યાના આચાર વિચાર, વગેરેનું પ્રકરણ જાણે અંગત માહીતીનું પ્રતિબિંબ હોય એમ લાગે છે, જો કે વિશેષ વિચાર કરતાં એમ જણાશે કે એ બધા વિષયોનું ઝીણામાં ઝીણી તપસીલ સાથેનું વિવેચન સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં મળી આવે છે, અને કવિએ માત્ર તેનું અનુકરણ કીધેલું, તેનો આધાર લીધેલો.

× × ×

આ યુગના જૈન સાહિત્યમાંનાં ફારસી શબ્દોનો ઉપયોગ જોકે ઘણી છૂટથી નહિ તો પણ મધ્યમ અંશે જોવામાં આવે છે. આ અરસામાં જૈન સાધુશ્રી હીરવિજય સૂરી અકબર બાદશાહ પાસે ઘણા જતી સાધુ વગેરેનો સાથ લઈ ગયેલા અને ત્યાં અતિ માન પામેલાં; કેટલાક સાધુઓ તો ઠેઠ કાશ્મીર સુધી બાદશાહ સાથે ગએલા. અકબરના પુત્ર જહાંગીરે પણ એ રીવાજ એટલે કે જૈન સાધુઓને પોતાના દરબારમાં બોલાવવાની રીત ચાલુ રાખેલી. ફારસી બોલતા મોગલોના આવા ગાઢ સંસર્ગમાં આવવાથી સાધુઓ જેઓ સાહિત્યરસિક હતા તેમની, ભાષા પર તેની અસર થયા વગર રહે નહિ, અને તે થઇજ અને તેથી જો કે તે હતા તો મ્લેચ્છ ભાષાના શબ્દ, છતાં તે વડે દર્શાવવાના ભાવ તે બરાબર દર્શાવી શકતા હતા તેથી તેને સત્કાર આપી પોતાની ભાષામાં સાંકળી લીધા. બાગ, મેવો, સોદાગર, ખવાસણ, ઇતબાર, ફોજ, સબજ (ફા. લીલું), નેજા (ફા. ભાલો), વગેરે બીજા ઘણા શબ્દો એ કવિઓની કૃતિમાંથી જડી આવે છે.

એક શૃંગારિક ગીત.

[કર્તા—**જૈન કવિ ડુંગરસી.** સંગ્રાહક-**સ્વ. મણિલાલ બકોરભાઈ વ્યાસ.**]

। રાગ મલ્હાર ।

દાદર મોર મહુર સર બોલઇ, વરસતિ ચિહુદસિ ધારા;
અહિનસિ અનંગ ઉતાપઇ હોવલિંભ, પાવસ પ્રેમ પીઆરા ॥

॥ દ્રૂપદ ॥

પ્રીઉ પરિ આંગણઈ જાન ન દેસું, શવગુણ કરી લાલણ લેસું । પ્રીઉ૦ ॥૧॥
રોયંતા મુઝ રયણ વિહાણી, નયણે નીદ ન આઈ;
બાપીયડઉ[૧] મુઝ સબક સુણાવઇ, વિરહણી વિરહ જગાવઇ । પ્રીઉ૦ ॥૨॥
ભણતિ નલહરિરાયાં તન્ન, પદમતી પ્રાણ આધાર,
કસ્તૂરાદિ રાણી વર સેજિ સંભોગિક, ડૂંગરસી પઉદ્દારા ॥ પ્રીઉ૦ ॥૩॥

ઇતિગીત.

૧ બાપીયડઉ=બપૈયા.

The Genealogy of the Jagat Seths of Murshidabad.

[A paper submitted by Babu Puranchand Nahar M. A. L..L. B. of 48 Indian Mirror Street Calcutta, before the Fifth Indian Historical Records Commission, Calcutta 1923.]

The object of this paper is to supply a more or less complete and authentic genealogical table with a brief note on that Indian Family the fame of whose wealth had become almost mythical. The record of the services and the cordial relation of the ancestors of the family with the British Government at the beginning of their administration in Bengal, are facts too well-known and we find a good deal of information from the records already published, dealing with the doings and the History of the Jagat Seths, both in their relation to the Mahomedan Rulers of the Province as well as the British Power. During my search for unpublished Jain inscriptions and manuscripts, buried in Bhandars or with other private individuals, I came across a genealogical table with notices of the various members of this most interesting family. The latest account of the House of Jagat Seth has been published in Vols. XX & XXII of "Bengal, Past and Present" a journal of the Calcutta Historical Society, compiled by late Mr. J. H. Little, Headmaster of the Nizamut Madrassa at Murshidabad. It is now some six years ago in 1916 when I visited this gentleman after his return from England where he had been to collect all the available materials from the India Office for the compilation of a complete and accurate history of the family. At his request I prepared a genealogical tree mainly from materials then with me. Mr. Little was only too eager to accept my table as more complete and correct than other existing ones and to revise his compilation accordingly as will be seen from his letter dated the 16th January, 1916. (Ex. A); but unfortunately his short but promising career suddenly came to a close by his untimely death. Consequently the genealogical table prepared by me could not be incorporated in his work. I, however, take this pleasant opportunity to bring to light the result of my researches from materials not easily accessible to non-Jain scholars.

The Jagat Seths belong to the Oswal Sect of the Jains. It will require a whole volume to trace the history of the Sect which means history of conversion of the Rajput clans of Marwar, following Vedic religion, to Jainism. It will do for the purposes of this paper to say that the Sect derived its name from the place of its first conversion, still known as Osian in Jodhpur State, an account

of which may be found in the Archaeological Survey of India Reports P. II. for 1908-09 (pp. 100-115). The gotra name of the family is *Gelhra* and the tradition is that one Girdhar Singh of Guhlot (Khichi) clan of the Rajputs, was converted to Jainism by Acharya Jina Hansa Suri towards the beginning of the 16th century and the family gotra was named after Gelaji, son of Girdhar Singh, The members belong to Parswanath ? Parswachandra, Gachcha of the Jain church. Of the ancestors, we find mention of Sing Raj. his son Akhay Raj and his grandson Karam Chand in the genealogical tree (App. I of "The House of Jagat Seth" by Mr. Little) without any other information regarding them. Next we find Shah Hiranand, an inhabitant of the town of Nagore in Marwar, leaving his native place to seek his fortune in the East. He reached Patna in the Hijri year 1042 corresponding to Vikram Samvat 1709 (1652 A. D.) on the 3rd day of the full moon of the month of Baisakh. He settled there and breathed his last in the year 1768 V. S. (1711 A. D.) on the fourth day of the full moon of the month of Magh. He left behind him seven sons and one daughter. It is only from the colophon of an illustrated Ms.—"Bhupal Chaturvinsatika" Kavya (Ex. B) written at the instance of Manik Devi, first wife of Seth Manik Chand, fifth son of Shah Hiranand that we find a correct genealogy from Hiranand down to his sons and grandsons. The Ms. is not dated but supplies us names in order of seniority which is not found even in the Hindi Note-book preserved in the family and translated by Mr. Little in Appendix II of his article. Another Ms. (Ex. C) also written for the use of the said Manik Devi, is dated V. S. 1777 (1720 A.D.) in the month of Falgun, second day of the new moon, Friday. My next source of information like the aforesaid note-book is a brief account of the family, collected together and written in Nagri character by a relation of late Jagat Seth Indra Chand with dates both in Hijri and Samvat eras. It was handed over to me by my late father Rai Setab Chand Nahar Bahadur, but I have presented the same to his descendant, keeping a copy of it myself (Ex. D).

As regards inscriptions, Hunter's Statistical Account of Bengal", IX, P. 264, quoted by Mr. Little, mentions names of Shugol Chand and Hoshiyal Chand. But this is not correct. The images and the foot-prints on the Paresnath Hills bear the name of Khusal Chand Birani, a member of the same gotra as Manik Devi. Also I have not come across the inscription dated 1815 with the name of Rup Chand Jagat Seth as mentioned by Hunter. Except the Firmans as

mentioned below, granted in the names of the Jagat Seths as head of the Jain Community in Bengal in connection with their sacred places, there does not exist any image or foot-print on Paresnath Hills with Prakrit or Sanskrit inscription mentioning the names of any of the Jagat Seths. My research, however, has revealed the name of that religious lady, Manik Devi, in the pedestal of a silver image preserved in the family temple of the Jagat Seths at Mahimapur with the name of her husband Seth Manik Chand. This inscription is dated V.S. 1776 (1719 A. D.). It is published as No. 76 in my valume of "Jaina Inscriptions"—P. I, (p. 19). Two inscriptions Nos. 59 & 60 (Ex. E & F) bearing the same date V. S. 1830 (1774 A. D.) are from the pedestals of two beautiful massive Jaina images of black stone, worshipped in Kiratbagh temple, about a mile north of Jiaganj in the District of Murshidabad Both of them mention names of Jagat Seth Fateh Chand of Gelrha gotra, his son Seth Anand Chand and his daughter Ajabo Bai who is married to Udai Chand, son of Kamal Nayan of Gandhi gotra. Two other inscriptions Nos. 61 & 62 (Ex. G & H) of the same date are from foot-prints in the same temple and give names of Kamal Nayan, Udai Chand and Ajobo Bai only. The next important inscription (Ex. I) also of the same date, is found on a stone foot-print in a temple on the Rajgir Hills being No. 260 of my volume. This mentions both the name of the gotra of the family as well as the names of Jagat Seth Fateh Chand, his son Anand Chand and his grandson Mahatap Rai with his wife Jagat Sethani Sringar Devi, the donor. There is another slightly earlier inscription (No. 86) of V. S. 1811 (1754 A. D.) It gives names of three generations from Sabha Chand of Gokhru gotra to Muhkam Singh, ancestors of late Raja Shiva Prashad, C. S. I. of Benares. Sabha Chand is son of Rai Udai Chand of Agra, father of the first Jagat Seth Fateh Chand, taken in adoption by his maternal grandfather, Seth Manik Chand. Udai Chand married Dhan Bai the only sister of Seth Manik Chand and daughter to Shah Hiranand who first settled in Patna. I have seen his charming residence and Kuthi (place of business) situated on the bank of the river Ganges at Patna. His son Seth Manik Chand who removed from Patna with his adopted son, Fateh Chand, opened his firm at Dacca in V. S. 1757 (1700 A. D.) and with the change of capital finally settled at Mahimapur in Murshidabad. With the transfer of the seat of Government from Murshidabad to Calcutta, the Seths had their firm opened in Calcutta in the centre of business at Barabazar and the

place is still popularly known as Jagat Seth's Kuthi in Khengrapati Street.

The next historical records of the family are the Firmans granted at times by the Delhi Emperors beginning from Furrackshyar conferring the title of "Seth" and "Jagat Seth" to members of the family at different dates. There are other Firmans and Parwanas issued by the reigning sovereigns of Delhi in connection with the grant of certain places of pilgrimage including the whole mountain of Pareshnath Hills to the Jagat Seths being holy places of worship to the Jain Swetambars to which sect they belong. These are in the possession of the manager of Paresnath Hills and their translations are published by me in the "Epitome of Jainism" in App. B (h, i & j). These supply names of Jagat Seth Mahtaub Rai, Jagat Seth Khusal Chand and Sukhal Chand with dates.

With these materials mainly I have prepared the following genealogical table :—

GENEALOGICAL TABLE OF

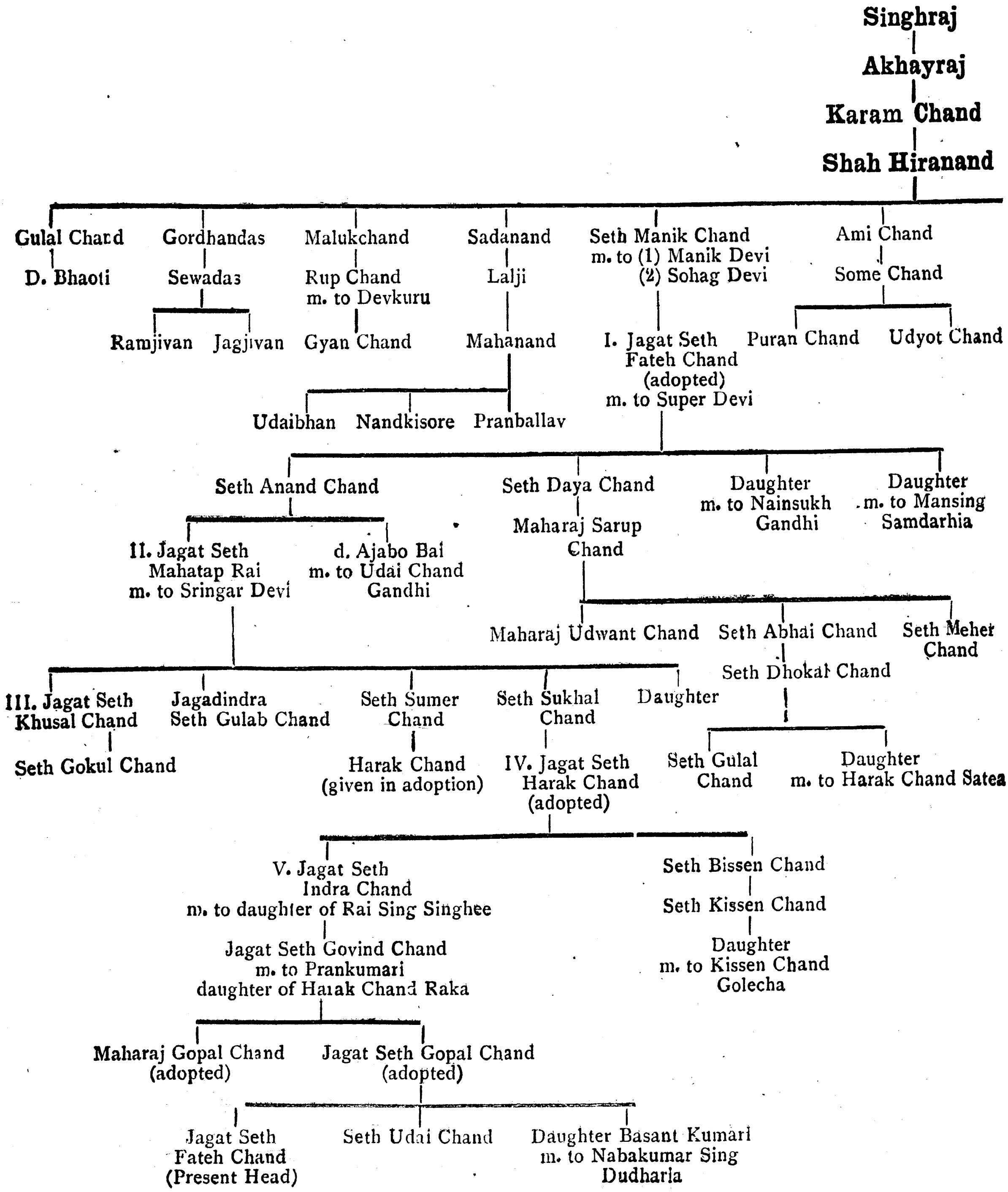

THE JAGAT SETHS.

- Dip Chand
  - Dharam Chand
  - Mehar Chand
  - Alak Chand
  - Kirti Chand
- Daughter Dhan Bai
  Married to Rai Udai Chand Gokhru [Agra]
  - Mitra Sen
  - Sobha Chand
    - Amar Chand
      - Muhkam Sing
      - Raja Dal Chand (Benares)
        - Raja Uttam Chand
          m. to Ratan Koer
          daughter of Raja Bachchraj
          of Lucknow
          - Gopi Chand
            - Raja Siva Prasad, C.S.I.,
              - Raja Sachit Prasad
              - Raja Anand Prasad
                - Raja Nityanand Prasad
                  - Daughter
                    m. to Raj Sing Nahar
                - Raja Satyanand Prasad
                  (Present Head)
                  - K. Priyanand
                  - K. Krishnanand
            - Daughter Goumati Bai
  - Fateh Chand
    (given in adoption)
  - Rai Sing

Prepared by

Puran Chand Nahar,

1923.

Ex. A.

NAWAB BAHADUR'S INSTITUTION.
Murshidabad.

16th January 1916.

Dear Mr. Nahar.

Many thanks for your kindness in sending me an impression of the inscription in the temple at Bhagulpore. I shall incorporate it in my book on the family of Jugat Seth as soon as the head of the family arranges for the publication of the book. I shall be very glad to receive a copy of the genealogical tree which you very kindly intend to send me. With best wishes for the success of your antiquarian and literary labours on behalf of the Jain Community and with kind regards.

Yours sincerely,
(Sd.) J. H. Little.

INSCRIPTIONS.

(No. 76)

Text.

सं. १७७६ वैशाख शुक्र ५ तिथौ। ओशवाल वंशीय श्रेष्ठ श्री माणिकचंदजी स्वधर्म पत्नी माणिक देवी प्रतिष्ठितं श्रीमत् चतुर्विंशति जिनबिंबं चिरं जयतात् ॥ श्रेयोस्तुः ॥ भद्रं भवतुः ॥

Translation

In the Vikram year 1776, on the 5th day of the full-moon in the month of Baisakh, Manik Devi, wife of Seth Shri Manik Chandji of Oswal clan, caused the auspicious image of the twenty-four Jinas to be made May It be ever victorious and may it bring prosperity and goodness.

Ex. E.

(No. 59).

Text.

L. 1. श्री सं. १८३० माघ शुक्र ५ चन्द्रे श्री पार्श्वचन्द्र गच्छे उ० श्री हर्षचंदजी नित्यचन्द्रजीत्कानामुपदेशेन।

L. 2. ओसवंशे गांधी गोत्रे साहजी श्री कमल नयनजी तत्पुत्र सा० उदय चन्द्रजी तत्धर्मपत्नी तथा ओस वं० गहलडा गोत्रे जगत्सेठजी श्री फतेचन्द्रजी तत्पुत्रसेठ।

L. 3. आणन्द चंद्रजी तत्पुत्री बाइ अजबोजी श्रीमत्पार्श्वनाथ बिंबं कारापितं। प्रतिष्ठितं च बि० सूरिभिः श्री भानुचन्द्रेणेति आचंद्रार्कचिरं नन्दतात् भद्रं भूयाच्च श्रियं।

Translation.

In the auspicious Vikram year 1830, on Monday the 5th day of the full-moon of the month of Magh, at the advice of Upadhyaya Shri Harsha Chandraji and Nityachandraji of the Parswa Chandra Gachcha, Bai Ajaboji, wife of Shah Udai Chandraji, son of Shahji Shri Kamalnayanji of the Gandhi gotra of Osa (Oswal) clan and daughter of Seth Anand Chandraji, son of Jagat Seth Shri Fateh

Chandraji of Gahalara gotra of Osa (Oswal) clan, caused the image of the venerable Parswanath to be made and duly consecrated by Shri Bhanuchandra Suri. May it ever bring happiness till the sun and the moon last and may it bring goodness and prosperity.

Ex. F.

(No. 60).

Text.

L. 1. श्री सं. १८३० माघ शुक्ल ५ चन्द्रे श्रीं पार्श्वचंद्र गच्छे उ० श्री हर्षचंद्रजी नित्यचन्द्रजी त्कानामुपदेशेन ।

L. 2. ओस वं० गांधी गोत्रे सा० श्री कमल नयन तत्पुत्र सा० उदय चंद्रजी तत्धर्मपत्नी तथा ओस वंशे गहलडा गोत्रे ।

L. 3. जगत्सेठ श्री फतेचंद्र जी तत्पुत्र सेठ आनन्दचन्द्र तत्पुत्री बाइ अजबोजी श्री वासुपूज्य बिंबं कारपितं प्र० सूरि श्री भानुचन्द्रेणेति भद्रं भूयाच्छिवं सदा ॥

Translation.

In the auspicious Vikram year 1830, on Monday the 5th day of the full-moon of the month of Magh, at the advice of Upadhyaya Shri Harsha Chandraji and Nitya Chandraji of the Parswa Chandra Gachcha, Bai Ajaboji wife of Shah Udai Chandraji, son of shahji Shri Kamalnayanji of the Gandhi gotra of Osa (Oswal) clan and daughter of Seth Anand Chandraji son of Jagat Seth Shri Fateh Chandraji of gahalara gotra of Osa (Oswal) clan caused the image of the venerable Vasupujya consecreated by Shri Bhanu Chandra Suri. May it ever bring goodness and welfare.

Ex. G.

(No. 61).

Text.

L. 1. सं. १८३० वर्षं माघ शुक्ल ५ चन्द्र-बासरे ओस वंशे गांधी गोत्रे सा० श्री कमल नयन जी तत्पुत्रो सा० ।

L. 2. उदयचन्द जी तद्भार्या बाइ अजबो-जीकेन श्री प्रथम आर्यदिन्न गणधर पादुका कारापितं ॥

Translation.

In the Vikram year 1830 on Monday the 5th day of the full-moon of the month of Lagh, Bai Ajabojo, wife of shah Udai Chandji, son of Shah Shri Kamalanayanji, of the Gandhi gotra of Osa (Oswal) clean, caused the foot-print of Aryadinna, first Ganadhar (of Shri Parswanath.)

(Ex. H).

(No. 62).

Text.

L. 1. स. १८३० वर्षं माघ शुक्ल ५ सोमे गांधी गोत्रे सा० श्री कमल नयन जी तत्पुत्र सा०

L. 2. श्री उदयचन्द्र जी तत्धर्मपत्नी बाइ अजबोजीकेन श्री वासुपूज्य प्रथम सुभूम गणधर

L. 3. पादुका कारापितं ।

Translation.

In the Vikram year 1830, on Monday the 5th day of the full-moon of the month of Magh, Bai Ajaboji, wife of Shah Udai Chandji, son of Shah Shri Kamalanayanji of the Gandhi gotra of Osa (Oswal) clan, caused the foot-print of Subhoom, first Ganadhar (of Shri Vasupujya).

Ex. I.

(No. 260).

Text.

L. 1. श्री सम्वत १८३० शुक्ल ५ चन्द्रे ओसवंशे गहलड़ा गोत्रे जगत्सेठ जी श्री फतेचन्द्रजी तत्पुत्र सेठ आणंद चन्दजी तत्पुत्र जगत्सेठ

L. 2. जी श्री महताब रायजी तद्धर्म्म पत्नी जगत्सेठाणीजी श्री शृंगारदेजी श्रीमदेकादश गणधर पादुका कारापितं । स्था० राजगृह नगरोपरि वैभार गिरौ॥

Translation.

In the auspicious Vikram year 1830 on Monday the 5th day of the full-moon of the month of Magh, Jagat Sethani Shri Sringardevi, wife of Jagat Sethji Mahatab Raiji, son of Seth Anand Chandji, son of Jagat Sethji, Shri Fateh Chandji of Gahalara gotra of Osa (Oswal) clan, caused the foot-print of the eleventh Ganadhar to be made and placed on Vaibhar Hills in city of Rajgir.

(No. 86).

Text.

ओं भगवते नमः ॥ सम्वत अठारहसै ग्यारह (१८११) कृष्ण द्वादशी भृगु वैशाख। ओसवाल कुल गोत्र गोखरु श्रीमज्जैन धर्मकी साख ॥ सभाचन्दके अमरचन्द सुत तिन सुत मुहकम सिंह सुनाम । तिनके धाम राय मन्दिर यह भागीरथी तीर बिश्राम ॥

Translation.

Om. obeisance to the Almighty. In the Vikram era 1811 on Friday the twelvth day of the new-moon of the month of Baisakh, Muhkum singh of good repute, son of Amar Chand, son of Sabha Chand of Gokhru gotra of Oswal clan, following the teachings of the auspicious Jain religion, built this house of peace, situate on the bank of Bhagirathi.

FIRMANS.

(h)

(Firman of Emperor Ahmed Shah, dated 1752 A. D., fifth year of his reign).

In the name of the Purest,
Highest in Station.

Seal.

Be it known to the Officers and Managers of the present and future

affairs of the Province of Bengal and the other Provinces under dominion, that Jugut Sett Mahtaub Roy represented to us the high in dignity that mountain Paresnathjee, situate in the country of Bengal, the place of worship according to the Jain Setamburee religion also the Cotee at station Mudhoobun, on a rent-free (lakheraj) ground, butted and bounded by four boundaries belong (to the followers of) the Jain Setamburee religion and that he, the devoted supplicant is a follower of the Jain Setamburee religion and that he therefore, is hopeful of the Royal bounty that the mountain and the Cotee aforesaid, be bestowed by the resplendent Huzoor on that obedient supplicant, so that, composed in mind, he may devote himtelf to pray according to that religion. Whereas the person aforesaid deserves Royal favour and bounty, also as it appears that the property he asks for has a particular connection with him, and (as) it appeared on inquiry instituted by this High in Dignity that mountain Paresnath and the Cotee aforesaid have from a long time appertained to the (followers of the) Jain Setamburee religion, therefore the whole of the mountain and the Cotee at Mudhoobun butted and bouuded by four boundaries, are bestowed by the Royal Court on the aforesaid person. It is required that he should always devote to pray himself for the welfare and prosperity of the State and; no one should offer opposition respecting the mountain Parsenath and the Cotee at Mudhoobun.

Knowing this to be a very urgent matter, let them act as directed. Finis.

The whole of mountain Paresnath situate in the country of Bengal.

Three hundred and one Beeghas of Lakhraj land of Mudhoobun situate in the country of Bengal, butted and bounded by four boundaries specified below.

On the West—the water course of of Joyporiah, alias Jaynugger.

On the East—the old water-course. (nala).

On the North—the *koond* or reservoir (called) Julhurrey prepared by the (followers of the) Jain Setumburee religion.

On the South—the base of Mountain Paresnath.

Written on the 27th day of the month of Jemadeeoolawal, the fifth year of the King's reign. (On the back) The Khan of Khans Kumirooddeen Khan Bahadur, Victorious in War. The Vizier of Territories, Managers of affairs, Noblest of Nobles, the Head of the country, Commander-in-Chief, a faithful friend and servant of the King Ahmud Shah, the Hero.

A true translation of the annexed Persian Document for Baboo Pooran Chund.

(Sd) Shamachurn Sircar,
Chief Interpreter and Translator,
High Court, Original Jurisdiction.
The 19th March 1868.

(i)

(Sunnud of Aboo Ali Khan Bahadur, dated the third year of reign)

Aboo Ali Khan Bahadur Emperor and Champion of Faith—Seal.

To

The Motsuddees of the present time and of future of Pergunnah Bissoonpore Pachrookhy in the province of Behar.

Take notice that

Since Mouzah Palgunge in the aforesaid Purgunnah has een as heretofore exempted from all liabilities in the name of Raja Padman Singh as a charitable endowment to all the temples of Paresnath made by Juggut Sett, the same is therefore upheld and confirmed in the year 1169 Fusli. (1755 A. D.) You shall raise no objection and offer no opposition in any way whatever in respect of the said Mouzah and shall release and leave it to the use and possession of the abovenamed Rajah so that he may apply the profits thereof to necessary purposes and continue to pray for the welfare of the empire to last for ever. Written on the 27th day of Jamadi-us-sani in the third year of reign.

True Translation,
21. 1. 89. (Sd) Iswaree Persad.

(j)

(Parwana of Jaggat Sett Khushal Chand, dated 1775 A. D.)

Jaggat Sett Khoshull Chand 1187—Seal.

High in dignity Baboo Sookhul Chand Sahoo and Boola Sahoo, Managers of the temples of Jain Situmbury, *i.e.*, on the hills of Pareshnathjee alias Somed Shekhurjee, be of good cheer.

A long time ago since the reigns of the Emperors, the hills of Pareshnathjee, being considered the holy place of the persons of Jain Situmbry religion, were made over to my father, because we were also of the religion of Jain Situmbury. But owing to my having been charged with various affairs, and the said holy place being situate at a great distance I could not manage the affairs thereof. I therefore having appointed you as the manager of the affairs write to you that you should most carefully manage all affairs so that the pilgrims might with perfect ease travel there and return therefrom. This hill and the holy place have been in the possession of the persons of Jain Situmbury. No other person has anything to do with it. Therefore this Perwanah or order is written to you that you should act accordingly. If any of the authorities or landholders set up opposition in any way, you should produce this Perwanah. Dated the 16th of the month of Zakund 1189 Hijri.

True translation
(Sd) Jadub Chander Mitter.

श्री बिल्हण कविकृत चौर पंचाशिका अर्थात् शशिकला काव्य.

(અનુવાદકઃ કલાધર)

અદ્યાપિ ગૌરી પ્રીત ચંપકમાળ જેવી,
મુખે પુલે કમળ ને-જરી રોમ પંક્તિ;
નિદ્રા ત્યજેલી, મદ આલસ વિહ્વલાંગી,
વિદ્યા પ્રમાદથી ગલી સ્મરૂં એમ એને. ૧

અદ્યાપિ ચન્દ્રમુખીને નવયૌવનાને,
ગૌરી, ઘનસ્તની, કદી ફરીથીજ જોઉં;
અંગે પીડાતી મકરધ્વજ–બાણથી જો,
હાવાં કરૂં સકળ ગાત્રજ શીત શાન્ત. ૨

અદ્યાપિ જો કમળદીર્ઘદશી ફરીથી,
દેખાય ભારી સ્તન ભારથી પીડિતાએ;
સંમર્દી બાહુયુગથી કરૂં મુખપાન,
ઉન્મત્ત જેમ કમલે ભ્રમરો યથેચ્છ. ૩

અદ્યાપિ જે સુરત શ્રાન્તિ સહિષ્ણુ અંગે,
ગાલે પીળા અલક ભૃંગ સમા છવાઇ;
છાનુંજ પાપફળ ધારતી જે અરેરે,
કણ્ઠે મૃદુ ભુજલતા પડી તે સ્મરૂં છું. ૪

અદ્યાપિ જે સુરત જાગરણેજ ઘેરી,
આડુંવળે, ચપલતારક દીર્ઘનેત્રા;
શૃંગાર સાર કમલાલય રાજહંસી,
લજ્જાથી નમ્રવદના સુમુખી સ્મરૂં તે. ૫

અદ્યાપિ જો કમળદીર્ઘદશી ફરીથી,
દેખાય દીર્ઘ વિરહે બળી કાય–યષ્ટિ;
આલિંગી અંગથકી તો અતિ ગાઢ તેને,
ઉઘાડું ના નયનને ન તજું કદાપિ. ૬

અદ્યાપિ તે સુરતનર્તન સૂત્રધારી,
પૂર્ણેન્દુ શું રુચિર આસ્ય મદે ભરેલી;
તન્વી વિશાલ જઘન સ્તનભારનમ્રા,
ડોલન્ત કુણ્ડલ કલાપની તે સ્મરૂં છું. ૭

અદ્યાપિ સ્નિગ્ધ ઘટ ચન્દન લેપમિશ્ર,
કસ્તૂરિકા પરિમલે અતિ ગંધ સારી;
અન્યોન્ય ઓષ્ઠપુટ ચુમ્બન લગ્ન પક્ષ્મ–
યુગ્મે સ્મરૂં સુનયને શયને પ્રિયાના. ૮

અદ્યાપિ ચુમ્બિત રતે, મધુલિપ્ત ઓષ્ઠા,
એ પાતરી, ચપળ દીર્ઘ સુનેત્રવાળી;
કુંકુમ કસ્તુરીથી ચોપડયું અંગ જેનું,
કર્પૂરી પાન થકી પૂર્ણ મુખી સ્મરૂં છું. ૯

અદ્યાપિ કાંચન શું ગૌર વિલેપનીને,
પ્રસ્વેદબિંદુ ભરીનેજ–પછી પ્રિયાના;
અન્તે સ્મરૂં છું રતિ ખેદથી લોલનેત્ર,
રાહુ ગ્રહેથી પરિમુક્ત શું ચન્દ્રબિમ્બ ! ૧૦

અદ્યાપિ તે મમ મને હજુએ વસે છે,
છિંકયો હુંજે રજનીમાં-પણ રાજકન્યા;
કોપેથી મંગળ વચ ત્યજી "જીવ" એમ,
બોલ્યા વિના કનક પત્ર રચ્યું સ્વકર્ણે. ૧૧

પ્રિયા–મુખે કનકકુણ્ડલસ્પૃષ્ટ ગાલે,
આજે સ્મરૂં છું ઉલટા રતિયોગમાં તે;
આન્દોલન શ્રમ થકી ઘન સ્વેદ–બિન્દુ,
મોતીની રાશિ વિખરાય શું, એમ ભાસે. ૧૨

અદ્યાપિ તે પ્રણયવક્ર કટાક્ષપાત,
તેની રતે સ્મરૂં સવિભ્રમ અંગભંગી;
આર્તાજ પાલવ સર્યે સ્તન સુન્દરેતે,
ધારૂં છું દંતક્ષત ભૂષિત ઓષ્ઠ ચિત્તે. ૧૩

રાતીભુજે હજુ અશોક સુપલ્લવોશી,
મોતીની માળ થકી ચુમ્બિત જે સ્તનાગ્રે;
આન્તર્સ્મિતે વિકસી જે અયિ ! ગાલપીવે,
તે હંસગામિની સ્મરૂં ધીમી વલ્લભાને. ૧૪

અદ્યાપિ કાંચન રજે ઘન ઉરુ દેશે,
ચિહ્નો સ્મરૂં નખતણાં, સર્યું સાથ તેનું,
સોનેરી તે રુચિર ચીર ઉઠેલીનુંતે,
લજ્જાબળે પછીં જતાં, ધર્યું નિજ હસ્તે. ૧૫

અદ્યાપિ અંજિત અતીવ વિલોલ નેત્રા,
પૃથ્વી પુલે ગ્રથિત કેશ કલાપની જે;
સિન્દૂર રોળિત શું મૌક્તિક દંતવાળી,
સોના કડાં ધરતી તે સ્મરૂં ગુપ્ત હુંતો. ૧૬

અદ્યાપિ બન્ધ સરતાં સહુ કેશ છૂટયાં,
સ્મિતા મૃતે મધુર ઓષ્ઠની મુક્તમાલ્યા;
ઉંચાં ઘનસ્તન યુગે ચુમતી સલીલે,
મુક્તાવલી-સ્મરૂંછું ગુપ્ત વિલોલનેત્રા. ૧૭

અદ્યાપિ તે ધવલમંદિર-રત્નદીપ,
માલાતણાં કિરણ નાશિત અંધકાર-
ત્યાં આવી ગુપ્ત મુજ સન્મુખ દર્શનાર્થે,
લજ્જાવિમુક્ત નયના સ્મરૂં આજ તેને. ૧૮

અદ્યાપિ તન્વી વિરહાગ્નિથી તાપિતાંગી,
જે એક યોગ્ય સુરતે મૃગલોચની જે;
નાના પ્રકાર રચી ભૂષણ ધારતી જે,
મુજ્ રાજહંસ ગતિ તે સ્મરૂં રમ્યદંતી. ૧૯

અદ્યાપિ રમ્ય હસતી, સ્તનભારનમ્રા,
મોતી સમૂહ વતી ઉજ્જવલ કંઠદેશા;
વિલાસ મંદરગિરિ પર કામના, તે,
કાન્તા, ધ્વજા રુચિર ઉજ્જવલ યોગ્ય ધારૂં. ૨૦

અદ્યાપિ તે સુરતે શ્રાન્તિથી વિહ્વલાનાં,
અસ્ફુટ કીરરવશાં વચનોજ ચાટુ;
લીલાશતે ઉચિત અર્થ થકી ભરેલાં,
સંકીર્ણ વર્ણ થકી રમ્ય સ્મરૂં પ્રિયાનાં. ૨૧

અદ્યાપિ તે સુરત ચૂર્ણી પ્રફુલ્લ નેત્રા,
છુટેલ કેશ ભરની લથડેલ કાયે;
શ્રૃંગાર રૂપ જલ પદ્મવને શી હંસી,
મૃત્યુસમે-અવર જન્મ વિષે સ્મરૂં હું. ૨૨

અદ્યાપિ તે પ્રણયિની મૃગ બાલનેત્રા,
પીયૂષ પૂર્ણ યુગલ સ્તન કુંભધારી;
જોઉં કદાપિ ફરી હું પ્રિયને દિનાન્તે,
તો સ્વર્ગ મૃત્યુ નરરાજ્ય સુખે ત્યજું હું. ૨૩

અદ્યાપિ જે ક્ષિતિતલે સહુ સુન્દરીમાં,
સર્વાંગસુન્દર બની પ્રથમાંક રેખા;
શ્રૃંગાર નાટક સુપાત્ર શિરોમણિ જે,
તેને સ્મરૂં કુસુમબાણથી ખિન્ન ચિત્તે. ૨૪

જાણે ન કેમ હજુ વજ્રજ અંગ લાગ્યું,
પ્રૌઢ પ્રતાપી મદનાગ્નિ વડે સુતપ્તા;
બાલા અનાથ શરણા અનુકમ્પનીયા,
પ્રાણાધિકા ક્ષણ ન ભૂલું અરે કદાપિ. ૨૫

અદ્યાપિ શ્રેષ્ઠ મનમોહક સુન્દરીમાં,
સ્નેહે ભર્યું ભ્રમરયુક્ત અનન્ય પાત્ર;
હાહા જનો ! વિરહ-વહ્નિતણો અસહિષ્ણુ,
ચિન્તું પ્રિયા પ્રતિક્ષણે નિજ શાન્તિ અર્થે. ૨૬

અદ્યાપિ દેવ સહુ છોડી ચળેજ ચિત્ત,
પ્રિયાપ્રતિ બહુ કરી બળ હા કરૂં શું ?
જાણું સમીપજ પળે પળ અન્તકાળ,
તોયે રહેતી લગની મુજ વલ્લભામાં. ૨૭

અદ્યાપિ તે "ગમન આવી પડયુંજ ત્હારૂં"
સુણી ભયાકુલ મૃગીસમી લોલનેત્રા,
અશ્રુ ભર્યાં નયનને અચકાતી વાણી
શોકે પડેલ મુખની હૃદયે સ્મરૂં હું. ૨૮

અદ્યાપિ શોધન બહુ કરતાં ન ભાળી,
તેનાં સમી નિપુણ વાણી વિલાસવાળી;
સૌન્દર્યથી રતિ અને શશિકાન્તિ-હારી,
કાન્તાગુણે વિમળ જે અતિ તે સ્મરૂં હું. ૨૯

અદ્યાપિ તે ક્ષણ વિયોગથી વિષ જેવી,
સંયોગમાં અમૃત ધારસમી ફરીથી;
કામાતપે થઇ સુછત્ર શી પ્રાણધારી,
ભારી સુકેશભરધારી સુદતી સ્મરૂં હું. ૩૦

અદ્યાપિ તે ભવનથી મુજને હરંતા,
દુર્વાર ભીષણ દૂતો યમ દૂત જેવા;
શું શું ન કીધું બહુ રીત મદર્થ ત્યારે,
સાલે મને નયનના રુકતાંજ કેમ. ૩૧

અદ્યાપિ રાત્રિદિન તે હૃદયેજ સાલે,
પૂર્ણેન્દુ રમ્ય મુખ જે મમ વલ્લભાનું,
લાવણ્યથી અમૃતધામ શશી જિતેજે;
દેખાયના પ્રતિક્ષણે ફરીને ફરી હા ! ૩૨

એકાગ્ર આણી હજુયે મન કેરી શક્તિ,
ધારું હૃદે રમણી તે મમ જીવિતાશા;
નાજુકત જે કદીય યૌવન ભાર હારી,
જન્માંતરે પણ ગતિ મમ તેજ થાઓ. ૩૩

અદ્યાપિ તે વદન પંકજગંધ લુબ્ધ—
ઉડયાં અતિકુલથી ચુમ્બિત ગંડ દેશે;
ઉડેલ કેશ લટ હસ્તવડે રચંતા,
મોહે અતિ હૃદયને ધ્વનિ કંકણોના. ૩૪

કીધા નખક્ષત વળી સ્તનમંડળે જ્યાં,
ત્હેના હજુંય મધુપાનથી મોહ પામી;
જાગી ઉઠી સકલ રોમ ખડાંજ થાતાં;
ચોમેર જોતી વળી રક્ષતી તે સ્મરૂં હું. ૩૫

અદ્યાપિ રોષભરી ઇચ્છતી તે જવાને,
વાતો વિષે ન જરી ઉત્તર દેતી મુખે;
રોતી ચુમી લઈ પગે પડીને હું કહેતો,
ત્હારો હું દાસ પ્રિય હે ભજને સ્મરીશ. ૩૬

અદ્યાપિ ત્યાંજ મન દોડતું શું કરૂં હું,
સાથે સખી સહુ વસે નિજ વાસ તે જ્યાં;
કાન્તાંગ સંગ વળી હાસ્ય વિચિત્ર નૃત્ય,
ક્રીડા થકી સુખદ કાળ હું એમ ગાળું. ૩૭

અદ્યાપિ જાણું નહિ ઇશ તણી ઉમા કે,
શાપે પડી શચી સુરેશની કૃષ્ણ-લક્ષ્મી;
બ્રહ્મેજ શું ઘડી હશે જગમોહનાર્થે,
આરત્ન સુંદર નિરીક્ષણ લાલસાથી. ૩૮

અદ્યાપિ વર્ણવી શકે જગમાં ન કોઇ,
મ્હારી પ્રતિકૃતિ અદષ્ટ શી સુન્દરીને;
એઉં સમું કદી ખરે રૂપ હોય જોયું,
ના અન્ય કો સુરપતિ વિણ સંભવે તે. ૩૯

અદ્યાપિ કાજળથી નેત્ર પ્રકાશતાં તે,
હાંસી કરે શું જઇ કર્ણ સમીપમાં એ;
અત્યુચ્ચ ગોળ ઘન જે સ્તનયુગ્મ ભારે—
સ્ત્રીની કટિ કૃશ અતિ થતી દોષ શાને. ૪૦

અદ્યાપિ શારદ શશી સમી સ્વચ્છ ગૌરી,
દેખી ચળે મુનિતણું મન કોણ હું ત્યાં!
પામું સુધામદ્ય હું જો મુખ સુન્દરીનું,
પીઉં ચુમી ચુમી અમી ન ગળેજ બિન્દુ ! ૪૧

અદ્યાપિ હા ! કમલરેણુ સુગન્ધ ગાન્ધ,
તે પ્રેમવારિ મકરધ્વજ પાન યોગ્ય;
પામું હું જો સુરત ઉત્તમ તીર્થ નિશ્ચે,
પ્રાણો ત્યજું ફરી મળે પ્રિય એજ હેતુ. ૪૨

અદ્યાપિ લક્ષ જગતે રમણી વસંતી,
નાના ગુણો અધિકને આધકે ભરેલી;
કોઈ ન તેનું ઉપમાન થવાજ યોગ્ય,
એવું સ્વરૂપ હૃદયે મમ એમ ભાસે. ૪૩

અદ્યાપિ તે ફરી મળે નલિની વને જો,
રોમાંચવીચિથી સુહાતી પ્રસન્નચિત્તા;
કાદંબ કેશર સમી મમ બંધ નેત્રે !
શ્રાન્તિ હરે તનુતણી પ્રિય રાજહંસી. ૪૪

અદ્યાપિ તે નૃપતિશેખર રાજકન્યા,
સંપૂર્ણ યૌવન મદાલસ લોલનેત્રા;
ગંધર્વ યક્ષ સુર કિન્નર નાગકન્યા—
સ્વર્ગેથી શું ઉતરી આવીજ ચિન્તું એમ. ૪૫

અદ્યાપિ અંગ થકી જે બની વેદી-મધ્ય,
ઉંચા સુધા કલશ યુગ્મ સમા સ્તનોની,
નાના પ્રકાર શણગાર વડે સજેલી;
ઉંઘી ઉઠેલ કદી ભૂલું ન રાતદિન. ૪૬

અદ્યાપિ તે મદભરેલ સુવર્ણ કાન્તિ,
લજ્જાતુરા બહુ નમી કરતી સુચેષ્ટા;
પ્રત્યંગ સંગ વળી ચુમ્બન મોહલીન,
સંજીવની હૃદયની પ્રમદા સ્મરૂં હું. ૪૭

અદ્યાપિ તે સુરતયુદ્ધ વિષે પરાસ્ત,
બન્ધોપબન્ધ પતનોત્થિત શૂન્ય હસ્ત;
દંતક્ષતે વળી નખક્ષતરક્તસિક્તા,
તેની સ્મરૂં કઠિનતા રતિયુદ્ધયોગ્ય. ૪૮

અદ્યાપિ શ્રેષ્ઠ સુભગા વધૂનો વિયોગ,
કેમે ન હું સહી શકું વિધિ અન્યથી તો;
મૃત્યુજ ભાઇ ચહું દુઃખની શાન્તિ અર્થે,
વિજ્ઞાપના કરૂં તમોય હણો ત્વરાથી. ૪૯

મૂકે ન શંકર હજુ પણ કાલકૂટ,
ધારેજ કૂર્મ ધરણી ધરી નિજ પાઠે;
ધારેજ દુઃસહ મહોદધિ વાડવાગ્નિ,
સ્વીકાર્યું તે સુકૃતિઓ પરિપૂર્ણ પાળે. ૫૦

[આ વસંતતિલકા છંદમાં સમશ્લોકી અનુવાદ છે. મૂળનો ભાવ કાયમ રાખવા અનુવાદકે બનતો પ્રયત્ન કર્યો છે. હમણાં રા. નાગરદાસ ઇ. પટેલે કરેલો સમશ્લોકી ગૂજરાતી અનુવાદ 'ચાંદની' પત્રમાં છપાઇ ગયા પછી જૂદા પુસ્તકાકારે પ્રગટ થયેલો છે ને તેના પર સમાલોચના જુદે જુદે સ્થલે આવી છે. અમોએ તે પુસ્તક જોયું નથી તેથી તેનો અને આનો મુકાબલો કરી શકીએ તેમ નથી, વાચકો બંનેની સરખામણી કરી જોશે. આના અનુવાદક એક જૈન છે, અને તેથી તેના આ અનુવાદને અહીં સ્થાન આપ્યું છે. આનો ગુજરાતી અનુવાદ પદ્યમાં જૈન સાધુ નામે જ્ઞાનાચાર્યે વિક્રમ સોળમા શતકમાં તેમજ સારંગ કવિએ ૧૭ મા શતકમાં કરેલ છે કે જેનો ઉલ્લેખ અમારા 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' ભાગ ૧ લો, એ નામના પુસ્તકમાં જોઈ શકાશે. તંત્રી.]

અમારો સત્કાર.

જૈન યુગ [જૈન શ્વે૦ કૉન્ફરન્સ ખાસ અંક]: તંત્રી-મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઇ, બી. એ., એલ. એલ. બી., વકીલ હાઇકોર્ટ, મુંબઇ; વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨, હવેથી રૂ. ૩.] બાર માસથી આ માસિક જૈનજાતિની ઉત્તમ સેવા, ને સાહિત્યની દૃષ્ટિએ તો સૌની સેવા, બજાવી રહ્યું છે. આ ખાસ અંક શ્વે૦ કોન્ફરન્સ સંબંધેનો છે. ઉંઘતા બંગાળસિંહને લૉર્ડ કર્ઝને લાત મારીને જગાડ્યો હતો ને એમ કરી બંગાળમાંજ નહિ પણ આખા ભારતમાં જીવનપ્રાણ ફુંક્યો હતો, તેમ આજે જૈનતીર્થરાજ શત્રુંજયના જાત્રાળુ ઉપર કર નાખવાને લોભે એક વાર જૈનસંઘના રખોપા પણ આજે શેઠ થઇ બેઠેલા પાલીતાણાના દરબારને પક્ષે ઉભા રહી મી. વૉટ્સને હડહડતો અન્યાય ભર્યો ફેંસલો આપી સખ્ત લાત લગાવીને એ જાતિમાં પ્રચંડ જીવનપ્રાણ ફુંક્યો છે કૉન્ફરન્સના અહેવાલની લીટીએલીટીએ અને અક્ષરે અક્ષરે એ જીવનપ્રાણ તરવરી રહ્યો છે. સમસ્ત હિંદીપ્રજા એ પ્રાણે જીવતી થઇ ગઇ છે, એમ કોન્ફરન્સમાં હાજર રહેલા જૈનેતર ભાઇઓના પ્રબળ શબ્દોથી જણાઈ આવે છે. આ પ્રાણ સદૈવ જાગતો રહે એવી વ્યવસ્થા જૈનનેતાઓ કરશે, શિથિલતાનો કંઇક અપવાદ પામેલી શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી પણ તેમાં સહૃદય જોગ દેશે એવી આશા છે. મી. વૉટ્સન તો ચુકાદો આપી ઘેર ચાલતા થયા છે, પણ પાલીતાણાના દરબારની લોભવૃત્તિ છોડાવવી એ જૈનોના હાથમાં છે. જાત્રાનિષેધથી તો એ દરબારને આજ સુધી રૂ. ૧૫૦૦૦ મળતા તે બંધ થશે; જાત્રાળુઓના વેપારથી એમની પ્રજાને લાભ થતો તે પણ બંધ થશે; પણ અભિમાની દરબાર એ બન્ને હાનિ સહી લેવા પણ તૈયાર થશે એથી આ વિકટ ધર્મપ્રશ્નનો નિવેડો આવવાનો સંભવ નથી, માટે અહિંસક જૈનપ્રજાએ અહિંસક સત્યાગ્રહ કરીને જ એનો નિવેડો લાવવો પડશે. જાત્રાએ જવું, મુંડકી વેરો ના આપવો, દરબારના કેદખાનામાં જવું. અંગ્રેજ સરકારની જૈનપ્રજાને આવાં દુઃખ આપતાં દરબારે પાછું જોવુંજ પડશે, નહિ જુએ તો અંગ્રેજ જેવો ધણી બેઠો જ છે. જૈનસિંહ, હવે તો આમાં ધાર્યો નિકાલ આણ્યા વિના પાછો બોડમાં પેસતો જ ના.

પાટીદાર—આસો ૧૯૮૨.

જૈનયુગ—શ્રી. જૈન શ્વેતામ્બર કોન્ફરન્સ ખાસ અંક.

પ્રસ્તુત અંકમાં ગયા જુલાઇની ૩૧ મી તારીખે મળેલી જૈન શ્વેતામ્બર કોન્ફરન્સની ખાસ બેઠકનો વિગતવાર હેવાલ, પ્રમુખોનાં ભાષણો, પરિષદના ઠરાવો આદિ સાથે આપ્યો છે. ઉપરાંત કોન્ફરન્સને લગતા કેટલાક ફોટાઓ પણ આપ્યા છે. "જૈનયુગે" આ પવિત્ર શત્રુંજયગિરિ સંબંધી એકત્રિત હકીકત આપીને આ પ્રસંગે જૈન કોમની સેવા ઉઠાવી છે, તે માટે બેશક તે ધન્યવાદને પાત્ર છે.

ગુજરાતી તા. ૧૭-૧૦-૨૬.

જૈનયુગ—શ્રી મહાવીર નિર્વાણ-દીપોત્સવી ખાસ અંક—

પ્રસ્તુત અંકમાં શ્રી મહાવીરના જીવનને લગતા વિવિધ પ્રસંગોના ઘણા નાના મોટા લેખો આપેલા છે, તેમાં મહાવીર Super-manનો લેખ ખાસ મનનીય છે.

ગુજરાતી તા. ૧૪-૧૧-૨૬.

મારી કેટલીક નોંધો.

૧. શૃંગારશાસ્ત્ર.

રૂદ્રાદિત્ય—રૂદ્રભટ્ટે શૃંગારતિલક ત્રણ પરિચ્છેદમાં રચ્યો છે તેની સુંદર મરોડના સાફ અક્ષરોમાં એક જૈન મુનિના હસ્તથી સં. ૧૭૦૧ માં લખાયેલી પ્રત મુંબઇ માંડવીપર શેઠ હીરજી ખેતશીના માળામાં રહેતા શ્રાવક શેઠ વર્ધમાન રામજી પાસે છે. તે લેખકની પ્રશસ્તિ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

શ્રી અંચલ ગચ્છાધિરાજ્ય । પૂજ્ય ભટ્ટારક શ્રી ૫ શ્રી કલ્યાણસાગર સૂરયસ્તેષાં ગચ્છે વાચક શિરોમણિ વા૦ શ્રી ૫ શ્રી સત્યશેખર ગણય સ્તેષાં શિષ્યા વા૦ શ્રી ૫ વિવેકશેખર ગણય સ્તેષાં શિષ્યા પંડિત ચક્રચૂડામણયો પં૦ શ્રી ૫ શ્રી ભાવશેખર ગણા સ્તેષાં શિષ્યા વાચ્ચાતુરી તુરી સંવીતાતીતાતી તાંશુતાંશુપ્રકારપ્રવરહીરચીરચમત્કૃતાશેષ ગત નિશ્શેષતમઃ સ્તોમ સુસોમસૌમ્યાંગાકૃતિ પ્રાજ્ઞ યતિતતીન્ સજ્જનાચાર્ય્ય મુનિશ્રી ૧ શ્રી ભુવનશેખર ગણિ તલ્લઘુભ્રાતૃ મુનિ પદ્મસાગરેણ લિખિતમ્ ॥ શૃંગારતિલક નામ શૃંગાર શાસ્ત્રં ॥ સંવત્ ૧૭૦૧ વર્ષે કાર્તિક માસે શુકલ પક્ષે પંચમ્યાં તિથૌ ગુરવાસરે શ્રી ભુજનગર મધ્યે યદુવંશ શૃંગાર હાર મહારાય શ્રી ભોજરાજજી વિજયિ રાજ્યે ॥ શ્રી રસ્તુ ॥ કલ્યાણં વિપુલં ભૂયાત્ ॥

આ પરથી જણાય છે કે જૈન સાધુઓ શૃંગાર શાસ્ત્રાદિકનો અભ્યાસ કરતા હતા, પછી તે જૈન કે જૈનેતર કૃત હો. અને જૈનેતર શાસ્ત્રો લખી લખાવી તેને સાચવી રાખતા. આ શૃંગારતિલકના લખનાર પદ્મસાગરે કચ્છના ભુજ નગરમાં તે ગ્રંથ સં. ૧૭૦૧ માં લખ્યો છે તે વખતે ભોજરાજજી કચ્છના રાવ હતા અને તે 'રાવ' શબ્દ રાય–રાજ પરથી થયેલ છે ને તે માટે તે ભોજરાજજીની આગળ 'મહારાય' એ શબ્દ મૂકેલો છે. આ પ્રતિમાં ૧૦ પાનાં છે અને તેમાં પહેલા પાના પર શંકરનું તેમજ નવમા પાના પર પુરૂષ અને સ્ત્રીનું એમ બે રંગીન ચિત્રો છે કે જે વિક્રમ સત્તરમી સદીમાં ચિત્રકળા કેવી હતી તેનો નમુનો પૂરો પાડે છે. દરેક પાનામાં ૧૯ પંક્તિ છે. આ પ્રત ગત આઠમી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના પ્રદર્શનમાં અમારા તરફથી મૂકવામાં આવી હતી.

૨ ગિરનાર.

'ગિરનાર' પર 'નલિનીકાન્તે' રચેલી કવિતા વસન્તના શ્રાવણ (૧૯૮૧)માં પ્રકટ થઇ છે તેમાં નીચેની કડીઓ પણ છેઃ—

રચાયાં ભવ્ય જૈન મન્દીર, ગગનને ચૂમ્બતાં રે લોલ !
પુણ્ય પંથમાં એ ભારતવીર લક્ષ્મી વેરતાં રે લોલ !
—ન્હાના ન્હાના ડુંગરડાની મધ્ય,
ગિરીવર રાજતો રે લોલ !
ઉભાં જ્યાં મનગમતાં મહાલય, વસ્તુપાલનાં રે લોલ !
રચાયાં મન્દિર નમુના રૂપ, સંપ(પ્ર)તિ રાયનાં રે લોલ !
ભર્યું છે સમીપ નિર્મલ નીર, સપ્ત શિલા મહીં રે લોલ !
પ્રભુતા અતુલ જૈન મન્દિર, વિભૂતિ વિશ્વની રે લોલ !
... ...
તપ્યાં તપ નેમિનાથ ભગવાન, સીતાવન જ્યાં વસ્યાં રે લોલ !

છેવટમાં તે ગિરનારને ઉદ્દેશી જણાવેલું છેઃ—

નિરંતર ભારતનાં નર નાર, સ્થલ સ્થલ વિચરે રે લોલ !
સનાતન પુણ્યભૂમિ ગિરનાર, સઉ તુંને નમે રે લોલ !—
અવિચળ શાશ્વત ઓ ગિરિરાય ! શ્રવણ કર એટલું રે લોલ !
લઇ જા ઉન્નત જીવનશૃંગ, સફલ કર જીવવું રે લોલ !—
દુઃખી આ ભારતનાં સન્તાન, આધિ વ્યાધિમાં રે લોલ !
પ્રભો ! એ તન મનનાં કૈં દુઃખ સહ્યાં સહેવાય ના રે લોલ !—
અવિચળ શાશ્વત ઓ મહારાય !, પ્રજાજન રક્ષજે રે લોલ !
ગ્રહી તુજ કરમાં માનવબાલ, વેગે ઉદ્ધારજે રે લોલ !

૩ પ્રાચીન દ્વારકાપુરી.

'પ્રાચીન દ્વારકાપુરી એ નામનો રા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રીનો નિબંધ 'પુરાતત્ત્વ'ના પોષ–ચૈત્ર (૧૯૮૨)ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે તે ખાસ વિચારવા જેવો છે. મહાભારતાદિમાંથી ઉતારા લઇ બતાવ્યું છે કેઃ—

'મહાભારતમાંથી કરેલા ઉપરના ઉતારાઓ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ લાગે છે કે કાઠીઆવાડમાં રૈવતક પર્વત પાસે કુશસ્થલી નામનું ગામ જૂના વખતમાં હશે. પછી જરાસંધની બીકથી યાદવોને જ્યારે મથુરા છોડીને પશ્ચિમમાં ભાગવું પડયું ત્યારે તેઓએ આ કુશસ્થલીને સુશોભિત, સુરક્ષિત શહેર બનાવ્યું તથા રૈવતક પર્વત–ગિરનાર ઉપર કીલ્લો બાંધ્યો.'

અને પછી સમુદ્રકાંઠે દ્વારકા આવેલાની વાતનો જેમાં ઉલ્લેખ છે તે કેમ થયો તે વગેરે બતાવી છેવટે રા. શાસ્ત્રીએ જણાવ્યું છે કે,

'આ રીતે આધુનિક દ્વારકા ઘણું કરી ગુપ્તકાલીન વિષ્ણુ મંદિરની આસપાસ પાછળથી વસેલું ગામ છે અને પ્રાચીન દ્વારકા ગિરનારની તળેટીમાં જૂનાગઢની આસપાસ હોવું જોઇએ !'

આ આખો લેખ વાંચી, પછી જૈન સાહિત્ય નેમિનાથના ચરિત્રમાં તેના પૈતૃકભાઇ શ્રી કૃષ્ણ વાસુદેવની દ્વારકા સંબંધમાં શું શું જણાવે છે, તે વર્ણનો જૈનેતર સાહિત્યનાં વર્ણનો સાથે બંધ બેસે છે કે નહિ એ પર જૈનમુનિ મહારાજો યા કોઇ જૈન વિદ્વાનો પ્રકાશ પાડવા મથશે તો તેમને માટે એક યોગ્ય વિષય છે.

૪ શ્રી દેવચંદ્રજી.

આ ખરતરગચ્છમાં એક અધ્યાત્મરસિક પંડિત થઇ ગયા છે. તેમનો જન્મ સં. ૧૭૪૬ અને સ્વર્ગવાસ સં. ૧૮૧૨ માં થયેલ છે. તેમનું જીવનચરિત્ર સુભાગ્યે તેમના સ્વર્ગવાસ પછી તેમના શિષ્યના કહેવાથી કોઇ કવિયણે સં. ૧૮૨૫ માં કવિતામાં 'દેવવિલાસ' એ નામથી રચેલું મળી આવ્યું છે અને તે શ્રી બુદ્ધિસાગર સૂરિ ગ્રંથમાલા ગ્રંથાંક ૧૦૩-૧૦૪ માં છપાયેલું છે. તે પર ૬૪ પાનાની આલોચના વિવેચન અને ઉહાપોહ સહિત 'અધ્યાત્મરસિક પંડિત દેવચંદ્રજી' એ મથાળા નીચે અમોએ લખેલી છે તે તેમાં પ્રકટ થયેલ છે. તે વિચારપૂર્વક વાંચી જવાથી તે અધ્યાત્મરસિકનો પરિચય વિશેષપણે થઇ શકશે. આ પંડિતજીની કૃતિઓ 'શ્રીમદ્ દેવચંદ્રજી' (બે ભાગમાં) એ નામના પુસ્તકમાં ઉક્ત ગ્રંથમાલાના ૪૯ અને ૫૩ મા મણકામાં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.

હમણાં તાજેતરમાં તેમની ચોવીશીની ૧૬ પાનાની એક હસ્તલિખિત પ્રત રાજકોટના ગોકળદાસ નાનજી પાસેના મુનિશ્રી વિનયવિજયજીના ભંડારમાં જોવામાં આવી તેમાં છેવટે 'સં. ૧૭૭૮ ના વર્ષે પોસ સુદિ ૧૪ વાર શુક્રે રાજનગરે' એમ લખ્યા મિતિ અને સ્થળ જણાવેલ છે તે પરથી સિદ્ધ થાય છે કે તે પહેલાં તેની રચના થઇ છે.

બીજું તેમની 'અધ્યાત્મ ગીતા' નામની ગૂજરાતી ભાષાની પદ્ય કૃતિ છે તે પર તપગચ્છીય જિનવિજય શિષ્ય ઉત્તમવિજયનાં શિષ્ય અમીવિજયના શિષ્ય કુંવરવિજયજીએ સં. ૧૮૮૨ આસાઢ વદિ ૨ ગુરૂવારે શ્રી મારવાડ મધ્યે શ્રી પાલીનગરે શ્રાવિકા બાઇ લાડુબાઇને શીખવાને અર્થે હેતુ ઉપદેશને કારણે બાલાવબોધ રચ્યો છે. સંવત્ આપી છેવટે જણાવેલું છે કેઃ—

સંવેગીમાં જેહ સિરદાર, તેહના ગુણ કહિતાં નહિ પાર,
સમર્યો સંકટ દૂરે ટલે, સેવ્યાથી શિવસંપદ મલે. ૧
જિન ઉત્તમ પદ પંકજ રૂપ, તેહને સેવે સુરનર ભૂપ,
અમી કુંયર કહે નિજરૂપ, એ અધ્યાત્મ ગીતાનો
સ્વરૂપ. ૨
અલ્પ બુદ્ધિ મેં રચના કરી, શુદ્ધ કરો પંડિત જન મલી,
ભણે ગુણે વલિ જે સાંભળે, તસ ઘર લછી લીલા કરે. ૩

આ પ્રત ઋષિ હુકમચંદે પાલી મધ્યે સંવત ૧૮૮૫ ના વર્ષે શાકે ૧૭૫૧ પ્રવર્ત્તમાને માસોત્તમ માસે ચૈત માસે શુકલપક્ષે ૭ તિથૌ ભૃગુવારે લખી છે. પાનાં ૯૩ છે ને તે દરેકમાં ૯ પંક્તિ છે. આ પ્રત ઉપરોક્ત ભંડારમાંથીજ જોવામાં આવી છે.

૫ દેવચંદ્રજી કૃત અપ્રકટ સ્તવનો.

(૧) અષ્ટાપદ સ્તવન.

શ્રી અષ્ટાપદ ગિરિવર ઉપર, જિનવર ચૈત્ય જુહારો,
ભરતભૂપ કૃત ચોમુખ સુંદર, શિવસુખ કારણ ધારો. ૧
ભેટો શિવસુખ કારણ કાજિ, ભવિજન એ તીરથને,
મેટો મોહ અનાદિ ભવ ભવના સંકટને. ભેટો૦ ૨
બહુ ભવસંતતિ કર્મ સહિ, પિણ જે ભેટે એ ઠામ,
ક્ષેત્ર નિમિત્તે શુચિ પરિણામેં, પામેં નિજગુણ ધામ. ૩
ઋષભ જિનેસર પરમ મહોદય, પામ્યા ઇણ ગિરિશૃંગે,
ચિદાનંદ ઘન સંપતિ પૂરણ, સીધા બહુ મુનિસંગે. ૪
ભરત મુનિસર આતમસત્તા, સકલ પ્રકટ ઇહાં કીધ,
ઇણ પરિ પાટેં અસંખ્ય સંયમી, સર્વ સંવર પદ લીધ. ૫
જે જિન સત્તા તત્ત્વ સરૂપેં, ધ્યાન એક લય ધ્યાવેં,
અનેકાંત ગુણ ધર્મ અનંતા, થાયેં નિર્મલ ભાવેં. ૬
તેહનું કારણ આત્મગુણ ત્રય, તસ કારણ જિનરાજ,
તસ બહુ માન ભાન હેતુથી, તિણ એ ભવોદધિ પાજ. ૭
મિથ્યામોહ વિષય રતિ ધીઠી, નાસેં તીરથ દીઠેં,
તત્ત્વરમણ પ્રગટેં ગુણ શ્રેણિં, સકલ કર્મદલ નીઠેં. ૮

ઠવણા ભાવ નિક્ષેપ ગુણીનો, સમ આલંબન જાણી,
ઠવણા અષ્ટાપદ તીરથવર, સેવા સાધક પ્રાણી. ૯
ભવજલ પાર ઉતારણ કારણ, દુખ વારણ એ શંગ,
મુગતિ રમણીનો દાયક લાયક, નિત વંદો મન રંગ. ૧૦
તીરથ સેવન શુચિ પદ કારણ, ધરી આગમ સાખે,
શ્રદ્ધા આણી જે તીરથ પૂજે તે શિવ સુખને ચાખે. ૧૧
સાધ્ય દૃષ્ટિ સાધનની રીતે, સ્વાદ્‌વાદ ગુણ વૃંદ,
દેવચંદ સેવે તે પામે, અક્ષય પરમાણંદ. ૧૨

(૨) સમેતશિખર સ્તવન.

ઢાલ–એડલે ભાર ઘણો છે રાજ, વાતાં કિમ કરો છો એ દેશી.
જંબૂદ્વીપ દક્ષણ વર ભરતઇ, પૂરવદેશ મઝાર;
શ્રી સમેતશિખર અતિસુંદર, તીરથમેં સરદાર. ૧
ભેટયો ભાવ ધરિ મેં આજ.
એ તીરથ ગુણ ગિરૂયો. ભેટયો૦
વીસ જિણેસર શિવપદ પાંમ્યા, ઇણ પરવતને શૃંગ,
નામ સંભારી પુરૂષોત્તમના, ગુણ ગાવો મનરંગ. ૨
ઇમ ઉત્તર દિશ ઐરવત ખેત્રે, શ્રી સુપ્રતિષ્ઠ નગેંદ્ર,
શ્રી સુચંદ્ર આદિક જિનનાયક, પામ્યા પરમાણંદ. ૩
ઈમ દસ ખેત્રે વીસે જિનવર, ઇક ઈક ગિરિવર સિદ્ધા,
તિત્થુંગાલિ પયંના માંહે, એ અક્ષર પરસિદ્ધા. ૪
એ તીરથ વંદિ સવિ વંદ્યા, જિનવર શિવપદ ઠામ,
વીસે ટુંક નમો સુભ ભાવેં, સંભારી પ્રભુ નામ. ૫
તરીયે જેહના સંગ ભવોદધિ, તીન રતન જિહાં લહીયેં,
જે તારેં નિજ અવલંબનથી, તેહનેં તીરથ કહીયેં. ૬
શુધ્ધ પ્રતિત ભગતથી એ ગિર, ભેટયાં નિર્મલ થઇયેં,
જિનતતિ ફરસભૂમિ દરસણથી, નિજ દરસણ થિર કરીયેં ૭
સૂત્ર અર્થ ધારી પિણ મુનિવર, વિચરેં દેશ વિહારી,
જિન કલ્યાંણક થાંનક દેખી, પછી થાયેં પદ ધારી. ૮
શ્રી સુપ્રતિષ્ઠ સમેત શિખરની, ઠવણા કરી જે સેવેં,
શ્રી સુકરાજ પરેં તીરથ ફલ, ઈહાં બેઠાં પણિ લેવેં ૯
તસુ આકાર અભિપ્રાય તેહને, તે બુધેં તસ કરણી,
કરતાં ઠવણા શિવફલ આપેં, ઈમ આગમમેં વરણી ૧૦
જિણ તે તીરથ વિધિસ્યું ભેટયો, તે તો જગ (જ)સ લહીજે,
તે ઠવણા ભેટંત અમે પિણ, નરભવ લાહો લીજે. ૧૧
દશ ખેત્રે ઈક ઇક ચોવીસી, વીસ જિનેશ્વર (સીઝે)
સિધ્ધ ખેત્ર બહુ જિનના દેખી, માહરો મનડો રીઝે. ૧૨
દીપચંદ્ર પાઠકનો વિનયી, દેવચંદ્ર ઈમ ભાસેં,
જે જિન ભગતેં લીણ ભવિજન, તેહનેં શિવસુખ પાસેં. ૧૩

૬. શ્રી આનંદઘનજીની ચોવીશી કે બાવીશી.

શ્રી યશોવિજય ઉપાધ્યાયજી કૃત પુસ્તકોની ટીપ પાટણના ભંડારમાં એક હસ્તલિખિત પાના ૫૨ મળી આવી હતી તેમાં તેમનો આનંદઘન બાવીસી પર બાલાવબોધ એ પણ એક ગ્રંથ છે. તે હજુ પ્રાપ્ત થયો નથી. વિશેષમાં બીજા બાલાવબોધ જ્ઞાનવિમલ સૂરિએ અને જ્ઞાનસાર મુનિએ કર્યા છે; પણ તે બંનેના જુદા જુદા બાલાવબોધ છપાયા નથી. જ્ઞાનવિમલ સૂરિ કૃત બાલાવબોધની એક હસ્તલિખિત પ્રત મુનિ વિનયવિજયજીના ગ્રંથ સંગ્રહમાં હા. રા. ગોકુળદાસ નાનજી ગાંધી રાજકોટમાં જોઇ, તેમાં શ્રી આનંદઘનજી કૃત બાવીસ જિનનાં સ્તવનો પર બાલાવબોધ આપી પછી તે સૂરિએ એ જણાવેલું છે કેઃ—

'લાભાનંદજી કૃત તવન એતલા ૨૨ દિસે છે. યદ્યપિ હસ્યે તોહી આપણે હાથેં નથી આવ્યા. હિવે જ્ઞાનવિમલજી કૃત ૨ તવન લખીઇ છે.'

આ પછી જ્ઞાનવિમલસૂરિના સ્વકૃત બે સ્તવનો મૂકવામાં આવ્યાં છે. આ પરથી પ્રાયઃ જણાય છે કે યશોવિજયજી અને જ્ઞાનવિમલસૂરિ કે જે બંને આનંદઘનજી ઉર્ફે લાભાનંદજીના સમયમાં અને તે સમયની આસપાસ અનુક્રમે થઈ ગયા તેમને ૨૨ સ્તવનજ હાથ લાગ્યાં હોય. માટે ખરાં આનંદઘનજીનાં સ્તવન પહેલાથી ૨૨ મા જિન સુધીનાં પ્રકટ થયાં છે તે છે. પછીનાં બે–પાર્શ્વ સ્તવન 'ધ્રુવપદ રામી હો સ્વામી માહરા' અને મહાવીરસ્તવન 'વીરજીને ચરણે લાગું, વીરપણું તે માગું રે' એતી છેવટે અનુક્રમે 'પૂરણ રસિયો હો નિજગુણ પરસનો, આનંદઘન મુજમાંહિ' અને 'અક્ષય દર્શન જ્ઞાન વિરાગે, આનંદઘન પ્રભુ જાગેરે' એમ 'આનંદઘન' નામ સહિત આવે છે તે ખુદ આનંદઘનજીકૃત નથી એમ લાગે છે. શ્રી આનંદઘનજી કૃત લાગતાં ૨૩ મા શ્રી પાર્શ્વજિન અને ૨૪ મા શ્રી મહાવીર જિન પરનાં સ્તવનો અમે આ પત્રના ગત ભાદ્રપદ અને આશ્વિનના 'શ્રી મહાવીર નિર્વાણ દીપોત્સવી ખાસ અંક' માં પ્રકટ કર્યા છે. શ્રી યશોવિજયજીએ તે શાસનહિતઅર્થે મૂકી દીધાં પણ હોય.

હવે આપણે જ્ઞાનવિમલસૂરિએ બે સ્તવન આનંદઘનકૃત સ્તવનો સાથે ચોવીસ પૂરાં કરવા જોડયાં છે તે અત્ર તેના પોતાના બાળાવબોધ સહિત મૂકીશું.

પાર્શ્વ સ્તવન

ઢાલ—કેહણી કરણી તુઝ વિણ સાચો, કોઇ ન દેખ્યો જોગીરે. એ દેશી.

પાસ પ્રભુ પ્રણમું સિરનામી, આતમ ગુણ અભિરામીરે,
પરમાનંદ પ્રભુતા પામી, કામીતદાતા અકામીરે. ૧ પા૦
ચોવીસીમાં થે તેવીસા દુર કર્યા તેવીસારેં,
ટાલ્યા જિણ ગતિ થિતિ ચોવીસા આયુ ચતુષ્ક પણ વીસારે, ૨ પા૦
લોહ કુધાતુ કરે જે કંચન, તે પારસ પાષાણોરે,
નિર્વિવેક પિણ તુમચે નામે, એ મહિમા સુપ્રમાણોરે. ૩ પા૦
ભાવે ભાવનિક્ષેપે મિલતાં, ભેદ રહે કિમ જાંણોરે,
તાને તાન મિલે સ્યો અંતર, એહવો લોક ઉખાણોરે. ૪ પા૦
પરમ સ્વરૂપી પારસ રસસું, અનુભવ પ્રીત લગાઈરે,
દોષ ટલ્યે હોય દૃષ્ટિ સુનિર્મલ, અનુપમ એહ ભલાઇરે. ૫ પા૦
કુમતિ ઉપાધિ કુધાતુનેં તજીયેં, નિરૂપાધિક ગુણ ભજિયેરે,
સોપાધિક સુખદુઃખ પરમારથ, તે લહે નવિ રંજિયેરે. ૬ પા૦
જે પારસથી કંચન થાવું, તેહ કુધાતુ ન હોવેરે,
તિમ અનુભવરસ ભાવેંરે ભેદ્યો, શુદ્ધ સ્વરૂપે જોવેરે. ૭ પા૦
વામાનંદન ચંદન શીતલ, દર્શન જાસ વિભાસેંરે.
જ્ઞાનવિમલ પ્રભુતા ગુણ વાધેં, પરમાનંદ વિલાસેંરે. ૮ પા૦

'હિવે ૨૪ પૂર્ણ થાઇ તે માટેંતવન ૨ પૂર્વીને (પૂરવીને—પૂરાં કરીને) લીખ્યા છે.

શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુને પ્રણામ શિર નામીનેં ત્રિકરણ જોગેં. શ્રી પાર્શ્વનાથ કેહવા છે? આત્મ ગુણે કરી મનોહર છે—અભિરામી છે. પરમાનંદ પ્રભુતા પામી છેં—અનંતાષ્ટકમય છેં. વલી કેહવા છે? કામિત—વાંછિતદાતા છેં, અને સ્વ—પોતેં અકામી છેં—અપ્રાર્થક છેં.

વર્તમાન ચોવીસમાં તુમે ત્રેવીસમા છે—દૂર કર્યા છે ત્રીવીસ ૨૩ શબ્દાદિક વિષય જેણે ચોવીસ મોહનીય કર્મની બંધ ઉદયં સત્તા સ્થાનકથી ઉપશમ ગુણ ઠાણે ચઢતેં ચઢતેં ટાલે તેહનો વિચાર ૬ કર્મ ગ્રંથ કર્મપયડી (માંથી) જાંણવો. વલિ ચોવીસગતિ થિતિ દંડકરૂપ તે ટાલ્યા છે જેણેં, ગતિ ૨૪ દંડક રૂપા—

નેરઇયા ૧ સુરાઇર,
પુઢવાઇ ૫ વેદિયાદઓ ૩ ચેવ
ગબ્ભય તિરિય ૧ મણુસા ૧
મવ્યંતર ૧ જોઇસિયા ૧ વેમાણી ૧.

ઇતિ ૨૪ દંડક ભ્રમણ રૂપ ટાલ્યા છેં, જેહનું આઉખું પંચ વિસ ચોખુ છેં એતલે એક શત વર્ષનું છે. ૨

કુધાતુ લોહ તેહને કંચન કરે તે પારસ પાષાણ છેં, યદ્યપિ જડ છેં તોહિ પણ તુમ્હારૂં નામ પારસ કહેવાઇ છેં એ નામનો મહિમા છેં—કેવલ નામ નિક્ષેપનો. ૩

ભાવ નિક્ષેપાને ભાવે ભાવ મિલતાં આત્મભાવે એક પણે મિલતાં ભેદ તે કિમ રહેં, અભેદ પણ ન થાયેં. તાન તાંન મિલે તિહાં અંતર ન રહે એ લોકનો ઉખાણો ન્યાય. ૪

પરમ સ્વરૂપી પાર્શ્વ પરમ રસસ્યું પરસ અનુભવ પ્રીતિ જિવારે લાગે એકમય થાયે, તિવારેં દોષ મિથ્યાત્વાદિ સંસારીક દોષ સર્વ ટલટલે અને દૃષ્ટિ દર્શન ખુલે—નિર્મલ થાઇ, અનોપમ—અદ્દભૂત પ્રધાંન એહ લાભની ભલાઇ. ૫

તે માટેં કુમતિ રૂપ ઉપાધિ રૂપ કુધાતુ કુમલન ધાતુ વિભાવ સ્વરૂપનેં તજીઇ, નિરૂપાધિક પુદ્દગલિક ભાવ રહિત તે ગુણ જ્ઞાનાદિકનેં ભજીયેં—સેવીયેં, અને સોપાધિક સુખ પુણ્ય પ્રકૃતિજનિત સુખ તે પરમાર્થે દુખજ જાણવું.તે પામ્યાથી મનમાં રાજીઇ-રાચીઇ નહી.૬

જે પારસથી લોહ જાત કંચન કરે તેહ ફરી કુધાતુ ન થાઈ, તિમ જે પરમાત્મા ધ્યાન પારસથી જે અનુભવ કંચન થયું તે શુદ્ધ સ્વરૂપે જોવે—નિરખે તત્ત્વજ્ઞાને કરીને. ૭

હે શ્રી વામાનંદન—વામા રાણીના પુત્ર ચંદન શીતલ દર્શન આકાર તથા દર્શન—શુદ્ધિ—સમકિત જેહનું વિશેષે ભાષે છેં તેહથી જ્ઞાને કરી વિમલગુણની પ્રભુતા વાધે; અને પરમાનંદ વિલાસ લીલા પાંમી જે. ૮. ઇતિ શ્રી પાર્શ્વજિન સ્તવનં સંપૂર્ણ.'

વીર સ્તવન.

રાગ મારૂણી ધન્યાસરી

ગીરમાં ગોરો ગરૂઓ મેરૂગર વડોરે એ દેશી.

કરૂણા કલ્પલતા શ્રી મહાવીરની રે ત્રિભુવન મંડપમાંહે પસરી રે,
મિસરીરે પર મીઠી અભય કરી રે, ૧

શ્રી જિન આણા ગુણઠાણેં આરોપતાં રે,
વિરતિપણેં પરિણામ પવનેં રે,
અવનેરે અનિ હિં અમાય સભાવથી રે. ૨
સર્વ સંવર ફલેં ફલતી મિલતી અનુભવેં રે,
શુદ્ધ અનેકાંત પ્રમાણેં ભલતી રે,
દલતીરે સંશય ભ્રમના તાપન રે. ૩
ત્રિવિધ વીરતા જિણે મહાવીરે આદરી રે,
દાન ૧ જુધ્ધ ૨ તપ ૩ રૂપ અભિનવે રે,
ભવ ભવિં રે દ્રવ્ય ભાવથી ભાષિયેં રે. ૪
હાટક કોડ દેઈ દારિદ્ર નસાડિયોરે
ભાવે અભયનું દાન દેઇરે,
કેઇ રે લેઇનેં સુખીયા થયા રે. ૫
રાગાદિક અરિ મૂલ થકી ઉખેડિયા રે,
લહી સંજમ રણુ રંગ રોપી રે,
ઓપી રે જિણેં આપ કલા નિરાવરણી રે. ૬
નિરાસંસવ વલી શિવ સુખ હેતુ રે,
ક્ષમાગુણે તપ તપિયા જિણેં એમ આપે રે,
થાપેં રે વર પંડિત વીર્ય વિનોદથી રે. ૭
દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર વિધની વીરતા રે,
મહાપદે શોભત ભાવેં ભાસેંરે,
વાસે રે ત્રિભુવન જનમ ભાયણાં રે. ૮
વીર ધીર કોટીર કૃપા રસનો નિધિરે,
પરમાનંદ પયોદ વ્યાપેં રે,
આપેં રે નિજ સંપદ ફલ જોગ્યતા રે. ૯
બંધ ઉદય સત્તાદિક ભાવાભાવથી રે,
ત્રિવિધ વીરતા જાસ જાંણીરે,
આણી રે ત્રીપદી રૂપેં ગણધરે રે. ૧૦
ઠાણુંગ જાણુગ ગુણ ઠાણુક ત્રિહું વિધેં રે,
કાઢયા જિણે ત્રિદોષ પોષ રે,
શોષા રે રોષ તોષ કીધા તુમેં રે. ૧૧
સહજ સુભાવ સુધારસ સેચન વૃષ્ટિથી રે,
ત્રિવિધ તાપનો નાસ હોવે રે,
જોવેં રે ત્રિભુવન ભાવસું ભાવથી રે. ૧૨
જ્ઞાનવિમલ ગુણ મણિ રોહણ ભૂધરા રે,
જય જય તું ભગવાંન નાથરે,
દાયક રે અક્ષય અનંત સુખનો સદા રે. ૧૩

—'શ્રી મહાવીરજીની કરૂણા પરદુખ ટાલવા રૂપ જે કલ્પલતા વેલડી એતલેં કલ્પવેલ તે ત્રિભુવન-સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાલ રૂપ માંડવાનેં પસરી કહતાં વિસ્તરી છેં. તે કેહવી છેં? જિમ મીસરી કo સાકર પ્રમુખ મીઠા દ્રવ્યથી પણિ અધકી મીઠી છેં અભયદાન રસે કરીનેં. ૧

તે કરૂણા તે અમૃતવેલ જિમ જિન અજ્ઞાંને ગુણ ઠાંણે શ્રદ્દ્ધાન ગુણઠાણું તે સમકિત રૂપ ગુણઠાણેં આરોપીઈ, વિરતિતણેં પરિણામ શુભ પવને કરી પરણમાવીયેં. તેવડી અવન કહેતાં રાખવું, ક્યેકરી થાઇ અમાય-નિકપટ રૂપ જે સહજ ભાવ થકી. ૨

તે વેલડી સર્વ સર્વ સંતરૂ રૂપ ફલેં કરી ફલતી છેં અનુભવરસેં મિલતી છેં. શુદ્ધ નિર્દુષણ અનેકાંત સ્યાદ્વાદ પ્રત્યક્ષ પરોક્ષ પ્રમાણાદિકમાં ભિલતી છેં-તે વલી કેહવી છેં? સંશયભ્રમ રૂપ તાપ તેહનેં દલતી. ૩

જિણેં ભગવંતે-શ્રી મહાવીરેં ત્રિવિધ-ત્રિણ્ય પ્રકારની વીરતા આદરી છે. તે કેહવી છેં? દાનાદિ વીરતા ૧, યુદ્ધ વીરતા ૨, તપ વીરતા ૩-ભવોભવથી અભિનવ-નવી, દ્રવ્યથી અને ભાવથી તે કહીયેં છેં. ૪

દ્રવ્યથી દાનવીરપણું તો હાટક કહતાં સ્વર્ણની કોડિગમે 'વરહવરો વરહવરો' ઇમ ઉદ્દઘોષણા કરી જગત્રનેં વિષેં દરિદ્રનું નામ નસાડ્યું. એ દ્રવ્યે દાનવીરતા, અને ભાવથી વીરતા સર્વ જગજજીવનેં અભયદાંન દે, સાધુપણાનેં વિષે. એહવું દાન લેઇને કેઇ અનેક પ્રાણી સુખીયા થયા. ૫

હિવેં યુદ્ધ શૂરવીરતા કહે છે. દ્રવ્યથી પરીસહ નથી યા મૂલથી કાઢયાં, ભાવથી રાગ દ્વેષાદિક અરિ મૂલથી ઉખેડી સંજમરૂપ રણરંગ ભૂમિકા આરોપીને વૈરી નિકંદન કીધાં જે ભગવાનેં પોતાની નિરાવરણીની કલા ઓપી એતલેં નિર્કમલ કરી. ૬

દ્રવ્યથી ચોવીહાર તપભાવથી નિરાસ નિરનુબંધ વજી(જીં) શિવસુખ-મોક્ષનું હેતુ ક્ષમાપ્રધાન ગુણે કરી 'તત્રેણું ચોદાન ફલે'' ઇત્યાગમવચનાત્. જિમ ભગવાને એહવા તપ તપ્યા તે તપવીરતાએ વર પ્રધાન પંડિત વીર્યના વિનોદથી વીરતા સાધી. વિશેષપણેં રાજાઇ શોભેં તે વીર, અથવા 'વિદારયતિ યત્કર્મ તપસાં ચ વિચારતે તપવીર્યેણ યુક્તશ્ચ તસ્માદ્ વીર ઇતિસ્મૃત:' ૧; ૭

વલી દર્શન જ્ઞાન ચરિત્રની વલી ત્રિવિધ વીરતા કહેં છેં. મહાપદે કરી શોભિત મહાજ્ઞાન મહાદર્શન

મહાચારિત્ર તેહની શોભા ભાવથી ભાસે છેં. મહા-શબ્દે પ્રધાન કહીઇ. એ ત્રીયા તત્ત્વની વાસનાઈ કરી ભવીજન મન રૂપ જે ભાજન તેણુંઈ વાસ્યા છે. ૮

વીરમાં ધીર અથવા કર્મ વિદારવાને વીર, વલી લોકાલોક પ્રકાસે ધીર, ધૃતિ ધૈર્યે ધીર, તેનાં કોટીર મુગટ સમાન, વલિ કૃપારસનો નિધાંન પરમા(નંદ) રૂપ જે પયોદ ક૦ મેઘ તેણે કરી વ્યાપતો-પરસતો કરૂંણા વેલીનૈં સીચતાં છેં, વલી આપે પોતાની સંપદા એતલે સ્વરૂપે એક ચેતન સ્વભાવ માંટઇ નિમિત્તઇ તદાવર્ણ્ ટાલવા રૂપઇ. ૯

બંધ ઉદયસત્તા ભાવે કરી કર્મના અભાવ કીધા છે ત્રિવિધ પ્રકારે એહવી વીરતા પ્રગટપણું જેહની જાણી એહવીજ ગણધરે ત્રીપદી રૂપે આણી છેં-હૃદસમાન જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર ભાવે કરી. ૧૦

સ્થાનક મિથ્યાદિક જ્ઞાપક સ્થાનક અવિરતાદિ ગુણસ્થાનક ગુણઠાણું પ્રમત્તાદિ અથવા અવિરતિ પ્રમત્ત ક્ષીણમોહાદિ ત્રિવિધ ગુણઠાંણે ત્રિદોષ કાઢયા, અથવા પ્રમત્ત ક્ષીણમોહ અયોગી ઇત્યાદિક સ્થાનકે અજ્ઞાન અસંજમ અસિદ્ધ એ ત્રિદોષનો શોષ-નાશ કીધો. વલી રોષ તોષનો શોષ જેણે કીધો-પાપ કષ્ટ, પુન્ય કષ્ટ, ઉભય નાશ ઇત્યાદિ ત્રિવિધની વીરતા કહે છેં. ૧૧

સહજ સ્વભાવ પરમૈત્રી પરમ કરૂણા રૂપ સુધા-રસ વૃષ્ટિ અમૃતને વર્ષણ સીચવે કરીને, ત્રિવિધ લોકનો ત્રિવિધ રૂપનો નાશ થાઇ. મિથ્યાત્વાવિરતિ કષાય તાપ અથવા જન્મ જરા મરણ તાપ-તેહનો નાશ થાઈ. વલી દેખે ત્રિભુવન-સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાલના એકેક ભાવ પદાર્થને સહજ સ્વભાવથી ઉત્પાદ, નાશ, ધ્રૌવ્ય પણે જોઇયેં. ૧૨

જ્ઞાનવિમલ ગુણના ગણ-સમુદાય રૂપ જે મણી તેહના ભૂધર-પર્વત રોહણાચલ છે, એહવા ભગવાંન શ્રી મહાવીર સ્વામિ જગનાયક જ્ઞાનવંત જયવંતા વરતો છો; વલી દાયક-દેણહાર છો અક્ષય ક્ષાયકિ ભાવેં થયા જે અનંત સુખ સકલ કર્મના નાશથી -તેહના સદા-નિરંતર આપ સ્વરૂપે ભોક્તા છો. ૧૩ ઇતિશ્રી મહાવીર જિન સ્તવનં સંપૂર્ણ થયો.

કલસ.

ચોવીસ જિનવર વિશ્વ દિનકર ગતિ ચોવીસ નિવારતા,
ચોવીસ દેવ નિકાય વંદિત એ સંપ્રતિ કાલેં વર્ત્તતા,
આનંદઘન બાવિસમાં હે દોય સ્તવન સંપૂર્ણ કરી;
શ્રી જ્ઞાનવિમલ જિણંદ ગાતાં અખય સંપદ અતિ ઘણી.

—ઇતિશ્રી આનંદઘનજી કૃત ચોવીસી સંપૂર્ણ. પં. પ્રવરમુની કમલાનંદ લિખતં. સુશ્રાવક પુન્ય પ્રભાવિક દેવગુરૂ ભક્તિકારક માઇદાસજી વાચનાર્થં. સંવત્ ૧૮૭૦ રા પોષ માસે કૃષ્ણ પક્ષે પંચમ્યાં તિથૌ રવિવાસરે. દોલતરાયરા લસકર મધ્યે લિખતં. ૫૭ પાનાં -મુનિ વિનયવિજયગ્રંથ સંગ્રહ હા. ગો. ના. ગાંધી.

૭-અધ્યાત્મ-હરિઆલી.

(આ કૃતિને કોઇ અધ્યાત્મ-કથલો, કોઇ અધ્યાત્મ થુઇ-સ્તુતિ અને કોઇ અધ્યાત્મ કથલા-સ્તુતિ પણ કહે છે.)

ઉઠિ સવેર સામાયિક કીધું, પણ બારણું નવી દિધુંજી,
કાલો કુતરો ઘરમાંહિં પેઠો, ઘી સઘલું તઇણે પીધુંજી.
ઉઠો વહૂયર આલસ મુંકો, એ ઘર આપ સંભાલોજી,
નિજપતિને કહે વીરજિન પૂજી, સમકીતને
ઉજુઆલોજી. ૧

બાલાવબોધ.

શ્રી ઐંહ્રીં. શ્રી મહિમાપ્રભસૂરી સદ્‌ગુરૂ ચરણાંબુજં નમીનઇ શ્રી શ્રુતદેવતાને મનમાંહે ધ્યાઈને અધ્યાત્મોપ(યો)ગીની સ્તુતિનો અર્થ કરૂં છું.

સંસારી જીવ બે પ્રકારના છે, એક ભવબાલ્ય-કાલ, બીજો ધર્મયૌવન કાલ. તેમાંહિ ધર્મયૌવનકાલ પ્રાણિને અર્દ્ધપુદ્‌ગલ કાલની સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ઠી છઇ તેણે સદાગમ ગુરૂની દેશના પામી તિવારે શુભ વિચારણા જાગી. તે શુભવિચારણારૂપ સાસુ, ને સુમતિ નામા (રૂપ) વહુને શિખામણ ઘે છઇ. (એ સંબંધ ઇતિ) હે વહુઅર સવેર પ્રભાતે અથવા સ્વવેલાઇ અવસરે ઉઠીને સામાયિક વ્રત લીધું પિણ સંવર રૂપ કમાડ દેઇને આશ્રવદ્વાર રૂપ બારણું દીધું નહી એટલે રૂંધ્યું નહીં, તિવારે મિથ્યાત્વ રૂપ કાલો કુતરો મનરૂપ ઘરમાં પેઠો છે.

કુંણ જાણે તે કિવારે પેઠો-અનાદિ કાલનું મિથ્યાત્વ જીવને લોલીભૂત છે એટલા માટે તે શ્વાને

જ્ઞાન દર્શનરૂપ ચારિત્રરૂપ ઘૃત સઘળું પિધું તે સે ભાવઇં ફેંક્યું (પાઠાન્તર-તિરોભાવેં રાખ્યું.) જીવને જ્ઞાનાદિક ઉદયે (પા. ત્રિણ) છે તેહજ તેજ-બલ છે તેણે ઘૃત ઉપમાન યુક્ત છઇ. (ઇતિ તત્ત્વ)

હે વહુ! હે કુમરી! તુમે ઉઠો શક્તિ સારૂ આત્મવીર્ય ફેરવો. અનુપયોગ રૂપ આલસ મુકો, એ મન મંદિર આપણું છે અને તે ધર્મસંસ્કાર રૂપ સંભાલના (વા) વિના ઘર દિપે નહીં અને વલી સમકિત વિના સામાયિકાદિક સર્વ વ્રત આખડી ફોક છે. દ્રવ્ય ક્રિયાનું કાંઇ ફલ નથી ઉલટું મંડુક ચુર્ણ પરે દુખદાઇ છઇ એતલા માટે હે વહુ ! તુમે આત્મા રૂપ નિજ પતિ કહેતાં ધણીને કહો કે શ્રી વીર (પરમાત્મા) જિનની પૂજા કરી એ સમકીતને ઉજુઆલો વિ૦ વિશેષે અષ્ટકર્મનઇ ઇરયતિ-વિનાશયતિ તે સાર્થક નામ 'વીર' કહીયે તેહનેં વંદન નમનાદિક દ્રવ્ય ભાવભેદે પૂજા કરવેં સમક્તિ શુદ્ધ થાયેં (ઇત્યાર્થઃ) અઢાર દોષ રહિત (શ્રી અરિહંત) તે દેવ, અર્હત્પ્રણિત ધર્મ (વલી) જૈન સાધુ એહની સદ્દહણા-સમકીત લક્ષણ છે. ઇત્યર્થઃ પ્રથમ સ્તુતિ અર્થઃ ૧

બલેં બિલાડે ઝડપ ઝંપાવિ, ઉત્રેવડ સવિ ફોડિજી
ચંચલ છઇયાં વાર્યાં ન રહે, ત્રાક ભાંગી માલ ત્રોડીજી.
તે વિણ અરહંટીઓ નવિ ચાલેં, મૌન ભલું કોન (કુંનઇ)કહીયેજી
ઋષભાદિક ચઉવિસ તીર્થંકર, જપિઇ તો સુખ લહીઇજી. ૨

—લોકવાર્તાઇ મહાદેવે કામને બાલ્યો તે કારણે દગ્ધ કંદર્પ (રૂપ) બલેં બિલાડે ફાલરૂપ ઝડપ આક્ષેપણા રૂપ ઝંપાવી નાંખિ શીલની નવવાડ રૂપ ઉત્રેવડ સર્વ ભાંગી નાંખી છેં, અથવા એ કામે હરીહરાદિક ઉત્રેવડ સર્વ ભાંગી છે, અથવા સંસારરૂપ બલેં બીલાડે વિભાવરૂપ (ઝડપ ઘાલી-) ઝંપાવી ધર્મકરણીરૂપ ઉત્રેડ ભાંગી છેં આલિપ્ત પ્રલીપ્ત (સંસારઃ) ઇત્યાદિ વચનાત્.

પંચ ઇંદ્રિયરૂપ ચંચલ, અથવા ચંચલ ચિત્ત-અંતકરણ સુતાનિ-પુત્રાણી પંચેંદ્રિયાણિ એવં ઇદ્રિય નોઇદ્રિય ડિંભ રૂપાણી-તે વાર્યાં રહેતાં નથી, કદાચિત હઠયોગે વરાય, પિણ (પણિ) તેહની તૃષ્ણા ટલતી (ટલી) નથી. તે ચંચલ છોરૂયેં (છોકરેં) સુદ્ધોપજોગરૂપ ત્રાક ભાંગ્યો, ને વલિ ક્રીયારૂપ માલ ત્રોડી; ઉપયોગ વિના જ્ઞાન જ્ઞાનપણે ક્રિયા, ક્રિયાપણે પરિણતિ થાતિ નથી-અનુપયુક્તં દ્રવ્યં. તે જ્ઞાન ક્રિયા વિના ધર્મરૂપ રહેંટીયો (અરટીઓ) ચાલતો નથી પણ (પણિ) કિમ કરીયે. ઇદ્રિય નોંદ્રિયનેં વસ્ય પડયા **असमर्थो भवेत् साधुः ज्ञात न्यायात्** મૌન (મૌનપણું) ભલું-અણબોલ્યા રહિયે તે ભલું. કેને (કેહને) કહીયેં ? પરંતું ઉપાદાન આત્માનેં લાગે નહી, આત્માનું ઉપાદાન જે, તે આત્માનેં લાગેં અથવા મૌન કહેતાં મુનીપણું તે ભલું છે. તે દિન ક્વિારેક (કદી) આવસે જે સર્વ વીરતીપણું ભજીસું. ઇત્યર્થમ્

વલિ ઋષભાદિક ચઉવીસ તીર્થંકરને જપતાં સુખ સંપદા પામીઇં, ઉપલક્ષણાથી બીજા જિન પણ જપિયે, એક મહાવિદેહે બત્રિસ વિજય એહવે પાંચ મહાવિદેહે એકસો સાઠ વિજયે ઉત્કૃષ્ટે કાલેં ૧૬૦ તીર્થંકરઃ પંચ ભરત ૫, પાંચ ઐરવત ૫, એ દશ સમયક્ષેત્ર કહીયેં તેહના દશ તીર્થંકર એતલે ૫ ભરત ૫ ઐરવ્રત પાંચ મહાવિદેહ-એ પનર કર્મભૂમિ કહીઇં સરવાલે ૧૭૦ જિન જપીયેંઃ થાપનાદીકપણે નમીઇં સિદ્ધ ઇત્યર્થઃ (એ બીજી સ્તુતિનો અર્થઃ) ૨

ઘર વાસિદું કરોને વહુયર, ટાલોનેં ઓજી સાલુજી,
ચોરટો એક કરે છે હેરા, ઓરડે દ્યોનેં તાલુંજી,
લબકયા પ્રાહુણા ચ્યાર આવે છે, તે ઉભા નવિ રાખોજી,
શિવપદ સુખ અનંતા લહીયે, જઉ જિન વાણિ ચાખોજી. ૩

—ઇતિ શ્રી અધ્યાત્મોપયોગીનિ સ્તુતિ પરિપૂર્ણાજાતાઃ-લ૦ મું૦ દેવિંદ્ર. ૩ યં(જં)બુસુરાદ્રિ સ્થિતૌ

—હે સુમતી ! હે કુમરી ! તુમે મનમંદિરમાહે અતિચાર આલોચનાદિરૂપ વાસિદું કરો. આહટ (આર્ત્ત) દુષ્ટ રૌદ્ર ધ્યાંન, કૃષ્ણ નીલ કાપોત લેશ્યારૂપ ઓજીસાલું મનમંદિરથી ટાલો. ઇહાં યદ્યપિ વ્રતને વિષેં અતિચાર આલોયણ છેં તથાપિ મનમંદિર વ્રતમંદિર અભેદપણે ઇહા જાણિયેં જે કારણે દ્રવ્ય આલોયણ ન થાયેં ઇતિ રહસ્યં.

હે સુમતિ વહુ ! મોહાદિક વિભાવરૂપ એક ચોરટો હેરા કરે છે-તાકી રહે છે, જાણે છઇં અવસર પામું તો ધર્મરૂપ ધન ચોરી જાઉં એ કારણે તુમેં સ્વભાવ રૂપ ઓરડે શુભ ધ્યાંનરૂપ તાલું દ્યો, અથવા પ્રભાતે

ઉઠી શરીરાત્મારૂપ ઓરડે નમસ્કારાદિક પ્રત્યાખ્યાન રૂપ તાલું સાચવો (દ્યો, જે કારણે) અવિરતિનાં ફલ માઠાં છે, અને વિરતિનાં ફલ તે સુરસુખઃ તેથી શિવસુખ છે.

હે સુમતિ વહુ! ચ્યાર કષાયરૂપ ચ્યાર પ્રાહુણા લબકયા આવે છે. અનાદિ કાલના હાલ્યા આવે છે પણ ધણિ ધણીયાણીને અંધેરે ક્ષમાદિક રસ-વતિ સર્વ ખાઇ ગયા, ચારીત્ર ધર્મરાજાના પ્રાણને ઘુમાવે છેઃ તેહનેં યથાર્થ નાંમ 'પ્રાહુણા' કહીયે. હવેં હે સુમતિ વહુ! તુમે ક્ષાંત્યાદિક આત્મશક્તિરૂપ કરડી નિજર દેખાડો, જિમ તે ઉભા ન રહે. હે સુમતિ! **त्वया किं बहुना स्तोकस्यमिति बहवङ्‌ ज्ञातव्यं.**

હે સુમતિ! રાગદ્વેષ જીત્યા છે જેણેં એહવા જે જિન તીર્થંકર તેહની વાંણિ આગમ પાઠરસ કર્ણપુટેં ચાખ્યો, પિયો, કર્ણપુટે સાંભલ્યો ઘણે આદરેં કરી, તો શિવપદ મુક્તિનાં સુખ અનંતાં લહીઇ-પામીઇ, જે સુખની સંસારમેં કોઇ ઉપમા નથી, જે સુખની આદિ છે પિણ અંત નથી, એહવાં સુખ છે. ઇત્યર્થ દ્વિતીયા સ્તુતીરસ્તુ. ૩

ઘરનેં ખુણેં કાલ ખણે છે, વહુ તુમે મનમાં લાવોજી,
પોઢે પલિંગેં પ્રીતમ પોઢયા, પ્રેમ ધરીનેં જગાવોજી,
ભાવપ્રભસૂરી કહેં એ કથલો, આધ્યાતમ ઉપયોગીજી
સિદ્ધાયિકા દેવી સાનિધ્યેં, થઈયેં સિદ્ધપદ ભોગીજી. ૪

—ઇતિશ્રી અધ્યાત્મોપયોગિની સ્તુતિ પરિપૂર્ણા જાતા. લ૦ મું. દેવિંદ્ર. યં(જં)બુસુરાદ્રિ સ્થિતૌઃ

—ઇતિશ્રી કથલા ભાસા અધ્યાત્મોપયોગિની સ્તુતિ લિ. પં. નયવિજય ગણિ સા દીપચંદ કાનજી પઠનાર્થે સં. ૧૮૮૧ વર્ષે શ્રી માઘ માસે શુકલપક્ષે દ્વિતીયે ગુરૌ.

—હે સુમતિ! યમ રૂપ કોલ-પ્રૌઢરૂપ ઉંદર તે કાયા રૂપનો આયુ રૂપ ખુણો ક્ષણ ક્ષણમેં અવિચિ મરણનેં ખણે છે (તે કાયારૂપ મંદીરના ખુણાનેં ક્ષીણ કરે છે)-હીણ કરે છે. દ્રવ્યપ્રાણનેં ધારે તેહનેં સંસારી જીવ કહીયે.

તેહના આયુનેં ઘટાડે છે. તે તુમે મનમાં લાવો-જાણો. હે સુમતિ! તુમે ચતુર છો. ઘરનું મંડાણ (ઘરનો મંડન) તે કુલ સ્ત્રી છે. નિજ ઘર વિણસતું દેખીને ઉવેખી મુંકે નહીં.

હે સુમતિ૦ એટલા માટે તુમારો આત્મારૂપ પ્રીતમ વાલ્હો જે ધણી, તે તો પ્રમાદ રૂપ મોટઈ-પલંકે સુઈ રહ્યો છે. જાણતો નથી જે આયુ ઘટે છે, તેહનેં તુમેં જગાવો-પ્રતિબૂઝવો, અમૃત અનુષ્ઠાંન કરાવો, નેં અનંત સુખનો ભજનારો કરો. ચેતનાની ૪ દશા છેઃ—એક તો બહુશયન ૧-તે મિથ્યાત્વીનેં, બીજી શયન તે સમક્તિ દષ્ટીનેં ૨, ત્રીજી જાગરણ તે મુનિશ્વરને, ચોથી અતિ જાગરણ તે કેવલી ભગવાંનને તેરમેં ૧૪ મે ગુણઠાણેં છે. ૪. યદ્યપિ સમક્તિ દૃષ્ટિ જાણે છે પિણ શયન દશા તે અવિરતિનો ઉદય છે તેણેં કરી ચારીત્ર લેઇ શકતો નથી ઇત્યર્થ.

શ્રી પુર્ણીમાગછના સ્વામી શ્રી મહિમાપ્રભસૂરિ શિષ્ય ભટારક શ્રી ભાવપ્રભસૂરિ કહે છે—એ લોકીક કથલો—લોકવચન લાપનિકા નથી, કિંતુ અધ્યાત્મોપયોગ છે, યે (જે) તું (એતે) આત્માશ્રિત છે. શ્રી સિદ્ધાયિકા દેવીની સાનિધ્યેં નિર્વિઘ્નપણેં એહ અર્થ સાધસે તે સિદ્ધપદ જે મુક્તિનાં સુખનો ભોક્તા થાસ્યેંજી; અથવા બીજો અર્થ લિખેં છે.

ભાવપ્રભ પુદ્‌ગલ વિના સહજ આત્મિક જ્યોતિ છેઃ તે દત્ત છઇ, જેહનેં એહવા ભાવપ્રભ જે તીર્થંકર તેહના સૂરિ પંડિત ગણધરાદિક ગીતાર્થ તે કહે છે જે અધ્યાત્મોપયોગિ છે. (તે જે કથલો) તે એકઃ સ્થલ અદ્વિતીયઃ સ્વભાવ રૂપસ્થલ એહવો છે. વિભાવમેં કહીયેં પયેસતો (પેસતો) નથી. તે શુભ વિચારણારૂપ સિદ્ધાયિકા દેવી સાનિધ્યેં કહેતાં સાહાય્યેઃ સાહ્ય દેઈનઇ સિદ્ધપદ ભોગી થાયે છેં ઇત્યર્થઃ વેદા (ચોથી) સ્તુતિસ્તુ ઇત્યર્થો ભવતિ એવા એ કથલા ભાસાયાં પરં આધ્યાત્મોપયોગિની સ્તુતિઃ યઃ સંપૂર્ણમ્ ચતુસ્કા બાલાવબોધઃ સમાપ્તઃ

લખિતં મુની દેવીંદ્રવિજય ગ૦ શ્રી જંબુસર નગરે શ્રી વાસુપુજ્ય પ્રસાદાત્ શ્રેયમ્. શ્રી૦ પત્ર ૭ (યતિ નાનચંદજીના શિષ્ય મોહનલાલજી પાસેના પુસ્તકસંગ્રહમાંથી)

—સં. ૧૮૮૧ ના વર્ષેઃ શ્રી પૌષ માસે કૃષ્ણપક્ષે અમવાસ્યા બુદ્ધવાસરે લિ. પાદરા નગર શ્રી પેટલાદવાસી શા. દીપચંદ કાનજી પઠનાર્થે.

[આના કર્ત્તા ભાવપ્રભસૂરિ વિક્રમ અઢારમા સૈકામાં થયા છે. તેઓ મુખ્યત્વે કરી પાટણમાં ઢંઢેરવાડાના અપાસરામાં રહેતા હતા. તેમણે યશોવિજયકૃત પ્રતિમા શતકપર સંસ્કૃત ટીકા સં. ૧૭૯૩ માં રચી છે. તેમની ગૂજરાતી કૃતિઓ સં. ૧૭૯૭ માં સુભદ્રા સતી રાસ, સં. ૧૭૯૯ માં બુદ્ધિલ વિમલા સતી રાસ, સં. ૧૮૦૦ માં અંબડ રાસ અને બીજી નાની સ્તુતિ આદિરૂપ કૃતિઓ છે. વિશેષ માટે જુઓ મારો નિબંધ નામે 'આધ્યાત્મરસિક પંડિત દેવચંદ્રજી' (કે જે શ્રીમદ્ દેવચંદ્રજી જીવનચરિત્ર એ નામના પુસ્તકમાં પ્રસ્તાવનારૂપે) અધ્યાત્મ જ્ઞાનપ્રસારક મંડળ તરફથી બહાર પડેલ છે તેમાં પૃ. ૪ અને તેની ટિપ્પણી; તથા હવે પછી પ્રકટ થનાર જૈન ગૂર્જર કવિઓ-બીજો ભાગ. આ કૃતિનો ટબો જે સ્વરૂપમાં મળ્યો છે તે સ્વરૂપમાં વિરામાદિ ચિન્હો મૂકીને અત્ર મેં ઉતારી મૂક્યો છે.]

તંત્રી.

મેઘાકૃત તીર્થમાળા. (વિ. પંદરમું શતક)

[સંશોધક—**તંત્રી**]

શેત્રુંજ સામી **રિસહ** જિણંદ,
પાપતણી ઉમ્મૂલે કંદ,
પૂજ્યા શિવ સુખ સંપતિ દીઇ,
તૂઠઇં આપ કન્હે પ્રભુ લીઇ. ૧

જગ ચિંતામણિ ત્રિભુવન ધણી,
પૂજ કરિસુ **રિસહેસર** તણી,
નાભિ તુમ્હારે મન ઉલટે,
પાપ પડલ સહુ પગિ ડાબટે. ૨

સોરઠ દેસ મંડણ **ગિરિનાર**,
તસુ સિરિ સામી **નેમિકુમાર**;
તજી રાજ **રાજમતી** નારિ,
નેમિનાથ બાલક બ્રહ્મચારિ. ૩

તીરથ **અષ્ટાપદ** મંડાણ,
કંચણ મણિવર બિંબ વખાણિ;
નાભિ પ્રમાણિ ચઉવીસ જિણંદ,
તીરથ થાપિઉં **ભરહ** નરિંદ. ૪

ભરૂઅછ નયર ભલું મંડાણ,
મુનિસુવ્રત પૂજું મન રૂલી,
જાતી સમરિ કુંઅરી રાયતણી,
સમલી થકી ઇ ખાટકીઇ હણી. ૫

મુનિવર સુમતિ સુણો નવકાર,
તતખિણિ પામિઉ મોખદૂઆર;
રાજસિદ્ધિ સુખ લાધા ઘણાં,
એ ફલ સુણો નવકારહતણાં. ૬

સોપારે શ્રી **જીવત** સામિ,
સંકટ ભાજે તેહને નામિ,
કોકણ કલહત્થ નાઇ **મલબાર**,
સોપારે શ્રી **નાભિમલ્હાર**. ૭

થંભનયર હિવ તીરથ ભણુ,
સકલ સામિ શ્રી છે **થંભણુ**,
ધનદત્ત તણાં પ્રહણ જે હતાં,
સમુદ્ર માહિ રાખિયાં બુડતાં. ૮

ધનદત્ત સાહસ પનંતર લહે,
સાસણ તણી દેવ ઈમ કહે;
ત્રેવીસમો દેવ મનિ ધરે,
કુસલ ખેમિ પુહતાં પ્રવહણ ધરે. ૯

મંગલોર હુતાં સાંચરયાં,
ખંભનરયરિ સોપારે ફરિયાં,
પૂજ્યા સકલ સામિ **થાંભણાં**,
અજી મનોરથ છે ઘણાં. ૧૦

જાણું **સોરઠ** દેસ જાઇએ,
ઘોઘે પાસદેવ વધાઇએ;
ચંદ્રપ્રભ પાટણિ દેવકે,
કરો સાર સામી સેવકે. ૧૧

વીરમગામ નયર **પાટરી**,
ઝાલાવાડિ જ પૂજા કરી;
ધંધુલે ધવલક મઝારિ,
હરખિ પૂજ માંડે નરનારિ. ૧૨

નરસમુદ્ર પાટણ વર નમું,
નગરમાહિ સવહું મૂલગુ;
પંચાસરો પાસ તિહાં વલી ભલો,
આસસેણ રાયાં કુલતિલો. ૧૩

કરો પ્રસાદ સામણિ **સરસતિ**,
નગરમાહિ ધુરિ **કરણાવતી**;
વિનય વિવેક દેસિ દંડાહિ,
કરિસુપૂજ **મહિસાણા** માહિ. ૧૪

વીસલનયર ધર્મ અહિઠાણુ,
પાસ ભુવણિ નિતુ કરે પ્રણામ,
વીતરાગ ચલણે લાગીએ,
સામિ કન્હે મુગતિ માગીએ. ૧૫

વડું નગર શેત્રુંજ તલહટી,
કાલિ ભાવે પર્વત ગયા ઘટી;
ઋષભદેવ સામીનો ઠાણુ,
વડું નયર આણુંદપુર માણિ. ૧૬

સિધપુર વડલી વડગામ,
આણુંદે જિણુ કરૂં પ્રણામ,
હાથીદરે ગામ મહિઆલ,
જિણહું પૂજ મંડું ત્રિણિકાલ. ૧૭

આદિ નગર પાલ્હણપુર વલી,
પાસ જિણુંદ મન રૂલી;
પાલ્હણુ રોગ અંગિ સંક્રમા,
પારસનાથ હેલાં નીગમાં. ૧૮

ચઉરાસી સીકર ધરિ સાહ,
પાસ ભવણિ નિતુ કરે ઉચ્છાહ,
સોલ કોસીસાં સોના તણાં,
બીજાં જિણહ ભુવણુ અતિ ઘણાં. ૧૯

સીતાપુર અને સુરત રે,
માલવણુ માહિ પૂજા કરે;
ધાણધાર માહિ તીરથ અનેક,
કરિસુ પૂજ નતુ નવી વિવેક. ૨૦

ઇડરગઢિ રિસહેસર ભલો,
નાભિરાય મરૂદેવી તણઉ;
આસી પૂરવ લક્ષ કીધુ રાજ,
સંજમ લેઇ પ્રભુ કિઓ કાજ. ૨૧

તારણગઢિ અજિઅ જિણુંદ,
હરખ્યઈ થાપ્યા કુમર નરિંદ;
ચઉદસે ચઉઆલ ભુવણિ,
અવરિ રાય જામલિ તું કવણ. ૨૨

પોસીને છે પાંચ પ્રસાદ,
સુરગિરિસુ તે માંડે વાદ;
ચંદન કુસુમ ધૂપ ધુરિ ધરો,
જિણવર પૂજ નિતુ કરો. ૨૩

તીરથ આરાસણુ મંડાણ,
તિહાં રૂપાં સોનાની ખાણ;
સાત ધાતુ કહી જૂજૂઇ,
તાંબા તરૂઆની તુઇ. ૨૪

આદિ નેમિ લોડણુ તિહાં ધણી,
સંતિ વીર પૂજું નતુ ભાવિ;
સરલ તરલ વનસપતિ ઘણી,
વિઘન સર્વે ટાલે અંબાવિ. ૨૫

નગર ચાડાઉલિ ગુણ ઘણા,
ભુવણ અઠાર છે જિણ તણાં;
ચઉરાસી ચહુટે હિવ ફિરાઉ,
ઠામિ ઠામિ દીસે ભુહરૂં. ૨૬

મૂલનાયક શ્રી નાભિમલ્હાર,
જિણ દીઠે મનિ હરષ અપાર;
કરે પૂજ શ્રાવક મનિ હસી,
નગર ચડાઉલિ લંકા જસી. ૨૭

આઉલિ તડિતોલી પ્રાસાદ,
એ બિહું થાનકિ દેવ યુગાદિ;
ત્રિસલાદેવિ કુઅરિ ધરિ ધીર,
મૂંડથલે પૂજે મહાવીર. ૨૮

ઉંબરણી લગ બાણારસી,
તેહની વાત કહું હિવ કસી;
ઊંબરણી અરબુદ તલહટી,
પ્રાસાદ કરાવિઓ સંઘે હઠી. ૨૯

ઘર દેવાલે બિંબ છે ઘણાં,
લિઊ નામ સવિહું તેહ તણાં;
કારલી શ્રી સંતિ જિણુંદ,
આંબથલે આદીસર વંદી. ૩૦

કાસદ્રહે અરબદ તલહટી,
આદિ નેમિ પૂજઉં પ્રાલટી;
ઉણુદેલાણાં બે છે ગામ,
ચંદ્રપ્રભ સામિ લઉં નામ. ૩૧

ડીડલોદ્રિ સંતીસર નમું,
શ્રીસેલી જિણ ત્રેવીસમો;
ભારીજે શ્રી દેવ યુગાદિ,
તોડંગી મહાવીર પ્રાસાદ. ૩૨

બીમાણે શ્રી સુવ્રત નમું, તીર્થંકર માહે વીસમો;
અરબદ તીરથ યાત્રાતણું, ઊમાહો છે હીયડે ઘણો. ૩૩

પ્રથમ તીર્થંકર શ્રી યુગાદિ ચલણેસર નામીઅ
તુમ્હ સાથે અમ્હ મુગતિ આપિ, સેવક કહઇ સામીય,
નાભિરાય કુલિ મંડણોએ, અરબદ ગિરિ અવતાર;
વિમલ મંત્રીસર થાપિઓ, નિરમાલડીએ,
દીઠે હરિષ અપાર. ૩૪

સૂતો જાગિઓ **વિમલશાહ** નિસિ હુઉં વિહાણું,
પહુતા સહગુર પાસિ સામિ સપનુ એક જાણું,
મેં **દેઉલ દીધી ધજા,** કુંજર સાહો કાન,
ગુરૂ આગલ સપનું કહ્યું, નિરમા૦ દીઠો **વિમલ** પ્રધાન. ૩૫
ગુરૂ ઉપદેશેં **વિમલશાહ** મનિ કરે વિચારો;
અભંગ તીરથ **અરબદ** ભંડારો,
ઋષભદેવિ મનમાંહિ ધરે મનિ સમરે **અંબાવિ;**
શ્રાવકને દ્રવ્ય સંપજે, નિરમા૦ વેવય સયલ સહાવિ. ૩૬

તે **દંડીસર** ગામ દેસ ભૂપતિ ભૂપાલ,
તે દુહવિયાં તિર્યંચ ઢોર અસ્ત્રી ને બાલ,
આલોઅણ આપું કિસી, ન લહુ સંખ પાર,
સિરિ **અરબુદગિરિ** ઉપરિ, નિર૦ થાપિન જૈન વિહાર. ૩૭

દંડનાયક શ્રી **વિમલશાહ,** તીરથ થિર થાપિય,
ભરડા કન્હે લેઇ ભૂમિ ગરથ ઘણો આપીઅ,
અંબાઇ આવી કહું માંડે અડક અપાર;
થાનકિ શ્રી માતાતણે, નિરમા૦ થાપિન જૈન વિહાર. ૩૮

પહિલા તેડાવ્યા સૂત્રધાર, મહુરત લો મ લાઓ વાર;
રંગ ખણાવો દેઉલ તણી, બદરેસું કરજો પૂરણી. ૪૦
કે સોના રૂપા તણા, **વિમલ** નિખાવ્યા આણી ઘણા,
સુત્રધાર જોઈ કસવટી, **વિમલશાહ** એ ગાઢો હઠી. ૪૧
તિલક વધારો **વિમલહશાહ,** જિણુ સાંસણિ જિણિ
કિઉ ઉછાહ,
તીરથની કીધી થાપના, નાઠા સુભટ સવે પાપના. ૪૨

ઠવણિ.

દિગવિજય કરી શ્રી **વિમલ** ઘરિ આવીઓ,
ગુરૂતણે વચને પ્રાસાદ મંડાવિયો,
મોકલ્યા જણ ઘણા ખાણિ **આરાસણે**
રૂપમય થંભ તુમ્હે કાઢિજ્યો તિહાં ખણી. ૪૩
પાટ થાંભા સિરાં ઘાટ દેઉલતણાં,
ખાંણિ તીરેં રહી ઘડિજ્યો અતિ ઘણાં;
પૂરવિ ચીતવિઉં સારસ વહંતણાં,
નયર **ચંદ્રાવતી** ઘાટ આવિ ઘડિઉ;
પાજ આરણ તણી વેગિ ઊપરિ ચડિઉ. ૪૫
પૂરિયાં ભિઢભલાં પી બાંધાં ઘણાં,
નીપનો ગભારો **વિમલવસહી** તણો. ૪૬

ઠવણિ.

ક્ષેત્રપાલ મનિ કસમસ કરે,
મૂં આગલિ કુણુ દેઉલ કરે,
ઘણાં દીહ દાખિ ન સાંહસિઉં,
અંબાઇ આગલિ જઇ કહિઉં. ૪૭

અંબાઈ કહે **ખેતાવીર,**
જેણિ જીતા છે રાય **હમીર,**
દેવિ **અંબાવિ** વસે એહ ખવે,
એહસિઉં પ્રાણુ મ માંડે ભવે. ૪૮
બાંભણીઓ રાય અરબુદ લીઉં,
રોમ નયર પૂરવ દિસિ લીઉ,
ઇણિ જીતા છે બાર સુરતાણુ,
કોઇ ન માંડે એહસું પ્રાણુ. ૪૯
એ વર આપે દેવિ **અંબાવિ,**
એ બલિબાકુલ દેસિઈ ભાવિ,
વિનય કરીને નેવજ માગિ,
એહ વણિગ છે એહવા લાગિ. ૫૦

ખેતલ વીર મુહિ આકલા,
તુમ્હ દિવરાવસુ બાકુલા,
તલવટ તેલ રંધાવ્યા ચણા,
ખેતલને દિવરાવિયા ઘણા. ૫૧

વિમલ મનાવિઓ **વાલીનાગ,**
ટાલો ભૂત પ્રેતનો લાગ,
દીહ બિચ્ચારે ઇહું ઘડિઉં,
તતિખિણુ દેઉલ ઊપરિ ચડિઉં. ૫૨

મનમાહિ હરખો **વિમલ** અપાર,
દાદો પ્રગટ હૂઓ મઢમાંહિ,
અંબાઇ આવી ઇમ કહિઉં,
બિંબ હતું તે થાનક કરિઉં. ૫૩

મનમાહિ હરખો **વિમલ** અપાર,
તતખિણિ તેડાવ્યા સૂત્રધાર,
ઘડો ઘાટ હિવ દેઉલતણો,
મુહિ માગિઉ ગરથ લો ઘણો. ૫૪

ઘડો ઘાટ મડો કોરણી,
એક એક પાહિ અતિ ઘણી,
હસત મુખ થાંભે પૂતલી,
કુતિગ કરે રૂપ તે વલી. ૫૫

અદબુદ તીરથ ગિરિ કવિલાસ,
જિણિ થાનકિ જિણ પૂજે આસ,
ગુફામાહિ **દાદો** પરિ ઠવિઓ,
વિમલ મંત્રિ સપનિ આપિઉ. ૫૬

કરો પ્રાસાદ ટાલો સવિ અલી,
વિમલ મંત્રિસર પૂગી રૂલી,
નેમિ ભુવનિ જસુ રૂલીઆંમણું,
વસ્તુપાલ વિત વેચે ઘણું. ૫૭

આરાસણ આણ્યા પાષાણ,
નેમિભુવન જિસિઉં ઇંદ્ર વિમાન,
પીતલ ઉર સિરિ **રિસહ** જિણંદ,
જિણિ દીઠે મનિ હુઈ આણંદ. ૫૮

જાઇ વેલિ સેવંત્રી લેયાં,
પૂજ્યાં હુયાં પાપ સવે ગયાં,
જિમણિ પાસેં છે દેહરાં,
તે મંડાવ્યાં ખમણા તણાં.
તિણઈ બિંબ બિસારિયાં ઘણાં,
તે કહીએ સવિ **ખમણા** તણાં. ૫૯

વસ્તુ.

તિરથ થાપિઅ તીરથ થાપિઅ,
અંભ ગઇણે ઠામિ,
સિરિ **અરબુદ** ગિરિ ઉપરે,
વિમલ મંત્રિ આઘાટ રોપિય,
બાર પાજ વહતી કરી,
આવઇ સંઘ અપાર,
અંબાઈ સાનિધિ કરે,
આવિઓ ગઢ **ગિરનાર.** ૬૦

ઘણી વાત **અરબદની** ભલી,
હિવ જાસિઉ અમ્હિ **જીરાઉલી,**
પ્રગટ **પાસ** ખરો અતિ ભલો,
સકલ સામિ શ્રી જીરાઉલો. ૬૧

સરદા સંઘ આવેં અતિ ઘણા,
પ્રત્ય પૂરે સવહું તણા,
ભાંજે ભીડ રોગ સવિ ગમે,
જીરાઉલે પાસ ઇણેં સમે. ૬૨

મડાહડી સાહિ **વડગામ,**
સાચોરો શ્રી **વીર** પ્રણામ,
કાકર થરાઉદ્ર જિણ વીસ,
રતનપૂરિં પૂજઉં નિસિદીસ. ૬૩

જાઉં **ભટાણે વીજૂએ,**
પ્રાસાદે પૂજઉં જૂજુએ,
સીરોહડી સકલ શ્રી **પાસ,**
મનહતણી પૂરે જે આસ. ૬૪

સિરિ દિરિ વેલાં ગરીય વિચાર,
સુરહાડે પૂજઉં ત્રિણિ કાલ,
અરબુદ ગોઢિ આદિ અહચરે,
કરિસુ પૂજ જિણવર **ટોકરે.** ૬૫

શ્રી **જાલોર** નયર **ભીનવાલ,**
એક વિપ્ર બિહું નંદિ વિચાલિ,
નિઉ સહસ વાણિગનાં ઘરાં,
પંચાતાલીસ સહસ વિપ્રહતણાં. ૬૬

સાલાં તાલાં ને દેહરાં,
પ્રાસાદે જિણ પૂજા કરાં,
મુનિવર સહસ એક પોસાલ,
આદિનગર એહવું **ભીનમાલ.** ૬૭

ઉડુ **લાસ** અને **કોરટું,**
રાણિગ ગામ માહિ તલહટઉં,
કાલધરી ગામ **ગોહલી,**
સામી મુગતિ દઈ સોહલી. ૬૮

આદિનાથ અવદાત અનેક,
સીરોહરી નતુ નવી વિવેક,
લોટાણ નાણે નાંદીઈ,
નીતોડે જિણવર વાંદીએ. ૬૯

કોડીદરે સંતિ લઉં નામ,
અજાહરી ગઢિ **વીરપુર** ગામ,
ઝાડાલી શ્રી **સંતિ** જિણંદ,
પાપતણાં અમ્મૂલઇ કંદ. ૭૦

પીડરવાડે સિરિ **વર્દ્ધમાન,**
પ્રહ ઊઠીને કરૂં પ્રણામ,
સકલ સામિ શ્રી **અંભવાડિ,**
એક મલ્લ કહને નહી પાડિ. ૭૧

વાગડમાહિ થકોલિઇ ભોગ,
ખણ વચન ટાલે સવિ રોગ,
વીરવાડે ઇક ધર્મવિચાર,
નાણે ત્રિસલા દેવિ મલ્હાર. ૭૨

જાઇસી **બેરે સીધલે,**
માલ્હણસુ માહિ પૂજા ભલે,
જોઈ વેલ ચંપક રૂઅડી,
પાદ્રાડે પૂજું મહુડી. ૭૩

સકલ સામિ સાનિધ્ય કરે,
આવ્યા લોક સરણ ઊગરે,
વીસલપુર વાલ્હી ઉદિરિ,
બાલીસામાહિ પૂજા કરી. ૭૪

તીરથ તણો ન જાણું પાર,
જાખોરે જિણ કરૂં જુહાર,
બહેડું હાથંડી ગામ,
સિણવાડે જિણ કરૂં પ્રણામ. ૭૫

મુંડારે માદડી સનાથ,
વરકાણે શ્રી પાર્શ્વનાથ,
જાઉં હિવ દેસ સાતસે,
નાડાલોઈ મન ઉલ્લસે. ૭૬

જિણહ પૂજ નિહાં નિતુ સવિહાણ,
આસલકોટિ માંહિ મંડાણ,
તીરથ સંખ્યા કરૂં મેવાડિ,
તે પુણ નહી અમ્હારિ પાડિ. ૭૭

દેલવાડું નાગદ્રહ ચિત્રોડ,
આહડ કરહેડું વધણોર,
જાઉંર મજાઉદ્ર માદડી,
જિણવર નામ ન મુકું ઘડી. ૭૮

હજી તીરથ ઘણાં છે ભલાં,
મેં દીઠાં કહિયાં તેતલાં,
કઈલવાડે કરહેડે પાસ,
મનહતણી જે પૂરે આસ. ૭૯

કુંભમેર રિસહેસર દેવ,
અરબુદ થકા આવ્યા હેવ,
અરબુદ થકા હિવ ઊતરી,
વલા શૃંગિ રહિયા ઘર કરી. ૮૦

કુંભકર્ણ સપનંતર દિઉં,
તુ વિંધ્યાચલ ગિરિ આવિઉ,
દુર્ગ કોટ રાય દીઉં નામ,
કુંભમેર ગિરિ વિસમું ઠામ. ૮૧

વર્ણ છત્રી નહી કા મણા,
આવ્યા લોક ચિહુ દિસિ તણા,
કરે ભગતિ રિસહેસર તણી,
વિઘન સેવે જાઇ તિહાં ટલી. ૮૨

વ્યવહારીયાતણી ગજઘટા,
સાત સાહસ કીધા એકટા,
ઘણા બોલ બોલ્યા ગુણવંત,
નાગોરૂ આણો હનુમંત. ૮૩

સોજિત થિકો વિણાયગ લિઓ,
કઈલવાડી પોલિઇ માંડીઓ,
નાગોરૂ આણિઓ હનુમંત,
રાણપુર પોલે માંડીઓ. ૮૪

સોડતિ સામી અને ફુલવૃદ્ધિ,
પાસ જિણેસર આપે બુદ્ધિ,
માય તાય ઠાકુર તિહાં ઘણી,
પાલાવલા રાણગપુર ભણી. ૮૫

નગર રાણપુર સાત પ્રાસાદ,
એકએક સિઉં માંડે વાદ,
ધજાદંડ દીસે ગિરિ વલી,
ઇસિઉં તીરથ નહી સૂરિજ તલે. ૮૬

પાયો પુરિસ સાત તેહતણો,
ઘડાબંધિ દ્રવ્ય લાગો ઘણો,
આરસાખ તોરણ પૂતલી,
ઘણો દ્રવ્ય લાગો તિહાં વલી. ૮૭

ધન જીવિઓ ધરણિગ તુમ્હ તણો,
ધન વેચિઉં ચઉમુખિ આપણું,
વલી શૃંગ રોપાવીઆ ઘાટ,
પુણ્યતણી વહતી કીધી વાટ. ૮૮

પાંચ તીર્થ તિહાં પાંચ પ્રાસાદ,
પાવા પ્ર અ ને વૈભાર,
ચંપા મથુરા રાજગૃહી,
તે થાનક જે દીસે સહી. ૮૯

એકસો તીરથ વીસોતર નામ,
ઇણે ભણે સવિહું પ્રણામ,
શ્રાવક મુગતિ થકા અલજ્યા,
એહ તવન ભણજ્યો હો ભયા. ૯૦

મેહઉ કહે મુગતિનું ઠામ,
સદા લિઉં તીર્થંકર નામ,
તીરથમાલો ભણો સાંભલો,
જાઈ પાપ ઘટ હુઈ નિરમલો. ૯૧

—ઇતિશ્રી તીર્થમાલા સમાપ્તા ૪-૧૩ જુની પ્રત
મો. સેં. લા. મુંબઈ.

[આમાં આવેલાં તીર્થસ્થલો હાલમાં ભૂગોળની નજરે કયાં આવેલ છે તેની તપસીલ કંઈ વિગતવાર હકીકત સાથે અખંડ ઉગ્ર વિહાર કરતા મુનિ મહારાજો યા તીર્થયાત્રા કરનારા શ્રાવકો યા તે તે ભાગમાં રહેનારા જણાવશે તો અમે પ્રેમથી પ્રકટ કરીશું. તંત્રી.]

વીર-રાસ.

અભયતિલકગણિની પ્રાચીન કૃતિની અર્વાચીન છાયા]

(પં. લાલચંદ્ર ભગવાનદાસ ગાંધી. સેંન્ટ્રલ લાયબ્રેરી, વડોદરા.)

[ગત દીવાલી અંકમાં આ કૃતિ મૂલમાં આપી હતી અને તે સં. ૧૩૦૭ ની જૂની ગૂજરાતીમાં હોવાથી તેને વર્તમાન ગૂજરાતીમાં મૂકવા માટે તથા ભાવાર્થ જોડવા માટે ખાસ કરી પંડિત બહેચરદાસને આહ્વાન કર્યું હતું, પરંતુ તેઓ તેમ કરી મોકલી શકયા નથી, જ્યારે પંડિત લાલચંદ વિના આમંત્રણે સ્વયં તેમ કરી પુષ્કળ ટિપ્પણા સાથે તે કાવ્યની વર્તમાન ભાષામાં છાયા કરી મોકલી આપેલ છે તે માટે તેમનો ઉપકાર માનીએ છીએ. તંત્રી]

પાર્શ્વનાથ જિનદત્તગુરુના, પાદપદ્મ પ્રણમીને;
પ્રભણીશ વીરનો રાસડો રે,
સાંભળો ભવ્ય મલીને. ૧
સરસ્વતી માતા વીનવું રે, મુઝ કરો વડો પસાય;
વીર જિનેશ્વર જિનસ્તવું રે, મેલ્હી અન્ય વ્યવસાય. ૨
[4]ભીમપલ્લીપુરી વિધિભવને રે, થાપ્યો વીર જિનેંદ્ર;
દર્શન માત્રે ભવ્યજનના, તોડે ભવદુઃખ કંદ. ૩
શ્રી સિદ્ધાર્થ નરેશ્વરના રે, કુલ-નભસ્તલે માકંદ;
ત્રિશલાદેવી-ઉદરસરે રે, સુવર્ણકમલ ઉદ્દંડ. ૪
નિરુપમરૂપે વીરજિન રે, સર્વ જગત્ વિસ્મયાવે;
પ્રણમતા ભવ્ય જનના રે, સઘલાં દુરિત હરેય. ૫
તસ ઉપર ભવન ઉત્તુંગ વર તોરણ,
મંડલિક રાજ-આદેશે અતિશોભન;
શાહે [3]ભુવનપાલે કરાવ્યું,
જગધરશાહ કુલે કલશ ચડાવ્યો. ૬
હેમધ્વજદંડ કલશો ત્યાં કર્યો,
પૂજ્ય [1]જિનેશ્વરસુગુરુ પાસે પ્રતિષ્ઠાપ્યો;
વિક્રમ વરસ તેરસે સાત ઉત્તરે,
શ્વેત વૈશાખ દશમીએ શુભ વાસરે. ૭
આ મહમાં દિશોદિશ સંઘ મલ્યા ઘણા,
વસન ધને વરસતા જેમ નવઘના;
ઠામ ઠામ અતિ નાચે તરુણી જન,
કનકમણિ નૂપુર—રવરંજિતજના. ૮
ઘર ઘર બાંધી નવ વંદનમાલિકા,
ઉભી કરી ગૂડી ચોક પરે પૂર્યાં;
આદરે સંઘ સઘલોય પરિપૂજ્યો,
સર્વદર્શન નગરલોક સંમાન્યો. ૯

રંગે ખેલે મલીને તથા ખેલો,
મધુર સ્વરે ગીત ગાય વરબાલિકા;
સીલણ દંડનાયકવર હર્ષ્યો,
વીર થાપ્યાથી પૂરિતપ્રતિજ્ઞો હૂઓ (થયો). ૧૦
જો (જ્યારે) ચઢ્યો વીર-ભુવને,
દંડ કલશ સૌવર્ણ;
તો (ત્યારે) વિધિમાર્ગે-સમુચ્છલ્યો,
જય જય શબ્દ સુરમ્ય. ૧૧
વીરનો ધ્વજ જો લહલહે,
હર્ષે ય જગત્ સર્વ;
હર્ષે ભટ્ટ અનગારોએ, પઢિયાં કાવ્ય અપૂર્વ. ૧૨
પવન-પ્રકંપતી વીરગૃહે, જાણીજે ય પડાય (પતાકા);
તે ઊપાડી ચપેટા કરે, દુષ્ટ અરિષ્ટ હણવા ય. ૧૩
તે ચઢ્યે ધ્વજપટે વીરજિન-કલા ન અંગે સમાય;
તે જન પેખી વીર—વદન, હલ્લકલોલે જાય. ૧૪
તે વીરભુવન સુપ્રતિષ્ઠિતે, દિશિ દિશિ વાગ્યાં તૂર;
તે દિશિદિશિ વધામણું હૂઉં(થયું), સંઘ-મનોરથપૂર. ૧૫
જે પ્રભુ વીરજિનેંદ્રને, નયનાંજલિપુટે પીવે;
જેમ અમૃત-નિસ્યંદ, તેજ ધન્ય સુકૃતાર્થ નર. ૧૬
જે ન્હવરાવે વાંદે, અર્ચે ચર્ચે વીરજિન;
નવ નિધાન તે લહે, ભ્રાંતિ મ કરશો ભવ્યજન. ૧૭
વીરના સિંહદ્વારે, એહ રાસ જે દે નર;
તે શિવપુર મોઝાર, વિલસે સુખ ભોગવે પર. ૧૮
ખેલા કેલિ દે રાસો જયો રલિયામણો;
તાસ કરો શિવ શાંતિ, બ્રહ્મશાંતિ અને ખેતલો. ૧૯

યાવત્ મેરુગિરિ સાર, વિલસે મહીમંડલે સઘલે;
શ્રી મંડલિકવિહાર[૫], તાવત્ એહ નંદો જયો. ૨૦
[૨]અભયતિલકગણિ પાસે, ખેલે મલી કરાવ્યો;
એમ નિજ મન-ઉલ્હાસે, રાસલડો ભવિજન દિયો. ૨૧

ટિપ્પન—છાયાથી અર્થ સ્પષ્ટ થતો હોવાથી પુનરુક્તિરૂપે તેનો અર્થ ન જણાવતાં તે રાસ સાથે સંબંધ ધરાવતાં ઐતિહાસિક નામો-[૧] જિનેશ્વરસૂરિ, [૨] અભયતિલકગણિ, [૩] ભુવનપાલ, [૪] ભીમપલ્લી, [૫] મંડલિક-વિહારના સંબંધમાં મ્હારૂં વક્તવ્ય અહિ જણાવું છું—

[૧]
જિનેશ્વરસૂરિ.

પૂર્વોક્ત **વીર**-રાસની ૭ મી ગાથામાં સૂચવાયેલ વિ. સં. ૧૩૧૭ માં **ભીમ**પલ્લીમાં **વીર**-વિધિભવન અપરનામ **મંડલિક**-વિહારમાં **વીર** પ્રભુની પ્રતિમાની તથા સુવર્ણમય ધ્વજદંડ, કલશ વિગેરેની પ્રતિષ્ઠા કરનાર આ **જિનેશ્વરસૂરિ**નો સંક્ષિપ્ત પરિચય અહિ સમુચિત લેખાશે.

આ **જિનેશ્વરસૂરિ** મરુકોટ્ટ નિવાસી સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન ભંડારી **નેમિચંદ્ર** (**સટ્ઠિસય પ્રકરણ**, **જિનવલ્લભસૂરિ-ગુણવર્ણન ગીત** વિ. ના કર્તા)ના પુત્ર હતા. તેમની માતાનું નામ **લક્ષ્મી**, વિ. સં. ૧૨૪૫ માં તેમનો જન્મ થયો હતો. જન્મ નામ **અંબડ**, વિ. સં. ૧૨૫૫ માં **ખેડા**માં **વિધિમાર્ગ** (ખરતર-ગચ્છ)ના સુપ્રસિદ્ધ વાદી **જિનપતિસૂરિ** (**સંઘપટક વિવરણ**, **પંચલિંગી વિવરણ**, **પ્રબોધોદય**, **તીર્થમાલા** વિગેરેના પ્રણેતા) પાસે જૈનદીક્ષાથી દીક્ષિત થતાં તેમનું નામ **વીરપ્રભ** રાખવામાં આવ્યું હતું. **જિનપતિસૂરિ**ના સ્વર્ગવાસ (વિ. સં. ૧૨૭૭) પછી **સર્વદેવાચાર્યે** તેમને વિ. સં. ૧૨૭૮ માં **જાલોર**માં **જિનપતિસૂરિ**ના પટ્ટ પર સ્થાપી **જિનેશ્વરસૂરિ** નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા.

વિ. સં. ૧૨૮૫ માં **જિનપતિસૂરિ**શિષ્ય **પૂર્ણભદ્રગણિ**એ રચેલ **ધન્ય શાલિભદ્રચરિત્ર**, વિ. સં. ૧૨૯૩ માં **જિનપાલગણિ**એ રચેલ **દ્વાદશકુલક-વિવરણ**, વિ. સં. ૧૨૯૫ માં **સુમતિગણિ**એ રચેલ **ગણધર સાર્ધશતક-બૃહદ્વૃત્તિ** વિગેરે આ **જિનેશ્વરસૂરિ**ની આજ્ઞાથી રચેલ જણાવેલ છે.[૧]

ચિત્રકૂટનિવાસી ઉકેશવંશી **આસા**ના પુત્ર સંઘપતિ સા **સલ્હાક** આ **જિનેશ્વરસૂરિ**ના પરમભક્ત હતા, તેણે આ સૂરિના સદુપદેશથી **નલક**માં **જયતુગિન્દેવ**ના રાજ્યમાં વિ. સં. ૧૨૯૫ માં સિદ્ધાંત વિગેરે સમસ્ત જૈનશાસ્ત્રનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો હતો, જેમાંની **કર્મસ્તવ-કર્મવિપાક** પુસ્તિકા **જેસલમેર-જૈન 'બડા'** ભંડારમાં વિદ્યમાન છે. (જૂઓ **જેસલમેર** ભાં૦ સૂચી, પૃ. ૨૬) **ઉપદેશમાલા** બૃહદ્વૃત્તિની તથા **આવશ્યક** વૃત્તિની એક તાડપત્રીય પ્રતિ **જેસલમેર**માં છે કે જેમાં ૩૧+૨૩ કાવ્યોની પ્રશસ્તિ છે, તે આ **જિનેશ્વરસૂરિ**ને સમર્પિત કરવામાં આવેલી છે. (જૂઓ જે. ભાં. સૂચી પૃ. ૩૬,૪૩)

પલ્લીવાલવંશીય **લાષ(ખ)ણ** નામનો ગૃહસ્થ આ **જિનેશ્વરસૂરિ**ના કરકમલથી અધિવાસિત થયો હતો, જેણે પોતાનાં માત-પિતાના પુણ્યાર્થે આ શ્રી **જિનેશ્વરસૂરિ** ગુરુના આદેશથી, **હરિભદ્રસૂરિ** રચિત **સમરાદિત્ય ચરિત્ર** નામનું તાડપત્રીય પુસ્તક લખાવ્યું હતું, જેનું વ્યાખ્યાન વિ. સં. ૧૨૯૯ માં **ખંભાત**માં એજ **લાષ(ખ)ણે** **રત્નપ્રભસૂરિ** પાસે કરાવ્યું હતું. (વિસ્તૃત પ્રશસ્તિ જૂઓ **પીટર્સન** રિ. ૩, પૃ. ૧૧૯ થી ૧૨૪).

વિ. સં. ૧૩૧૩ માં **પાલ્હણપુર**માં આ સૂરિએ રચેલું **શ્રાવક ધર્મપ્રકરણ** **જેસલમેર**-જૈનભંડારમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. તેમનો અન્ય મહાપ્રબંધ **ચંદ્રપ્રભચરિત** મહાકાવ્ય તથા અનેક સ્તુતિ-સ્તોત્રો હોવાનું જણાય છે, પરંતુ જોવામાં આવતાં નથી.

વિ. સં. ૧૩૨૬-૨૮ માં **વીજાપુર**માં તથા અન્યત્ર પણ અનેક સ્થલે તેમણે અનેક જૈનમંદિરો, દેવકુલિકાઓ અને જૈનમૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કર્યાનું જણાય છે. **અભયકુમાર ચરિત** લખાવનારની **કુમારગણિ** કવિએ રચેલી પ્રશસ્તિ, **સંઘપુર**નો શિલાલેખ **જિનેશ્વરસૂરિ દીક્ષા વીવાહલો** (**સોમમૂર્તિ** ગણિ રચિત,

---

૧, જૂઓ **જેસલમેર** ભાંડાગારસૂચી (**ગાયકવાડ ઑ. સિરીઝ** વડોદરાથી પ્રકાશિત)

રાસસાર સાથે ભાવનગર આત્માનંદ સભાથી પ્રકાશિત), જેસલમેર ભાં. સૂચી, ખરતગચ્છ-પટ્ટાવલી વિગેરેમાંથી આ સૂરિના સંબંધમાં થોડું ઘણું વૃત્તાન્ત મળી શકે છે.

વિ. સં. ૧૩૩૧ માં જાલોરમાં પ્રબોધમૂર્તિ નામના પોતાના શિષ્યને સ્વયં પોતાના પટ્ટપર સ્થાપી તેમને જિનપ્રબોધસૂરિ નામથી પ્રસિદ્ધ કરી જિનેશ્વરસૂરિ સ્વર્ગવાસી થયા.

જિનેશ્વરસૂરિને અનેક પ્રૌઢ વિદ્વાન શિષ્યો હતા, તેમાંના ૧૫ નો ટુંક પરિચય અહિં આપ્યો છે, જેમાં આ વીર-રાસ રચનાર અભયતિલક ગણિનો પણ સમાવેશ થાય છે' એ ઉપરથી અભયતિલકગણિના ગુરુબંધુઓ પણ કેવા સમર્થ પ્રતિભાશાલી હતા, તેનો પણ કંઈક ખ્યાલ થશે.

[૨]

(૧) અભયતિલક ગણિ.

વિ. સં. ૧૩૦૭ માં પ્રાચીન ગૂજરાતી ભાષામાં રચાયેલી જણાતી 'વીર-રાસ' નામની જેમની ૨૧ કડીની ઐતિહાસિક લઘુકૃતિ 'જૈનયુગ'ના ગત દીપોત્સવી ખાસ અંકમાં પ્રકટ થઇ છે, અને આર્વાચીન છાયા મેં આ સાથે લખી મોકલી છે, તે અભયતિલકગણિનો પરિચય અહિં ઉચિત ગણાશે.

અભયતિલકગણિની જન્મભૂમિ, જ્ઞાતિ માતા પિતા કે જન્મસમય, દીક્ષાસમય-સ્થલ સંબંધમાં વિશેષ જાણવામાં આવ્યું નથી છતાં અનુમાનથી સમજી શકાય તેમ છે કે વિક્રમના તેરમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં અથવા અંતમાં તેમનો જન્મ થયો હશે, તેમની દીક્ષા અને ગણિપદવી પણ તેજ અરસામાં થઇ હોવી જોઇએ; કેમકે વિ. સં. ૧૩૦૭ માં રચાયેલી જણાતી તેમની આ કૃતિમાં (૨૧ મી કડીમાં) અભયતિલક ગણિ નામનો ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે.

જે જિનેશ્વરસૂરિનો પરિચય ઉપર કરાવ્યો છે, તે જિનેશ્વરસૂરિ આ રાસકાર અભયતિલકગણિના દીક્ષાગુરુ હતા અને વિદ્યાગુરુ લક્ષ્મીતિલક ઉપાધ્યાય હતા, જેનો પરિચય આ લેખમાં આગળ આપ્યો છે.

અભયતિલકગણિની અમરકીર્તિરૂપ વિસ્તૃત અન્ય કૃતિ સુપ્રસિદ્ધ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રચાર્યના સંસ્કૃત દ્વ્યાશ્રય મહાકાવ્ય પર સંસ્કૃતમાં ૧૭૫૭૪ સાડા સત્તરહજાર શ્લોક પ્રમાણ ટીકા છે. જે મુંબઈ સરકારી સિરીઝદ્વારા બે ખંડમાં ઇ. સ. ૧૯૧૫ અને ૧૯૨૧ માં પ્રકાશિત થઈ ગયેલ છે. આ ટીકા અભયતિલકગણિએ પૂર્વોક્ત જિનેશ્વરસૂરિના આદેશથી રચી હતી અને વિ. સં. ૧૩૧૨ ની દીવાળીમાં પાલ્હણપુરમાં પૂર્ણ કરી હતી. આ ટીકાનું સંશોધન તેમના વિદ્યાગુરુ લક્ષ્મીતિલક કવિએ કર્યું હતું.

આ સ્થલે પ્રાસંગિક એક ભ્રમનિવારણની અનિવાર્ય પરમ આવશ્યકતા છે કે જેથી ભવિષ્યમાં એ ભૂલ થતી અટકે અને પરંપરાએ લેખકો તે ભ્રાન્તિનું અનુકરણ ન કરતાં સત્યસ્વરૂપ પ્રકાશમાં મૂકે. આ ભ્રાન્તિ દ્વ્યાશ્રયના કર્તા સંબંધમાં ઇતિહાસરસિક ફાર્બસ સાહેબે અને અન્ય લેખકોએ કરી જણાય છે. ફાર્બસ સાહેબની સુપ્રસિદ્ધ રાસમાળા કે જેનું ગૂજરાતી ભાષાંતર રા. રા. દીવાન બહાદુર રણછોડભાઈ ઉદયરામદ્વારા થયેલું છે, જેની પુનઃ શોધિત તથા વર્ધિત ત્રીજી આવૃત્તિ (ભાં. ૧) ફાર્બસ ગૂજરાતી સભાદ્વારા વિ. સં. ૧૯૭૮ માં પ્રકાશિત થયેલી છે; તેના પૃ. ૩૩૬ માં નીચેનાં વાક્યો દષ્ટિગોચર થાય છેઃ—

"દ્વ્યાશ્રયનો પ્રારંભ, પ્રસિદ્ધિ પામેલા હેમાચાર્યે કરેલો જણાય છે. તે કુમારપાલના રાજ્યની સમાપ્તિએ ઇ. સ. ૧૧૪૭ ની પહેલાં મરણ પામ્યો હતો. ત્યાર પછી પ્રલ્હાદનપટ્ટણ (સોવશા પાલણપુર)માં લેશરાજ્યતિલકગણી કરીને જૈનસાધુ હતો તેણે તે અધૂરા ગ્રંથનું સાંધણ ચલાવીને ઇ૦ સ૦ ૧૨૫૬ અથવા સંવત્ ૧૩૧૨ ની દિવાળીને દહાડે પૂરો કર્યો. ત્યાર પછી તેના ઉપર લક્ષ્મીતિલકકવિએ, શુદ્ધ કરીને, ટીકા રચી છે, એવું ઉપરનો સાધુ લખી ગયો છે. શ્રી દુર્લભરાજ રાજ્ય કરતો હતો તે વેળા શ્રી વર્દ્ધમાન આચાર્ય ગૂજરાતમાં પ્રવાસ કરતો હતો તેની દીક્ષાવલિમાંનો નવમો લેશરાજ્ય પુરૂષ હતો એવું પોતે માને છે."

તથા પૃ. ૩૩૭ માં નીચેનાં વાક્યો નજરે પડે છે—

"દ્વ્યાશ્રયમાં હેમચન્દ્રનો રચેલો કેટલો ભાગ હશે એ જાણવાને બની આવે, અને લેશરાજ્ય અને લક્ષ્મી-

તિલકના હાથથી ફેરફાર થયા વિનાનો તેમાંનો કેટલો ભાગ હાલના પુસ્તકમાં હશે, એ જણાય તો મુખ્ય રાજ્યો માંહેલાં બે રાજ્ય વિષે તેજ વેળા થયેલા ગ્રંથકારના અભિપ્રાય આપણા જાણવામાં આવે. પણ આવો પત્તો લાગવો અશકય છે; માટે આ જૈનોનાં લખેલાં વર્ણન, જે સમયે લખવામાં આવેલાં તેજ સમયના નોંધી રાખેલા રાસ તરીકે માની લેવાં જોઇયે. આવા પ્રકારની એ વર્ણનની તુલના કરિયે તો પણ તેઓ મૂલ્યવાન નથી એમ નથી.''

મે. રા. રા. ગોવિંદભાઇ હાથીભાઇ દેસાઈ (નાયબ દીવાન સાહેબ, વડોદરા) દ્વારા તૈયાર થયેલ ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, કે જે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી અમદાવાદ માર્ફત વિ. સં. ૧૯૬૫ માં બીજી આવૃત્તિરૂપે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. તેમાં (પૃ. ૧૪૨ માં) પણ થોડા ફેરફાર સાથે પૂર્વોક્ત આશયને અનુસરતો ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે—

"હેમચંદ્રે દ્વયાશ્રય લખવાની શરૂઆત ઇ. સ. ૧૧૬૦ માં કરી હતી. એવું કહેવાય છે કે એ ગ્રંથ અભયતિલકગંજ નામના બીજા જૈનસાધુએ ઇ. સ. ૧૨૫૫ માં પૂરો કરી સુધાર્યો હતો.''

રાવબહાદુર મનોહર વિષ્ણુ કાથવટેના 'ભરતખંડાચા પ્રાચીન ઇતિહાસ'માં પણ આવાજ આશયનું લખાણ થયું છે કે—

"આ કુમારપાલના ગુરુપણાને પામેલ હેમચંદ્ર આ ગ્રંથ (દ્વયાશ્રય)નો ઇ. સ. ૧૧૬૦ માં પ્રારંભ કરી અપૂર્ણજ મૂકી સ્વર્ગવાસી થયા. આભ્ય (અભય) તિલકગણિ જૈનસાધુએ આ (દ્વયાશ્રય) ગ્રન્થ ઈ. સ. ૧૨૫૫ માં પૂરો કર્યો.''

આમ મૂલગ્રન્થ જાતે તપાસી નિર્ણય કર્યા વિના અનેક લેખકોએ એક બીજાના ઉલ્લેખો જોઈ પરંપરાએ એ ભૂલ ચાલુ કાયમ રાખી છે. ને ના. શ્રી સરકાર મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ સેનાખાસ ખેલ સમશેર બહાદુર એમની આજ્ઞાથી સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય મહાકાવ્યનું ગૂજરાતીમાં ભાષાંતર (વડોદરા દેશી કેળવણી ખાતા તરફથી વિ. સં. ૧૯૪૯ માં પ્રકટ થયેલ) કરનાર મણિલાલ નભુભાઇ દ્વિવેદીએ દ્વયાશ્રયનો સાર દર્શાવ્યા પછી વિશેષાવલોકન (પૃ. ૩૦) માં આ ભૂલ સુધારવા નીચે જણાવેલ ઉલ્લેખથી કંઇક અંશે પ્રયાસ કર્યો છે—

"એની ટીકા કોઇ અભયતિલક ગણી નામના જૈન સાધુએ લખી છે તે બહુ ઉપયોગી છે. ફાર્બસ સાહેબ આ અભયતિલકગણીને બદલે લેશાભયતિલકગણી એવું નામ આપે છે ને તેને અપૂર્ણ રહેલા દ્વયાશ્રયનો પૂર્ણ કરનાર જણાવે છે. તથા ટીકાકાર તો કોઇ લક્ષ્મીતિલક નામે બીજોજ જણાવે છે. દ્વયાશ્રયની જે પ્રતિ મારા આગળ છે તેમાંથી આવી કશી વાત નીકળતી નથી, તેમાં તો જેને હું ટીકા કહું છું તેને વૃત્તિ કહેલી છે, ને પ્રતિસર્ગે આ પ્રમાણે સમાપ્તિ કરેલી છે:

इति श्रीजिनेश्वरसूरिशिष्यलेशाभयतिलकगणिविरचितायां श्रीसिद्धहेमचंद्राभिधानशब्दानुशासनद्वयाश्रयवृत्तौ.

ઈત્યાદિ. અભયતિલકગણી, તે જિનેશ્વર સૂરિનો શિષ્ય એમ આમાંથી જણાય છે ને શિષ્યલેશ એ ઉપનામ ચરણરજ જેવું નમ્રતાવાચક શિષ્ય એ અર્થનુંજ બોધક છે: આ નામને બરાબર ન જોવાથી લેશાભયતિલકગણી એવું ભ્રમયુક્ત વાંચ્યું હોય એમ ધારૂં છું.''

તથા મુંબઇ સરકારી સિરીઝ તરફથી ઇ. સ. ૧૯૨૧ માં પ્રકટ થયેલ સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય મહાકાવ્યના સંસ્કૃત પ્રસ્તાવમાં શ્રીયુત પં. દત્તાત્રેયશર્માએ રાવબહાદુર મ. વિ. કાથવટેના ઉપર દર્શાવેલ 'ભરતખંડાચા પ્રાચીન ઇતિહાસ'નો ઉલ્લેખ ટાંકી સંસ્કૃતમાં પોતાનો અભિપ્રાય સૂચવ્યો છે કે—

'દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય પૂરૂંજ હેમચંદ્રે રચ્યું અને વૃત્તિ તો અભયતિલકગણિએ રચી એમ મ્હને જણાય છે. અને તેના સમર્થનમાં-દ્વયાશ્રયના ૧૭ મા સર્ગના ૪૨ મા શ્લોકની વૃત્તિમાં વૃત્તિકારે મૂલકારથી બતાવેલ પોતાનો ભેદ, વૃત્તિકારે પ્રાન્તમાં દર્શાવેલ પોતાનું માત્ર વૃત્તિકારપણું વિગેરે સ્પષ્ટ ટાંકયું છે.'

આવી રીતે ભ્રમનિવારણ માટે પ્રયાસ થયેલ હોવા છતાં સાક્ષરોનું લક્ષ્ય એ તરફ ખેંચાયું નથી, તેથી અમ્હે પણ સપ્રમાણ અમ્હારો અભિપ્રાય દર્શાવી નમ્રતાપૂર્વક ઇતિહાસ લેખક વિદ્વજ્જનોનું ખાસ કરીને તે તે ગ્રંથોના ભાષાંતર કર્તા, સંપાદક, પ્રકાશક મહાશયોનું લક્ષ્ય ખેંચી એ પરંપરાગત સ્ખલનાને સુધારી પ્રસિદ્ધ કરવા તેમને સૌજન્યથી સૂચવીએ છીએ.

ફાર્બસ સાહેબને સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય મહાકાવ્યની ટીકાની પ્રાંત પ્રશસ્તિવાળી શુદ્ધ પ્રતિ પ્રાપ્ત નહિ થઇ શકી હોય તેથી તે વાંચવામાં ભ્રમ થવાથી અથવા તેનો અર્થ બરાબર નહિ સમજી શકવાથી તેવો આશય દર્શાવ્યો હશે. આજે તેઓ સાહેબ વિદ્યમાન હોત તો અવશ્ય પોતાની ભૂલ સમજી સુધારત. વૃત્તિકાર અભયતિલકગણિ પોતાને હેમચન્દ્રાચાર્યના સંસ્કૃત દ્વયાશ્રયના વિવૃતિકાર, વૃત્તિકાર કે ટીકાકાર તરીકેજ ઓળખાવે છે, મૂલ દ્વયાશ્રયના કર્તા તરીકે કે હેમચંદ્રાચાર્યના અપૂર્ણ ભાગના પૂર્ણ કરનાર તરીકે ક્યાંય ઓળખાવતા નથી. વૃત્તિને અંતે ૧૫ શ્લોકોની જે પ્રશસ્તિ વૃત્તિકાર અભયતિલકગણિએ દર્શાવી છે, તેના ૧, ૧૨, ૧૩ એ ત્રણ શ્લોકોનો બરાબર અર્થ ન સમજવાથી તેવો ભ્રાંતિયુક્ત ઉલ્લેખ કર્યો જણાય છે. વાસ્તવિક રીતે તેનો અર્થ આ પ્રમાણે થઇ શકે "અતિ વિમલ વિશાલ ચાંદ્રકુલમાં શ્રી વર્ધમાનાચાર્યના શિષ્ય જિનેશ્વરસુરિ દ્વિજપતિ (જાતિથી બ્રાહ્મણ હોવાથી, પક્ષે ચન્દ્ર) થયા, જેમણે ગૂજરાતની ભૂમિમાં (પાટણમાં) દુર્લભરાજની સભામાં વસતિમાર્ગનો પ્રકાશ કરી (ચૈત્યવાસીઓને વાદમાં જીતી) સાધુઓને સારો વિહાર કરનાર કર્યા હતા.[૧]" વૃત્તિકાર અભયતિલકગણિએ ત્યારપછીના દસ શ્લોકોમાં પોતાની ગુરુપરંપરા દર્શાવી છે, તેને આવા વંશક્રમમાં ગોઠવી શકાયઃ—

(ચાંદ્રકુલ)
વર્ધમાનસૂરિ
|
જિનેશ્વરસૂરિ (દુર્લભરાજની સભામાં વસતિમાર્ગ પ્રકાશક
|
જિનચંદ્રસૂરિ (સંવેગરંગશાલા રચનાર)
|
અભયદેવસૂરિ (સ્તમ્ભનમાં પાર્શ્વપ્રભુના સ્થાપક, નવાંગવૃત્તિકાર)
|
જિનવલ્લભસૂરિ
|
જિનદત્તસૂરિ
|
જિનચંદ્રસૂરિ
|
જિનપતિસૂરિ
|
જિનેશ્વરસૂરિ
|

જિનરત્નસૂરિ | બુદ્ધિસાગર | અમરકીર્તિ | પં. પૂર્ણકલશગણિ | પ્રબોધચંદ્રગણિ | લક્ષ્મીતિલકગણિ | પ્રમોદમૂર્તિ | અભયતિલકગણિ

દરેક સર્ગની વૃત્તિના પ્રાન્ત લેખમાં પોતાને જિનેશ્વરસૂરિના શિષ્યલેશ તરીકે ઓળખાવવામાં પોતે તેમના અનેક શિષ્યોમાં લઘુશિષ્ય તરીકે હતા એમ સૂચિત કરવાનો અને પોતાની લઘુતા-નમ્રતા દર્શાવવાનો વૃત્તિકારનો હેતુ કલ્પી શકાય. ૧૧ થી ૧૪ શ્લોકમાં વૃત્તિકારે જણાવ્યું છે કે—"તે સુગુરુ (જિનેશ્વરસૂરિ)ના આદેશથી મુનિ અભયતિલકગણિએ પોતાના મતિવૈભવના અનુસારે સકર્ણ-પ્રાજ્ઞજનોના કાનને ઉત્સવ-આનંદ આપે તેવી આ વિવૃતિ (વિવરણ) રચેલ છે. સર્વ વિદ્યાઓમાં પ્રવીણ, વિકલતા વિનાની કવિતા ક્રીડાના ક્રીડાગૃહરૂપ, કીર્તિવડે સમુદ્રના પારગામી, ત્રણ ભુવનના જનોપર ઉપકાર કરવાના નિયમવાળા, લક્ષ્મીતિલક કવિરૂપી સૂર્ય, કે જેઓ સમગ્ર ગ્રંથસમૂહમાં મ્હારા ગુરુ છે

અને આ [2]દ્વયાશ્રયમાં તો વિશેષે કરીને પ્રકૃષ્ટ ગુરુ છે, તેમણે આ ટીકાને સારી રીતે શુદ્ધ કરી છે. વિ. સં. ૧૩૧૨ માં પ્રહ્લાદનપત્તન (પાલણપુર) માં દીવાળીના શુભ દિવસે આ ટીકા પૂર્ણ[3] થઈ. આ વૃત્તિનું પ્રમાણ ૧૭૫૭૪ સત્તરહજાર પાંચસે ચુમોત્તેર શ્લોકોનું નિશ્ચિત કરેલું છે."

શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાના સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસનના સાત અધ્યાયનાં દરેક સૂત્રોના ક્રમવાર ઉદાહરણપ્રયોગો દર્શાવતું, અને શબ્દાનુશાસનના વિશેષહેતુભૂત સિદ્ધરાજ જયસિંહના વંશકીર્તનને કરતું વીશસર્ગનું એ સંસ્કૃત દ્વયાશ્રયમહાકાવ્ય અપૂર્ણ તો નથી મૂકયું. પરંતુ તેથી આગળ આઠમા અધ્યાયના પણ દરેક સૂત્રોના ક્રમવાર ઉદાહરણપ્રયોગો સમજાવતું, કુમારપાલચરિત પ્રતિપાદન કરતું આઠ સર્ગનું પ્રાકૃત દ્વયાશ્રયમહાકાવ્ય પણ પૂર્ણ રચેલ છે, જે પૂર્ણકલશ ગણિ (અભયતિલક ગણિના સતીર્થ્ય ગુરુબન્ધુ)ની વિ. સં. ૧૩૦૭ માં રચાયેલી વૃત્તિ સાથે મુંબઈ સરકારી સિરીઝ તરફથી ઈ. સ. ૧૯૦૦ માં સુપ્રસિદ્ધ થયેલ છે. 'કમભાગ્યે ફાર્બસ સાહેબ, મ. ન. દ્વિવેદી વિગેરેને આ પ્રાકૃત દ્વયાશ્રયનાં દર્શન થયાં જણાતાં નથી. દ્વયાશ્રયના પ્રારંભનો ઉપર્યુક્ત લેખકોએ દર્શાવેલો સમય પણ કાલ્પનિક જણાય છે, પ્રામાણિક જણાતો નથી.

શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાના ત્રિષષ્ટિ શલાકા પુરુષ ચરિત મહાકાવ્યની પ્રાંત પ્રશસ્તિમાં પોતાની દ્વયાશ્રય કૃતિનો પણ ઉલ્લેખ કુમારપાલ ભૂપાલની ઉક્તિરૂપે પ્રકટ કર્યો છે—

"अस्मत्पूर्वज सिद्धराज नृपतेर्भक्तिस्पृशो याञ्चया
साङ्गं व्याकरणं सवृत्तिसुगमं चक्रुर्भवन्तः पुरा।
मद्धेतोरथ योगशास्त्रममलं लोकाय च द्वयाश्रय-
छन्दोऽलङ्कृति-नामसङ्ग्रहमुखान्यन्यानि शास्त्राण्यपि ॥"

—ત્રિ. શ. પુ. ચ. પર્વ ૧૦ મું (જૈનધર્મ પ્રસારક સભા, ભાગનગરથી પ્રકાશિત)

ગૂર્જરેશ્વર વીસલદેવના રાજ્ય[4]કાલમાં વિ. સં. ૧૩૧૨ ની દીવાળીના દિવસે ખંભાતમાં ચન્દ્રતિલક ઉપાધ્યાયે (અભયતિલક ગણિના સતીર્થ્ય ગુરુબંધુએ) વિસ્તૃત સં. અભયકુમાર ચરિત્ર રચી પૂર્ણ કર્યું હતું, તેનું સંશોધન પૂર્વોક્ત લક્ષ્મીતિલક ગણિ અને પ્રસ્તુત અભયતિલક ગણિએ કર્યું હતું. ચંદ્રતિલકોપાધ્યાય ત્યાં જણાવે છે કે—

---

૨ श्रीपार्श्वनाथ-जिनदत्तगुरुप्रसादा—
दारभ्यते रभसतोऽल्पधियाऽपि किञ्चित्।
श्रीहेमचन्द्रकृतसंस्कृतदुर्गमार्थ
श्रीद्वयाश्रयस्य विवृतिः स्व-परोपकृत्यै ॥

—સં. દ્વયા. વૃ. પ્રારંભ શ્લો. ૪
(મુંબઇ સરકારી સિરીઝ તરફથી ઈ. સ. ૧૯૧૫ માં પ્રકાશિત).

૩ "सुगुरोस्तस्यादेशात् सकर्णकर्णोत्सवं विवृतिमेताम् ।
स्वमतिविभवानुसारान्मुनिर्व्यधादभयतिलकगणिः ॥
आम्नाती सर्वविद्यास्वविकलकविताकेलिकेलीनिवासः
कोर्त्याऽब्धेः पारदृश्वा त्रिभुवनजनतोपक्रियास्वात्तदीक्षः ।
निःशेषग्रन्थसार्थे मम गुरुरिह तु द्वयाश्रयेऽतिप्रकामं
टीकामेतां स लक्ष्मीतिलककविरविः शोधयामास सम्यक् ॥
अब्दे द्वादशभिस्त्रयोदशशते श्रीविक्रमाब्देष्वियं
श्रीप्रह्लादनपत्तने शुभदिने दीपोत्सवेऽपूर्यत ।"

—સંસ્કૃત દ્વયાશ્રયટીકા (મુંબઇ સરકારી સિરીઝ તરફથી ઇ. સ. ૧૯૨૧ માં પ્રકાશિન પ્રાંત શ્લો. ૧૧-૧૩)

૪ श्रीमद् वीसलदेव गूर्जर धराधीशेऽधिपे भूभुजां
पृथ्वीं पालयति प्रतापतपने श्रीस्तम्भतीर्थे पुरे।
चक्षुः-शीतकर-त्रयोदशमिते संवत्सरे वैक्रमे
काव्यं भव्यतमं समर्थितामिदं दीपोत्सवे वासरे ॥

—અભયકુમાર ચરિત્ર (પ્રશ૦ શ્લો૦ ૪૭)

"**द्वयाश्रयटीकाकारी द्विव्याकरणः सुदृष्ट साहित्यः ।**
सुकविरभयतिलक गणिश्चाशोधयतामिदं शास्त्रम् ॥"

—અભયકુમાર ચરિત્ર (હી.હં. જામનગરથી પ્રકાશિત)

અર્થાત્—**દ્વયાશ્રય**ના ટીકાકાર, બે વ્યાકરણ (સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ?)ના જ્ઞાતા, જેમણે સાહિત્ય સારી રીતે જોયેલું છે, તે સુકવિ **અભયતિલક** ગણિએ (લક્ષ્મીતિલક ગણિ સાથે) આ શાસ્ત્ર (**અભયકુમાર** ચરિત્ર) શુદ્ધ કર્યું હતું.

[૫]બૃહટ્ટિપનિકાકાર પણ અમારા કથનને પુષ્ટ કરે છે. આ સિવાય બીજાં પણ અનેક પ્રમાણો આપી શકાય, પરંતુ ઉપર દર્શાવેલ પ્રમાણોથી પણ સ્પષ્ટ સમજી શકાય તેમ છે કે-**સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય હેમચંદ્રાચાર્યે જ પૂર્ણ રચેલ છે, તેની ટીકાજ પ્રસ્તુત અભયતિલક ગણિએ વિ. સં. ૧૩૧૨ ની દીવાળીમાં પાલણપુરમાં પૂર્ણ કરી હતી અને એ ટીકાનું જ સંશોધન લક્ષ્મીતિલક ગણિએ કર્યું હતું. દ્વયાશ્રય મૂલ કાવ્યમાં તેઓએ કંઈ સુધારો વધારો કે ફેરફાર કર્યો નથી. ટીકાકારનું નામ અભયતિલક ગણિ એ જ બરાબર છે, એ સિવાયનાં નામ યુક્ત નથી.**

અભયતિલક ગણિની અન્ય કૃતિ '**ન્યાયાલંકાર**' નામની પંચપ્રસ્થાનન્યાયમહાતર્કની વિષમપદવ્યાખ્યા જેસલમેરના જૈન ભંડારમાં વિદ્યમાન છે, જેનો નામનિર્દેશ ગુણરત્નસૂરિ (વિ. સં. ૧૪૬૬) ષડ્દર્શન સમુચ્ચયમાં અને બૃહટ્ટિપનિકાકાર પણ કરે છે, **ન્યાયસૂત્ર**ની શ્રાકંઠની વૃત્તિપર ટિપ્પન રૂપ આ વ્યાખ્યાનો આદ્યંત ભાગ **જેસલમેર** જૈન ભાં૦ સૂચી (પૃ. ૪૭-૪૮) માં અમે દર્શાવ્યો છે. તેના અંતમાં પણ વૃત્તિકાર **અભયતિલક** ગણિએ **લક્ષ્મી**-તિલક ઉપાધ્યાય નામના પોતાના વિદ્યાગુરુની પ્રશંસા કરી કૃતજ્ઞતા પ્રદર્શિત કરી છે. આ વ્યાખ્યાનું સંશોધન પણ ઉપર્યુક્ત **લક્ષ્મી**તિલક ઉપાધ્યાયે કર્યું હતું. પ્રાંત પ્રશસ્તિમાં ગુરુપરંપરા દર્શાવતાં આ વૃત્તિને વૃત્તિકારે પોતાના ગુરુ **જિનેશ્વર** સૂરિના પ્રસાદરૂપ સૂચવી છે. દરેક (પાંચ) અધ્યાયના અંતમાં—

"**इति युगप्रधान श्रीजिनेश्वर सूरि शिष्यलेश श्री अभयतिलकोपाध्याय निर्मितायां**"

ઇત્યાદિ ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે. રચનાસમય દર્શાવ્યો નથી, પરંતુ વિ. સં. ૧૩૧૨ પછી આ રચના કરી હશે એમ અનુમાન થાય છે.

વ્યાકરણ, કાવ્ય, કોશ, સાહિત્ય, ન્યાયશાસ્ત્રાદિમાં પ્રવીણ આવા એક પ્રૌઢ પ્રાજ્ઞ પુરૂષની પ્રાચીન ગૂજરાતી ભાષાની '**વીરરાસ**' નામની કૃતિ લઘુ છતાં વિશેષ ગૌરવપાત્ર છે. આ રાસ ભાષાશાસ્ત્રીઓને ઉપયોગી થઇ પડે તેમ છે, એટલુંજ નહિ, ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ પણ અતિ મહત્ત્વનો છે. **ભીમ**પલ્લીમાં મહારાણા **મંડલિક**ના આદેશથી ભુવનપાલશાહે કરાવેલ **વિધિચૈત્ય** કે જેનું અપરનામ '**મંડલિક વિહાર**' પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું હતું, **સીલ**ણ દંડનાયકના સમયમાં વિ. સં. ૧૩૦૭ માં વૈશાખ શુકલ દશમીએ (**વીર** પ્રભુના કેવલજ્ઞાનના દિવસે) તેમાં **વીર** પ્રભુની પ્રતિમાની તથા તે **વીર**-વિધિભુવન પર સુવર્ણમય ધ્વજાદંડ, કલશની પ્રતિષ્ઠા **જિનેશ્વર** સૂરિ (રાસકાર **અભયતિલક** ગણિના ગુરુ) એ કરી હતી. એ મહોત્સવની પ્રત્યક્ષ જોયેલ ઘટનાનું કવિએ રાસના ૩૫માં વર્ણન કર્યું છે.

અભયતિલકગણિ શ્રી **પાર્શ્વ**નાથ અને પોતાના પૂર્વજ શ્રી **જિનદત્ત**ગુરુ (બડાદાદા)ના પરમ ઉપાસક જણાય છે, કારણ કે તેમણે જેમ **દ્વયાશ્રયવૃત્તિ**ના પ્રારંભ-પ્રાંતમાં અને **ન્યાયાલંકાર** વ્યાખ્યાના આરંભમાં તેમનું મંગલાચરણ તરીકે સ્મરણ કર્યું છે, તેમ આ '**વીર-રાસ**' નામની લઘુકૃતિના પ્રારંભમાં પણ પોતાની કૃતિના અભિજ્ઞાન તરીક શ્રી **પાર્શ્વ**નાથ અને **જિન**દત્તના પાદપદ્મને પ્રણામ કર્યો જોવામાં આવે છે.

---

૫ 'श्री **द्वयाश्रय**महाकाव्यं श्री **हेमसूरीयं** २० सर्ग संस्कृतं २८२८-३०२८ **द्वयाश्रय** काव्यपाद २८ वृत्तिः १३१२ वर्षे खरतर-**अभयतिलकीया** १७५७४'

—બૃહટ્ટિપનિકા.

અભયતિલકગણિએ રચેલી એક પ્રશસ્તિ જેસલમેર ભંડારમાં છે. (જૂઓ જે. ભાં. સૂચી પૃ. ૩૬ નં. ૨૮૯), જે પ્રશસ્તિવાળી ઉપદેશમાલા-બૃહદ્‌વૃત્તિની પુસ્તિકા પૂર્વોક્ત જિનેશ્વરસૂરિને સમર્પિત થઇ હતી.

અભયતિલકગણિને ઉપાધ્યાયપદ ક્યારે પ્રાપ્ત થયું, તે સંબંધમાં જાણી શકાયું નથી.

અભયતિલક ગણિના ગુરુબંધુઓ. અભયતિલકગણિએ હૈમ દ્વયાશ્રય-વૃત્તિના અંતમાં (શ્લો૦ ૧૦ માં) પોતાના સતીર્થ્ય સાત ગુરુબંધુઓ (જિનેશ્વરસૂરિના શિષ્યો)નાં નામો આપ્યાં છે. તે આ પ્રમાણે—૧ જિનરત્નસૂરિ, ૨ બુદ્ધિસાગર, ૩ અમરકીર્તિ, ૪ પૂર્ણકલશગણિ, ૫ પ્રબોધચંદ્રગણિ, ૬ લક્ષ્મીતિલકગણિ અને ૭ પ્રમોદમૂર્તિ.

આમાંથી બુદ્ધિસાગર, અમરકીર્તિ અને પ્રમોદમૂર્તિ એ ત્રણના સંબંધમાં વિશેષ જાણવામાં આવ્યું નથી, પરંતુ એ સિવાયના ચાર અને બીજા દસ નવીન જાણવામાં આવ્યા છે; તે પ્રૌઢ વિદ્વાનોનો ટુંક પરિચય અહિં ઉપયુક્ત ગણી આપવામાં આવે છે.

(૨) **જિનરત્નસૂરિ**—લક્ષ્મીતિલક ઉપાધ્યાય, પૂર્ણકલશગણિ વિગેરેના વિદ્યાગુરુ, લીલાવતી સાર મહાકાવ્ય વિગેરેના કર્તા.

(૩) **કનકચંદ્ર**—વિ. સં. ૧૨૯૫ માં સુમતિગણિની ગણધરસાર્ધશતક બૃહદ્‌વૃત્તિને પ્રથમાદર્શમાં લખનાર.

(૪) **પૂર્ણકલશગણિ**—વિ. સં. ૧૩૦૭ માં હૈમ-પ્રાકૃત દ્વયાશ્રયવૃત્તિ રચનાર.

(૫) **લક્ષ્મીતિલક ઉપાધ્યાય**—અભયતિલકગણિ વિગેરેના વિદ્યાગુરુ, વિ. સં. ૧૩૦૭ માં રચાયેલી પૂર્ણકલશગણિની હૈમ પ્રા. દ્વયા. વૃત્તિ, વિ. સં. ૧૩૧૨ માં રચાયેલી અભયતિલકગણિની હૈમ સં. દ્વયા. વૃત્તિ, ન્યાયાલંકારવૃત્તિ, વિ. સં. ૧૩૧૨ માં રચાયેલ ચંદ્રતિલક ઉપાધ્યાયનું અભયકુમારચરિત્ર, વિ. સં. ૧૩૨૨ માં રચાયેલી ધર્મતિલકમુનિની જિનવલ્લભીયાજિતશાંતિસ્તવવૃત્તિ, વિ. સં. ૧૩૨૮ માં રચાયેલ પ્રબોધમૂર્તિનો કાતંત્રદુર્ગપદપ્રબોધ વિગેરેના સંશોધક અને વિ. સં. ૧૩૧૧ માં પ્રત્યેકબુદ્ધચરિત્ર વિગેરેના કર્તા.

(૬) **ચંદ્રતિલક ઉપાધ્યાય**—વિ. સં. ૧૩૧૨ માં અભયકુમાર ચરિત્ર વિગેરે રચનાર.

(૭) **ધર્મતિલક**—જિનવલ્લભસૂરિ રચિત અજિત શાંતિસ્તવની વિ. સં. ૧૩૨૨ માં વૃત્તિ રચનાર.

(૮) **કુમાર ગણિ કવિ**—અભયકુમાર ચરિત્ર લખાવનારની પ્રાંત પ્રશસ્તિ વિગેરે રચનાર.

(૯) **પ્રબોધચંદ્ર ગણિ**—વિ. સં. ૧૩૨૦ માં સંદેહ દોલાવલી વૃત્તિ વિગેરે રચનાર.

(૧૦) **જિનપ્રબોધસૂરિ (પ્રબોધમૂર્તિ)**—વિ. સં. ૧૩૨૮ માં કાતંત્ર દુર્ગપદ પ્રબોધ વિગેરે રચનાર તથા વિ. સં. ૧૩૩૪ માં રચાયેલ વિવેકસમુદ્રગણિની પુણ્યસાર-કથા વિગેરેના સંશોધક. વિ. સં. ૧૩૩૪ માં જિનદત્તસૂરિની મૂર્તિ વિગેરેનાં પ્રતિષ્ઠા કરનાર. જેમના ઉપદેશથી ઉચ્ચાપુરીવાસી શ્રે૦ હરિપાલે ઉજ્જયંત (ગિરનાર) તીર્થમાં શ્રી નેમિનાથની નિત્ય પૂજા માટે ૨૦૦ દ્રમ્મ આપ્યા હતા, જેના વ્યાજમાંથી પ્રતિદિન ૨૦૦૦ પુષ્પ પ્રભુને ચડાવવા વ્યવસ્થા કરી હતી.

(૧૧) **વિવેકસમુદ્ર ગણિ**—વિ. સં. ૧૩૩૪ માં પુણ્યસાર કથા વિગેરે રચનાર, તથા શ્રી જિનકુશલ સૂરિના વિદ્યાગુરુ.

(૧૨) **સોમમૂર્તિ ગણિ**—વિ. સં. ૧૩૩૧ માં (આશરે) 'જિનેશ્વર સૂરિ-વીવાહલો' વિગેરે રચનાર.

(૧૩) **સર્વરાજ ગણિ**—ગણધરસાર્ધશતક-લઘુવૃત્તિ વિગેરે રચનાર.

---

૬ જિનદત્તસૂરિના પરિચય માટે 'અપભ્રંશકાવ્યત્રયી' (ગાયકવાડ ઑ. સિરીઝદ્વારા પ્રકાશિત) ની ભૂમિકા જોવી. —લા. ભ.

(૧૪) દેવમૂર્તિ ઉપાધ્યાય—પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલાની વિ. સં. ૧૨૨૩ માં હેમપ્રભસૂરિરચિત વૃત્તિવાળું પુસ્તક લખાવનાર સાહ અભયચંદ્રની પ્રશસ્તિ રચનાર (જૂઓ જેસલમેર ભાં. સૂચી પૃ. ૧૦)

(૧૫) જગડુ—આ ગૃહસ્થકવિ જણાય છે, આ કવિની કૃતિ 'સમ્યક્ત્વમાઇચઉપઇ', 'પ્રાચીન ગૂર્જરકાવ્યસંગ્રહ' (ગાયકવાડ ઑ. સિરીઝ, વડોદરાથી પ્રકાશિત) માં પ્રકટ થઇ છે, તેમાં જિનેશ્વરસૂરિનું સ્મરણ કર્યું છે. એ ચોપાઇની રચના વિ. સં. ૧૨૭૮ થી ૧૩૩૧ સુધીમાં થઈ હોવાનું અનુમાન છે.

ઉપર જણાવેલ અભયતિલકગણિના ગુરુબંધુઓના સંબંધમાં ઘણું લખી શકાય તેમ છે, પરંતુ અહિં તેમની ખાસ મુખ્યતા ન હોવાથી, તેમ લેખગૌરવ-ભયથી અને અવકાશની સંકુચિતતાથી સંક્ષિપ્ત કરાવેલ આ દિગ્દર્શનમાત્રથી પણ ઇતિહાસ-પ્રેમી સજ્જનોને સંતોષ થશે.

[૩] ભુવનપાલ.

પૂર્વોક્ત વીર-રાસની ૬ ઠી ગાથામાં સૂચવેલ, મંડલિક રાજાના આદેશથી ભીમપલ્લીમાં અતિસુંદર વીર-વિધિભવન અપરનામ મંડલિક-વિહાર કરાવનાર અને તેના પ્રતિષ્ઠામહોત્સવમાં દેશદેશના સંઘનો આદરપૂર્વક સત્કાર કરનાર શાહ ભુવનપાલ કયા વંશના હતા ? તેમના પૂર્વજોએ, વંશજોએ વા તેમણે અન્ય પુણ્યકાર્યો શું કર્યાં હતાં ? એ વિગેરે જાણવાની ઇચ્છા-ઇતિહાસપ્રેમીઓને થાય એ સ્વાભાવિક છે, તેની કંઇક અંશે પૂર્તિ એક સંસ્કૃત પ્રશસ્તિ દ્વારા થઈ શકે તેમ છે. આ પ્રશસ્તિવાળી તાડપત્રીય પ્રતિ જેસલમેર-જૈનભંડારમાં છે, તે પરથી નવી લખાયેલી પ્રતિ અંહિ જૈન આત્મારામ-જ્ઞાનમંદિરમાં શ્રી હંસવિજયજી મહારાજના શાસ્ત્રસંગ્રહમાં છે; ત્યાંથી ઉદ્ધૃત કરી દસ શ્લોકવાળી આ પ્રશસ્તિ અમ્હે જેસલમેર ભાંડાગાર-ગ્રંથસૂચી (ગાયકવાડ ઑ. સિરીઝ, વડોદરાથી પ્રકાશિત)ના અપ્રસિદ્ધ-ગ્રંથ-ગ્રંથકૃત્પરિચયમાં (પૃ. ૧૭ ની ટિપ્પણીમાં) મૂકી છે. અહિં તેનો સાર જણાવીશું—

"અતિ તેજસ્વી વિભૂતિશાલી સુપ્રસિદ્ધ શ્રેષ્ઠ ઊકેશવંશમાં ક્ષેમંધરશાહ[૭] થયા, સત્યમાં આસક્ત મનવાળા, ધર્મપ્રેમી, પૃથ્વીને પ્રસન્ન કરનાર જે શાહે કષ્ટવૃષ્ટિનો નાશ કરવા અજમેર-નામના નગરમાં શ્રી પાર્શ્વનાથપ્રભુની આગળ શિલામય મહામંડપ કરાવ્યો હતો. મહાસાગરસમાન ગંભીર એ શાહને દેવશ્રીની કુક્ષિથી ઉત્પન્ન થયેલા, ગુણસમૂહથી સંપૂર્ણ, સારી કાંતિવાળા રત્નસમાન ઘણા પુત્રો થયા હતા.

ક્ષેમંધર.

તેમાં એક જગદ્ધર સુકૃતશાલીઓમાં અગ્રેસર કૌસ્તુભરત્નસમાન થયા, જે ગુણો વડે શ્રીમાન ઉત્તમ પુરુષો (શ્રીપુરુષોત્તમ)ના હૃદયમાં વાસ કરનાર થયા; જેમણે જેસલપુરી (જેસલમેર)માં ભવ્ય જનોનાં નેત્રરૂપી કમલોને વિકસિત કરવામાં સૂર્યસદૃશ, શ્રી પાર્શ્વનાથપ્રભુનું સુંદર મંદિર કરાવ્યું અને તેની બન્ને તરફ થોડા વખતમાં ભૂષણો કરાવ્યાં. જેણે પોતાને ઘરે સાધર્મિકરૂપી વૃક્ષોના વનને અખંડિત વાત્સલ્યરૂપ નીકના પૂરવડે અત્યંત વહેતું કર્યું-નવપલ્લવિત કર્યું હતું. અધિક શું કહેવું ? મરુદેશમાં જે શાહ કલ્પવૃક્ષની સમાનતા પામ્યા હતા. તે જગધરશાહ (વીરરાસની ૬ ઠી કડીમાં નામ સૂચવેલ છે.) ને સૌંદર્ય શીલથી શોભતી સાલહી નામની સધર્મિણી-પત્ની હતી. તેના અખંડિતનય-નીતિમાન આ ત્રણ પુત્રો વિદ્યમાન છે. તેઓમાં પ્રથમ યશનો સાગર યશોધવલ, વચલો (બીજો) રાજસભામાં ઉજ્જવલ કીર્તિવાળો ભુવનપાલ અને તેમનો અનુજ (ત્રીજો) સહદેવ છે.

જગદ્ધર.

દિશાઓના સમૂહને પ્રસન્ન કરનાર આ ભુવ-

૭ જિનપતિસૂરિએ રચેલ 'પ્રબોધોદય' ગ્રંથમાં જણાવેલ (જેસલમેર ભાં૦ સૂચી, અપ્રસિદ્ધ૦ પૃ. ૨૯), જિનદત્તસૂરિપ્રકાશિત વિધિમાર્ગમાં પ્રતિબોધ પામેલ, વિધિચૈત્ય વિગેરે વિચારોના વિજ્ઞ ક્ષેમંધર અને આ ક્ષેમંધરશાહ કદાચ એક હોવાનો સંભવ છે.— લા. ભ.

ભુવનપાલ. નપાલે અહિં (જેસલમેરમાં? પાલણપુરમાં) સુગુરુ જિનપતિસૂરિના સ્તૂપ ઉપર વિઘટિત થયેલ ધ્વજાદંડ ચડાવ્યો હતો, જેમ ચક્રવર્તી પદ્મે અટકેલ જિનપતિ-રથને ચલાવ્યો હતો.

રામચંદ્રની પ્રિયા–જનકની પુત્રી–સીતાએ જેમ કુશ અને લવ એ બે પુત્રોને જન્મ આપ્યો હતો; તેમ તે (ભુવનપાલ)ની પ્રિયા–ત્રિભુવનપાલની પુત્રીએ ખીમસિંહ અને અભય નામના બે પુત્રોને જન્મ આપ્યો હતો.

શ્રેષ્ઠ ધાર્મિકજનરૂપી ઉપવનને નવપલ્લવિત કરવામાં નીક સમાન શ્રીમાન તે ભુવનપાલશાહે પોતાને ધન્ય, કૃતપુણ્ય, સતત શાલિભદ્રસ્વરૂપી બનાવવા મુનિ (ધન્ય–શાલિભદ્ર–કૃતપુણ્ય વિગેરે)નાં ચરિત્રોથી રમણીય આ પુસ્તિકા હર્ષથી લખાવી છે, યાવચ્ચંદ્ર–દિવાકરૌ આ પુસ્તિકા જયંતી રહો.

સંભવ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત પ્રશસ્તિ, ઉપર્યુક્ત ધન્ય–શાલિભદ્ર વિ. ચરિત્રને વિ. સં. ૧૨૮૫ માં પૂર્ણભદ્રગણિ (જિનપતિસૂરિ-શિષ્ય) એ રચ્યા પછી તે પુસ્તિકા લખાવનાર અને પોતાના ગુરુ (જિનપતિસૂરિ)ના સ્તૂપના ધ્વજાદંડ ચડાવનાર આ ભુવનપાલના પરિચયરૂપે તેજ અરસામાં રચી હશે, કેમકે તે પ્રશસ્તિવાળી પુસ્તિકાની બીજી નકલ વિ. સ. ૧૩૦૯ માં મેદપાટના વરગ્રામના વાસી શ્રે૦ અભયી શ્રાવકના પુત્ર સમુદ્ધરશ્રાવકની ભાર્યા, કુલધરની પુત્રી સાવિતિ શ્રાવિકાએ લખાવી હતી. (જૂઓ જેસલમેર ભાં૦ સૂચી પૃ. ૩)

વિક્રમના ૧૩ મા સૈકાના અંતમાં અને ૧૪ મા સૈકાના આરંભમાં વિદ્યમાન આજ ભુવનપાલે ઉપર્યુક્ત જિનપતિસૂરિના પટ્ટધર જિનેશ્વરસૂરિદ્વારા ભીમપલ્લીમાં વીર-વિધિભવન[૮] અપરનામ મંડલિકવિહારની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. એ સહજ સમજાય તેમ છે.

શાહ ભુવનપાલે અને તેમના પૂર્વજોએ અજમેર જેસલમેર, ભીમપલ્લીમાં કરેલાં સુકૃત્યો પ્રશસ્તિદ્વારા વિદિત થાય છે, પરંતુ તે ઉપરથી તેમનું નિશ્ચિત વાસસ્થળ વા જન્મભૂમિ જાણી શકાતી નથી. એ સંબંધમાં ગવેષણા કરવાથી વિશેષ વૃત્તાન્ત પ્રકાશમાં આવશે તો ઇતિહાસરસિકોને આનંદ થશે.

પ્રશસ્તિના આધારે ભુવનપાલશાહનો વંશક્રમ આ પ્રમાણે દર્શાવી શકાય.

(ઊકેશવંશ)
ક્ષેમંધર
(દેવશ્રીપત્ની)
|
જગદ્ધર
(સાલહી પત્ની)
|
યશોધવલ — **ભુવનપાલ** — સહદેવ
|
ખીમસિંહ — અભય

[૪]
ભીમપલ્લી.

પૂર્વોક્ત વીર–રાસ જે ભીમપલ્લીના વિધિભવનમાં વિ. સ. ૧૩૦૭ માં વીરપ્રભુની પ્રતિષ્ઠાને ઉદ્દેશીને રચાયેલ છે, તે ભીમપલ્લી ડીસાશહેરની પશ્ચિમમાં ત્યાંથી લગભગ ૧૧ માઇલ ઉપર આવેલું, હાલમાં ભીલડી નામથી ઓળખાય છે તે જણાય છે.

પાલ્હણપુર નિવાસી રૂદપાલશાહ અને ધારલાના પુત્ર સમરિગ, કે જેનો જન્મ વિ. સં. ૧૩૭૫ માં થયો હતો, તેણે જિનકુશલસૂરિ પાસે વિ. સં. ૧૩૮૨ માં આજ ભીમપલ્લીમાં અને એજ પૂર્વોક્ત વીરજિનમંદિરમાં પોતાની બેન કીલ્હૂ સાથે જૈનદીક્ષા સ્વીકારી હતી. આ સમરિગનું નામ દીક્ષિત થયે સોમપ્રભમુનિ રાખવામાં આવ્યું હતું, વિ. સં. ૧૪૦૬ માં જેસલમેરમાં

---

૮ ચૈત્ય વાસીઓએ કરેલી અવિધિથી દૂર રહેલું અને જિનવલ્લભસૂરિદ્વારા પ્રકાશેલ વિધિમાર્ગની વિધિઓ પ્રમાણે પ્રવર્તતું ભવન. આ સંબંધી વિશેષ વૃત્તાન્ત 'અપભ્રંશકાવ્યત્રયી' (ગા. ઑ. સિરીઝ્ વડોદરાથી પ્રકાશિત)માં જોવામાં આવશે. લા. ભ.

તેમને વાચનાચાર્યપદ મળ્યું હતું. અને વિ. સં. ૧૪૧૫ માં ખંભાતમાં તરુણપ્રભાચાર્યે તેમને જિનચંદ્રસૂરિના પટ્ટ પર સ્થાપી જિનોદયસૂરિના નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા. વિશેષ પરિચય માટે ભાવનગર જૈન આત્માનંદસભાથી પ્રકાશિત જૈનઐતિહાસિક ગૂર્જરકાવ્ય સંચયમાં જિનોદયસૂરિ-પટ્ટાભિષેકરાસ, વીવાહલો તથા તેનો સાર જૂઓ.

પૂર્ણિમાપક્ષની એક શાખા ભીમપલ્લીના નામથી ઓળખાય છે. વિક્રમના ૧૬ મા સૈકામાં ભીમપલ્લીય આચાર્યોએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી અનેક પ્રતિમાઓ મળી આવે છે, તેમાંના કેટલાક લેખો સદ્દગત બુદ્ધિસાગરસૂરિજીના 'જૈનપ્રતિમા લેખ સંગ્રહ' (ભા. ૧, લે. ૨૯૯; ભા. ૨, લે. ૩૪, ૬૨, ૯૯, ૧૧૨, ૬૩૨) માં તથા બાબૂ પૂરણચંદજી નાહરના 'જૈનલેખસંગ્રહ' માં (ભા. ૧, લે. ૬૦૪, ૬૨૯, ૬૯૨ માં) પ્રકટ થયા છે.

'જૈનતીર્થ ભીમપલ્લી અને રામસૈન્ય' એ નામનો એક લેખ ઇતિહાસ-પ્રેમી સાહિત્યરસિક સાક્ષર મુનિરાજ શ્રી કલ્યાણવિજયજીએ લખેલો 'આત્માનંદ-પ્રકાશ' ના ૧૮ મા પુસ્તકના ૩ જા અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. ગવેષણા કરવાથી એ સંબંધમાં વિશેષ ઐતિહાસિક વૃત્તાંત પણ મળવા સંભવ છે.

[૫]
મંડલિક-વિહાર.

સ્મરણીય જનોનાં (પશુ, પક્ષિ, સ્થલ, પદાર્થવિશેષ વિગેરેનાં પણ) નામોથી અનેક સ્મારકો અત્યાર પૂર્વે થયેલાં જાણવામાં આવ્યાં છે, જેમાં જૈનમંદિરો જે વિહાર નામથી જાણીતાં થયાં છે. તેમાંનું એક આ વીર-વિધિભવન-મંડલિક-વિહાર પણ છે.

રાજાઓના વા રાજ્યના આશ્રયથી-રાજાઓની ભક્તિભરી સહાનુભૂતિથી તૈયાર થયેલાં-રાજ્યના ઉચ્ચ અધિકારીઓ મંત્રીશ્વરો વિગેરે દ્વારા કરાવાયેલાં અનેક જૈનમંદિરો તે તે રાજાના નામથી વિહાર નામે પ્રસિદ્ધ થયાં છે. પાટણમાં વનરાજ-વિહાર, ગિરનારમાં કર્ણવિહાર, સિદ્ધપુરમાં સિદ્ધવિહાર, પાટણમાં રાજવિહાર અને ત્રિભુવનપાલ વિહાર, પાટણ, દેવપત્તન, જાલોર, લાટાપલ્લી (લાડોલ) વિગેરે અનેક સ્થળોમાં કુમાર-વિહાર, પાલ્હણપુરમાં પાલ્હણવિહાર, જાલોરમાં ચંદન-વિહાર, જેસલમેરમાં લક્ષ્મણ-વિહાર, કચ્છ-ભુજમાં રાયર-વિહાર, વૈરાટમાં ઇંદ્ર-વિહાર જાણવામાં આવ્યા છે. તેમજ મહારાણા મંડલિકના નામે ભીમપલ્લીમાં આ મંડલિક-વિહાર પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો.

મંત્રીશ્વરોના અને શ્રેષ્ઠિઓનાં નામથી પણ અનેક વિહાર અથવા વસહિ(તિ) પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. જેમાં આશાપલ્લીમાં ઉદયન-વિહાર, ભરુચમાં અંબડ-વિહાર, શત્રુંજયમાં વસ્તુપાલ-વિહાર, રાણકપુરમાં ધરણ-વિહાર તથા આબૂમાં વિમલ-વસહિ, ગિરનારમાં લૂણિગ (લૂણસિંહ)-વસહિ, પાટણમાં સાંતૂ-વસહિ વિગેરે સુપ્રસિદ્ધ થયેલ છે. એ સિવાય સ્મારક તરીકે ઓલિકા-વિહાર, સમલિકા-વિહાર વિગેરે જાણવામાં આવેલ છે.

વીર-રાસમાં (૬ ઠી કડીમાં) સૂચવ્યા પ્રમાણે મંડલિકરાજાના આદેશથી પ્રથમ સૂચવેલ ભુવનપાલશાહે ભીમપલ્લીમાં ઊંચું, અતિસુંદર, શ્રેષ્ઠ તોરણવાળું વિધિભવન કરાવ્યું હતું, જેના ઉપરના ભાગમાં વીરપ્રભુના બિંબને પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવ્યું હતું. મંડલિક મહારાણાની પ્રીતિભરી સહાનુભૂતિથી તૈયાર થયેલ આ વીર-વિધિભવનને રાસની ૨૦ મી કડીમાં મંડલિક-વિહાર નામે ઓળખાવ્યું છે.

ભીમપલ્લીના મંડલિક-વિહારથી સ્મરણીય થયેલા આ મંડલિક રાજાના સંબંધમાં વિશેષ જાણવામાં આવી શકયું નથી. લેખપદ્ધતિ (ગાયકવાડ ઑ. સિરીઝ વડોદરા તરફથી પ્રકાશિત થયેલ) ના પૃ. ૨ જામાં શાસનપત્રનું ઉદાહરણ દર્શાવતાં ભીમપલ્લી મંડલકરણના અધિકારી આ મહારાણા મંડલીકનો નામનિર્દેશ કર્યો છે. તેમાં આપેલ સં. ૮૦૨ અને વનરાજનું નામ ત્યાં ઘટતું નથી. ખરી રીતે તે સમયમાં ગૂર્જરેશ્વર વીસલદેવ હોવાથી તેનું નામ સંભવી શકે. ઉપર્યુક્ત લેખમાં શીલણને વનરાજનો આશ્રિત મહામાત્ય સૂચવ્યો છે, તે

બરાબર જણાતું નથી. પૂર્વોક્ત **વીર**-રાસમાં (ગા. ૧૦ માં) **સીલણ**ને દંડનાયક સૂચવ્યો છે અને સંભવ પ્રમાણે તે મહારાણા **મંડલીક**નો આશ્રિત હશે. **લેખપદ્ધતિ**ના ઉપર્યુક્ત શાસનપત્રમાં **સાંગણ**ને દંડનાયક સૂચવ્યો છે. પરંતુ લેખપદ્ધતિના સંવત્ નામો વિગેરે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સર્વથા પ્રામાણિક લેખી શકાય તેવાં નથી, માત્ર તે દ્વારા લેખોની પદ્ધતિનું જ જ્ઞાન કરાવવાનો પદ્ધતિકારનો મુખ્ય ઉદ્દેશ જણાય છે.

વીરરાસની દસમી ગાથા ઉપરથી સુચિત થાય છે કે-**સીલણ** દંડનાયકે **ભીમ**પલ્લીના **વિ**ધિભવનમાં **વીર**પ્રભુની પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિત કરાવવાને પ્રતિજ્ઞા કરી હતી; એથી સંભવ પ્રમાણે તે જૈન અથવા જૈનધર્મ તરફ પરમપ્રીતિવાળો હશે એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે.

ભીમપલ્લીના રાજાઓ સોલંકી-વાઘેલા હતા, તેઓ ગૂર્જરેશ્વરો-**પાટણ**ના ચૌલુક્ય **કુમારપાલ** ભૂપાલ વિગેરેના આશ્રિત હતા અને તેઓનો પરસ્પર પ્રીતિભર્યો સહકાર હતો એમ જણાય છે. **અરિસિંહ**કવિએ રચેલ **વસ્તુપાલ**મંત્રીશ્વરના **સુકૃત**-સંકીર્તન મહાકાવ્ય (**ભાવનગર આત્માનંદસભા**થી પ્રકાશિત પૃ. ૨૨, શ્લો૦ ૧૮) માં અને **ઉદયપ્રભ**-સૂરિએ રચેલી મંત્રીશ્વર-**વસ્તુપાલ**ની **સુકૃતકીર્તિ**-કલ્લોલિની (ગાયકવાડ ઓ. સિરીઝ, **વડોદરા**દ્વારા પ્રકાશિત-**હમ્મીરમદ-મર્દન**નું પરિશિષ્ટ શ્લો૦ ૭૪) માં જણાવ્યા પ્રમાણે વાઘેલા **અર્ણોરાજ**ને **કુમાર**-પાલભૂપાલે **ભીમ**પલ્લીનો સ્વામી બનાવ્યો હતો, **અર્ણોરાજે ભીમ**દેવને ગૂર્જરેશ્વર બનાવવામાં સહાયતા કરી હતી અને **ભીમ**દેવે **લવણપ્રસાદ**રાણા ઉપર ભૂમિનો ભાર સ્થાપ્યો હતો. આ તેજ **ભીમ**-દેવ સમજવાના છે કે-જેની આજ્ઞાથી સુપ્રસિદ્ધ વીર મંત્રીશ્વર **વસ્તુપાલ** અને **તેજપાલે** ઉપર્યુક્ત **લવણ**-પ્રસાદના પુત્ર મહારાણા **વીરધવલ**નું આદર્શ મંત્રિ-પદ સ્વીકારી દિગંતવ્યાપી ઉજ્જવલ યશ મેળવ્યો હતો.

—લા. ભ. ગાંધી.

વિક્રમ પંદરમા સૈકાના કેટલાક જૈન કવિઓની કાવ્યપ્રસાદી*

[નરસિંહ મીરાંબાઇ આદિના યુગ પહેલાંના]

હમણાં સં. ૧૪૪૪ માં આભીર દેશમાં લખેલી વસ્તિગની ચિહુંગતિ ચોપઇની પ્રત મલી છે તેમાંથી નમુનો સંસારની અવસ્થાઓ સંબંધી લઇએ. જોડણી તેજ રાખી છે.

સંસાર દેસ માહિ અરૂહ અબાહ,
રાજકરઈ છઈ તિહાં મોહરાઉ;
ચોર ચરડ ફિરતાં છઇ ચ્યારિ,
લૂસઈં છઈં તે પુણ નરનારિ. ૫૧
રૂલીરૂલી આવઇ માણુસ માહિ,
એકિ દિવસ બાલાપણિ જાઇ;
યોવન ભરિ જુ પહુતઉ કિમઇ,
વિષઇ પાસિ બાંધિઉ છઇ તિમઇ. ૫૨
ઘર ઘરણી પહુતી ઘરમાહિ,
ચીંતઇ પડિઉ સૂંથલ થઇ;
ઈંધિણુ તઉણિ તણીઅ સંપત્તિ,
તેહ કારણિ ભમડઇ દીહરાતિ. ૫૩
બેટા કારણિ માનઇ જાગ,
કંદલુ કરિ તે લિઇ ઘર આગ;
બેટા પાખઇ ઘણુ દુખ ધરઇ,
બેટઇ હૂંતઇ વિઢિ વિઢી મરઇ. ૫૪
ઘરધંધઇ પડીઉ સહૂ કોઈ,
કુટુંબ મેલાવઉ ખાવા હોઈ;
ખત્ર અખત્ર કીધાં સૂવિચાર,
ડોકરની કોઇ ન કરઈ સાર. ૫૫
જરા ભણઈ હિવ મઈ તૂં સાતિ,
પહિલિઉં દાંત કરઈ જિ ફલાતિ,
ત્રિષ્ણા માડી રહીનઈ હસીં,
હિવ ડોકરૂ માંગઇ લાપસી. ૫૬
ધઉલું માથું દેહ જાજરી,
વાંકઉ વાંસઉ ઝૂંબઈ લાલરી,
ઘર હૂંતરૂ તે કિહાંઇ ન જાઇ;
સઘલા કુટંબઊ બીતઉ થાઇ. ૫૭

* આ લેખમાં અત્યાર સુધી ગૂજરાતી કાવ્ય સાહિત્યમાં આદિ કવિ મનાતા શ્રી નરસિંહ મહેતાના પુરોગામી જૈન કવિયો પૈકી કેટલાકનાં કાવ્યના નમુના મૂકયા છે, કારણ કે બધા કવિઓની કૃતિઓ લેખ લખતી વખત હસ્તગત હોય નહિ તે સમજાય તેમ છે. કારણકે કોઇ કૃતિ મુદ્રિત થઈ નથ.. આ લેખ લખવાનો પ્રસંગ કેમ આવ્યો તે જણાવીએ છીએ:—

મધ્યાકાલીન ગૂજરાતી સાહિત્ય માટે જૂદી જૂદી ભૂમિકાઓ લખવાના ગૂજરાત સંસદ્‌ના પ્રયત્નમાં જૈન સાહિત્ય સંબંધી ભૂમિકા લખવાનું અમોને સોંપવામાં આવેલું હતું. તેમાં જે જે વિષયના પ્રકરણો મૂકવા પોતે યોગ્ય ધાર્યું તે તે વિષયોની યાદી સંસદે પૂરી પાડી, તે પરથી શ્રી મહાવીરના સમયથી આરંભી જૈન ધર્મ, તેની અને તેના સાહિત્યની અસર, તેના અનુયાયીઓ વગેરે સર્વ પર પ્રકાશ ટૂંકમાં પાડવાનું અમારે માથે આવ્યું; અને તે પર લક્ષ રાખી જૈનો અને તેમનું સાહિત્ય, એ મથાળાનો નિબંધ શરૂ કર્યો તે અતિશય સંક્ષિપ્ત રૂપે કરવા જતાં પણ અને મૂળ ૩૫ પછી ૪૦, પછી ૫૦ એમ પૃષ્ઠો અમારે માટે સંસદ્‌ના પ્રમુખ શ્રીયુત કનૈયાલાલ મુનશીએ વધારી આપવા છતાં પણ મધ્યકાલીન સાહિત્ય (૧૫ મા શતકથી તે સં. ૧૯૦૮ સુધીના)નો વારો આવે તે પહેલાંના પ્રકરણોનાં પૃષ્ઠો ૫૯ થઈ ગયાં. આથી જગ્યાનો અતિ સંકોચ પડયો. મધ્યકાલીન સાહિત્ય માટે પ્રધાનતઃ લખવાનું, તે અતિ ગૌણ કરી ટૂંકમાં ટૂંક બની આખા મધ્યકાલીન સાહિત્ય માટે જૈન કવિઓ અને તેના કૃતિઓનો માત્ર નામનિર્દેશ વગેરે આપી તે ભાગ ટૂંકાવવો પડયો. આ વિક્રમ પંદરમા અને સોળમા સૈકાના કેટલાક જૈન કવિઓનાં કાવ્યોના નમુનાઓ તે મધ્યકાલીન સાહિત્ય માટેજ તૈયાર કરેલા તે ઉક્ત નિબંધમાંથી બાદ કરવા પડયા. અત્ર તેમાંથી પહેલાને વધારે ઉમેરો કરી સ્થાન આપવામાં આવે છે. આ સૈકાના કવિઓના નમુનાઓને પ્રકરણ ૧૧ મું ક તરીકે ઉક્ત નિબંધમાં મૂકી શકાશે. અને આ નિબંધ નામે જૈનો અને તેમનું સાહિત્ય ૧૫ પ્રકરણમાં છે અને તે ગૂજરાત સંસદ્ તરફથી પ્રકટ થઇ ગયેલ છે અને તે ત્યાંથી મળી શકશે. વિક્રમ પંદરમા સૈકામાં થયેલા જયશિખરસૂરિની 'ત્રિભુવન દીપક'–'પરમ હંસપ્રબંધ' નામની ગૂજરાતી કૃતિમાંથી નમુના ઉક્ત નિબંધના પ્રકરણ ૧૧ માં આપવામાં આવેલ છે તેથી અત્ર મૂક્યા નથી.

તંત્રી.

વડિક ક્ષુધા પીડિઉ છઈ સોઇ,
કાકાની સુધિ ન કરઈ કોઇ;
આવઉ વહુડી ભણિઉં કરૂ માઇ,
(વ)હુ મચકોડી પાછી જાઇ. ૫૮
રીસાવિઉ તે મેલ્હઇ ઝાલ,
સિર ધૂણઇ મુહિ પડઈ લાલ,
ખૂણઉ બઇઠઉ ખૂં ખૂં કરઇ,
અજિય સ ડોકર કહીઈ મરઈ. ૫૯
ચિહું ગતિતુ એહજિ વિચાર,
દૂખ તણાઈ નવિ લાભઈ પાર.
સુખહ તણી જો વાંછા કરઈ,
પંચમગતિ ઊપરિ સાંચરઈ. ૬૦

સં. ૧૪૮૧ માં પ્રસિદ્ધ સોમસુંદરસૂરિએ કોશ્યા-મુખે સ્થૂલભદ્રતું વર્ણન એક ટૂંકા પણ અતિ મનોહર કાવ્યમાં કર્યું છે. તેમાં કોશ્યા નામની પૂર્વ પ્રીતિપાત્ર વૈશ્યા ગમે તેટલો હાવભાવ કરે છે પણ વૈરાગી સ્થૂલિભદ્ર માનતો નથી એટલી વાતનો કાવ્ય-નમુનો અત્ર લેવામાં આવે છે.

અજિઅ સ પોતઇ પુન્ય અમ્હારઈ,
અમ્હ ઘરિ વલી પ્રીઅ આવિઉ;
દેવવિમાણ જિસી ચિત્રશાલી,
તિહાં ચુમાસિ રહાવિઉ. ૧૨
કૂર દાલિથી દિઉં નિત ભોજન,
અમી મહારસ તોલઇ;
બાલપણાતું નેહ ગમિઉ સખિ,
મઝસિઉં હસઇ ન બોલઈ. ૧૩
અંગિ ન ઊગટિ સુરભિ ન ચંદન,
પરિમલ ફૂલ તંબોલ;
ભોગવિલાસ નવી કથારસ,
કંત ન કરઈ ટકોલ. ૧૪
ઘાટ પટોલી ચરણા ચોલી,
નાગ નિગોદર હાર;
કરિઅલિ કંકણ ચૂડિ ઝણકઈ,
પયનેઉર ઝમકાર. ૧૫
ચંદણસિઉં ચરચિઉં મઇ અંગજ,
પરિમલ બહુલ કપૂર,
પૂગી પાન કસ્તૂરી કાજલ,
સસિ સુરંગ સિંદૂર. ૧૬
નિતુ નવનવા કરૂં સિણગારજ,
મણિ મોતી પરવાલા;
ઘડિ ખીંટલી તિલક ઝગમગતાં,
ટીલી ઝાલિકમાલ. ૧૭
ગીત નાદ નવ નવ રસિ પરિ,
નાટક નૃત્ય અપાર;
પંચમ રાગ વસંત વીણા રસિ,
ભ્રમિં ન સકિઉ ભરતાર. ૧૮
વિનય વિવેકિ વલી બોલાવું,
વાલંભ મ કરિ અણાહ,
હું આગઇ ભરમિતાં ભૂલી,
તું અતિ નીઠર નાહ. ૧૯

સં. ૧૪૮૫ માં હીરાણંદે વિદ્યાવિલાસ રાસ રચ્યો છે તેમાંથી બે ત્રણ નમુના લઈએ. પહેલામાં રાજકન્યાતું વર્ણન છેઃ—

૧

તિણિ નયરિ સુરસુંદર રાજા,
તસુ ઘરિ કમલા રાણી,
સોહગ સુંદરિ તાસ તણી ધૂઅ,
રૂપિં રંભ સમાણી,
સોલ કલા સુંદરિ સસિવયણી,
ચંપકવન્ની બાલ,
કજ્જલ સામલ લહકઈ વેણી,
ચંચલ નયણ વિસાલ. ૧૬
અધર સુરંગ જિસ્યા પરવાલી,
સરસ સુકોમલ બાહુ,
પીણ પયોહર અતિહિં મણોહર,
જાણે અમિઅ પ્રવાહ;
ઊરૂ યુગલ કારિ કદલી થંભા,
ચરણ કમલ સુકુમાલ,
મયગલ જિમ માલ્હંતી ચાલઈ,
બોલઇ વયણ રસાલ. ૧૭
રાજકુંઅરિ તે તિણિ નેસાલઇ,
પંડિત પાસિ ભણંતિ,
લક્ષણ છંદ પ્રમાણ કલાગમ,
નાટક સવિ જાણંતિ;

ઘણુઉં વખાણુ કિસિઉં હિવ કીજઇ,
અભિનવ શારદ દેવિ;
તેહ તણુઉં જે કઉતિગ વીતઉં,
તે નિસુણુઉ સંખેવિ. ૧૮

૨

આ રાજકન્યા અને પ્રધાનપુત્રને સાથે ભણતાં પ્રીતિ જામે છે તે હવે કહે છેઃ—

મંત્રીસરનંદન મનમોહન,
નામિં લછિનિવાસ,
તેહ તીણુઇં ભણુઇ મનિ ખંતિ,
લહુઉ લીલવિલાસ;
રાજકુંઅરિનઇં મનિ વસીઉ,
દેખીઅ સરસ સુજાણુ,
એક દિવસિ એ અક્ષર લિખીઆ,
બોલ એ કરૂ પ્રમાણુ. ૧૯

" મઇ તરૂણી પરણીનઇં સામી,
સાચઉં કરિ નિય નામ,
લચ્છિનિવાસ કહાવઇ મઝ વિણુ,
એ તુઝ કૂડઉં નામ."
એ અક્ષર વાંચીનઇ હસિઉ,
મુહતાનંદન ચીંતિ,
મધુરી વાણી બોલઇ સામિણિ,
એસિઉં ઉત્તમ રીતિ. ૨૦

હિવ દૂહા રાગ સામેરી

" સામિણિ સેવક ઊપરિહિં,
નીચ મનોરથ કાંઈ?
એહ વાત યુગતી નહી,
આથી વરઇ ન થાઇ. ૨૧
કિહાં સાયર કિહાં છિલ્લરૂહ,
કિહાં કેસરિ સીયાલ;
કિહાં કાયર કિહાં વર સુહડ,
કિહાં કઇર કિહાં સુરસાલ. ૨૨
કિહાં સિરસવ કિહાં મેરૂગિરિ,
કિહાં ખર કિહાં કેકાણુ;
કિહાં જાદર કિહાં ખાસરૂં,
કિહાં મૂરખ કિહાં જાણુ. ૨૩
કિહાં કસ્તૂરી કિહાં લસણુ,
કિહાં માનવ કિહાં દેવ;
કિહાં કાંજી કિહાં અમીરસ,
કિહાં રાણિમ કિહાં સેવ. ૨૪
કિહાં રીરી કિહાં વર કણુય,
કિહાં દીવઉ કિહાં ભાણ;
સામિણિ તુઝ મઝ અંતરૂ,
એ એવડઉ પ્રમાણુ." ૨૫

૩

આ પછી બંને પરણે છે, અને ત્યાર પછી તે સુંદરીને પિયુનો વિયોગ થયો તેથી વિરહિણી વિલાપ કરે છેઃ—

રાગ સિંધુઓ

નિસ ભરેં સોહગસુંદરી રે,
જોઇ વાલંભ વાટ;
નિદ્રા ન આવઇ નયણલે રે,
હઇઅડઇ હરખ ઉચાટ.
સુણિ સામીઅ લીલ વિલાસ,
વલિ વાલંભ વિદ્યાવિલાસ;
મુઝ તુમ્હ વિણ ઘડીઅ છમાસ,
પ્રભુ પૂરિ ન આસ.
ઇમ વિરહિણુ પ્રિય વિણુ બોલઇ—આંકણી.
સીહ સમાણી સેજડી રે,
ચંદ જેહવી ઝાલ;
દાવાનલ જિમ દીવડઉ રે,
કમલ જિસ્યાં કરવાલ. ૧૬ સુણિ સા.
મઝ ન સુહાઈ ચાંદલઉ રે,
જાણે વિષ વરસંતિ;
સીતલ વાઉ સુહામણુઉરે,
પ્રિય વિણુ દાહ કરંતિ. ૧૭ સુણિ સા.
દાખી ડાહિમ આપણી રે,
રંજિઅ મઝ મન-મોર;
છઇલપણુઇ છાનઉ રહિઉરે,
હીઅડઉં કરી કઠોર. ૧૮ સુણિ સા.
એતા દીહ ન જાણિઉરે,
નિગુણુ જાણી કંત;

હિવ ક્ષણ જાતઇ વરસ સઉરે,
જાઇ મઝ વિલવંત. ૧૯ સુણિ સા.
જઇ કરવત સિર તાહરઇ રે,
દીજત સિરજણહાર;
વિરહ વિછોહ્યાં સાજણાં રે.
તુ તું જાણત સાર રે. ૨૦ સુણિ૦
ઉલંભા કહિઉં કણ હરઉં રે,
કુણનઇ દીજઇ દોસ;
હીરાણંદ હિવ બૂઝવઇ રે,
કીજઇ મનિ સંતોસ. ૨૧ સુણિ૦

હીરાણંદ કૃત વિદ્યાવિલાસરાસ ર. સં. ૧૪૮૫
લ. સં. ૧૬૨૬.

સોમસુંદર સૂરિએ રચેલો કહેવાતો પણ ખરી રીતે તેમના શિષ્ય **રત્નમંડન** ગણિએ રચેલો રંગ સાગર નેમિફાગ ત્રણ ખંડમાં છે તેમાં પહેલાં નેમિનાથનો જન્મોત્સવ, બીજામાં વિવાહ અને ત્રીજામાં મોક્ષગમનનો અધિકાર છે. વિષય રસિક છે ને કૃતિ પણ રસમય છે. પંદરમા શતકની ભાષાનો સુંદર નમુનો પૂરો પાડે છે. આમાં પહેલાં કાવ્ય (શાર્દૂલ) પછી રાસક, ને પછી આંદોલ ને ત્યાર પછી ફાગ અનુક્રમે એમ છંદમય રચના છે. આમાંથી નમુના લઇએ:- વસંત માસમાં વનરાજી ખીલી છે ત્યાં કૃષ્ણની સ્ત્રીઓ પોતાના દીયર નેમિનાથને વસન્તોત્સવ ઉજવવા ગિરિનાર લઇ જાય છે તે પરણવા સમજાવે છે.

કાવ્ય (શાર્દૂલ)

આવી એ મધુ માધવી રતિ ભલી ફૂલી સવે માધવી,
પીલી ચંપકની કલી મયણની દીવી નવી નીકલી,
પામી પાડલ કેવડી ભમરની પૂગી રૂલી કેવડી,
ફૂલે દાડિમિ રાતડી વિરહિયાં દોહ્લી હુઈ રાતડી. ૨૭

ફાગ.

સુલલિત ચરણ પ્રહારઇં મારઇં કામિની લોક,
ધિક વિહસંતિ અભાગીયા અભાગીયા તહવિ અશોક.૨૮
કુવભરિ કરઇં પરીરંભ રંભા સોભાગી નારિ,
વનિવનિ કુસુમ રોમ રોમાંકુર કુરબક ધરઇં અપારિ. ૨૯
પૂરઇં ષટ્પદ ઉલટ ફૂલિ ટયાં વનખંડ
ત્રિભુવનિ મદન મહીપતિ દીપતિ અતિ પ્રચંડ. ૩૦

કાવ્ય.

ઓઢી ચાદર ચીર સુંદર કસી દીલી કસો કાંચલી,
આંજી લોચન કાજલે સિરિ ભરી સીમંત સિંદૂરની,
લેઇ સાથિઇં નેમિકુંવર સવે ગોવિંદની સુંદરી,
વાડીએ ગિરિનાર ડુંગરિ ગઇ સિંગારિણી ખેલિવા. ૩૧

રાસક.

વસંત ખેલણિ સાથિઇં દેવર દેવરમણી સમ ગોરીરે
પહુતલી ગિરિનાર ગિરિ અંબાવનિ બાવનિ ચંદની
ગોરી રે. ૩૨
અનંગ જંગમ નગરા બહુપરિ પરિણેવા મનાવણ
હારી રે,
લલાટ ઘટિત ઘન પીયલિ કુંકુમ કુમર રમાડઇ નારીરે.૩૩

આંદોલ.

કુમર રમાડઈ નારિ હીંડોલે હીંચણહારિ,
ઉચ્છંગિ બઇસારીએ સયરિ સિંગારીએ,
થાઇ થુમણિ થોર દોલઈ દીહર દોર;
કંચણ ચૂડી એ રણકઇં રૂયડીએ. ૩૪
દેઉર (માર) ઉરવરિ હાલ, વઉલ સિરિ સુકુમાર,
નવ નવ ભંગી એ કુસુમચી અંગીએ.
ત્રીકમ તરણી તુંગ, વિરચઇં સુચંગ
અતિ અણીયાલઉં એ ખૂંપ ખુણાલઉ એ. ૩૫

આજ **રત્નમંડન** ગણિએ **નારીનિરાસ** નામનો ફાગ (શાંતરસપયોરાશિ રાસક) બાવન કડીનો રચ્યો છે તે પણ ઘણો લલિત, અર્થગંભીર અને કાવ્યમય છે. તેમાંની એક કડી નીચે પ્રમાણે છે.

રતિ પહુતી મધુ માધવી સાધવી શમરસપૂરિ,
જિમ મહમહી મહીતલ સીતલ સ્વજસ કપૂરિ. ૨

માંડણ શ્રેષ્ઠીએ સં. ૧૪૯૮ માં રચેલા **શ્રીપાલ** રાસની જૂની પ્રત પરથી એક નમુનો આપીએ છીએ. શ્રીપાલ રાજા ઘોડેસ્વાર થઇ ફરવા જતાં કોઇ તેને રાજાના જમાઇ તરીકે ઓળખાવે છે તે સાંભળી પોતાને દુઃખ થતાં સસરાનું સુખ છોડી સ્વભુજાએ સુખ પ્રાપ્ત કરવા વિદેશે જવાનો નિશ્ચય કરે છે.

એકદા એ શ્રીપાલ રાઉ,
ચડયા તુરંગમિ સાંચરઇ એ;
ગામડાનુ અણુઝ કોઈ એક,
ચહૂટઉ ઊભુ તે વાત કરઈ એ. ૭૫

પૂછઇ એકણહૂ એક પાસિ,
અલવિ કૂંઅર એ કહિતણુએ;
તે કહઇ એ રાય જામાત,
કુમારિ સુણી તિહાં મનિ ધણ્યુ એ. ૭૬

સાંભલી એ વચન કુમારિ,
રદય દુખ ગદ્દ ધરઇ એ;
તુરંગમ એ વાલીય જાઇ,
અવાસ ભીતરિ પઉઢી રહઇ એ. ૭૭

પૂછીઉ એ આવીય માઇ,
કહિ વછ તૂં કુણિઈ દૂહવિઉ એ;
કઇ તૂય એ દૂહવીઉ નારિ,
કઇ તૂય રાઇ ન માનીઉ એ. ૭૮

નારિ તો એ સતીય સુસીલ,
રાય તૂં દીઠઈ આણંદીઇ એ;
સો ભણઇ એ મ પૂછિસિઉ માઈ,
નામ ઠામ કુલ હારવિઉં એ. ૭૯

મા કહઇ એ વાલિન રાજ,
વછ લેઇ સેન સુસરા તણાં એ,
સો ભણઇ એ તેણઇં નહી કાજ;
જાં નહીં બલ મઝ ભુજતણાં એ. ૮૦

જાઇસૂં એ વદેસિ હૂં માઈ,
ધન ઊપ્રાજી રાજ વાલિસૂં એ;
તવ કહઇ એ કમલપ્રભાય,
વછ અમ્હિ સરસાં આવિસૂં એ. ૮૧

કુમર ભણુ એ જુ તમ્હઇ સાથિ,
તુ અમ્હ પગ મોકલા નહીય;
સુંદરી એ જંપઇ એ ઇમ પ્રભ,
તમ્હ પાખઇ આહાં રહૂં નહીંય. ૮૨

કુમર તિહાં એ જંપઇ જામ,
સુંદરિ સાસૂ સેવા કરૂ એ;
તવ કહઇ એ સુંદરી ત્યાંહ,
પ્રભ તમ્હ નવપદ રદય ધરિઉ એ. ૮૩

તેજ **માંડણ** કવિના રચેલા જણાતા **નલ દમયંતી** રાસમાંથી એક નમુનો લઇએ. નલ રાજા કુબડો થયો છે ત્યાં દમયંતીના પિતા ભીમ રાજાનો મોકલેલો વિપ્ર આવે છે અને નલને જોતાં તે હોવાનો સંદેહ થતાં અમુક 'શલોકા' બોલે છે.

ભીમિ વિપ્ર કુસલં કહઇ એ,
જાઉ તમ્હિ તેહ પાસિ;
દ્વિજ આય સિ રાજા તણઈ એ,
ગયુ કૂબડ આવાસિ ૨૦૧

સુણુ ભલા જાતા હૂઆ એ,
હરષિઉ તું મન માહિ;
તુ દેખી રૂપ કૂબજ તણૂં,
હઇઇ પડી અતિ દાહિ. ૨૦૨

કુસલ વિપ્ર ઇમ ચીંતવઇ એ,
નલ કિહિં ન હોઇ;
મનિ સંદેહ ભાંજિવા એ,
કહઇ સલોકા દોઇ. ૨૦૩

વસ્તૂ

નલ જિ નીલજ, નલ જિ નીલજ,
નલજિ નીસત્ત,
નલ વિણુ કોઇ ન પાડૂઉ,
નલ કઠોર નલ અધમ દિજજઇ,
મેલી દવદંતી સતીય,
તેહ તણૂં સ્યૂં નામ લીજઇ;
વલી વલી ઇમિ ઉચરઇ,
વિપ્ર સલોકા દોઇ;
ઝરઇ નયણુ દુખ સાંભરી,
નીંચૂં જોઈ તેઈ. ૨૦૪

ઠવણિ

રોયતુ એ કૂબડુ દેખિ,
કારણુ કુસલં કહઇ કિસિઉં એ;
જે ભણી એ સતીય ઉવેખિ,
ગયુ નલ દુઃખ તે મનિ વસિઉં એ.

તંત્રી.

ડાહ્યાભાઈ ધોળશાજી.

[શ્રી ડાહ્યાભાઇ ૩૫ વર્ષની નાની વયે સ્વર્ગસ્થ થયા. સફલ અને ઉત્તમ નાટકકાર તરીકે અનેક નાટકો રચ્યાં તે સર્વનાં ગાયનો સ્વર્ગસ્થનું ઉંચી કક્ષાનું કાવ્યત્વ રજુ કરે છે. આ કાવ્યત્વને તે સર્વ નાટકોની સુંદર વસ્તુ સંકલનાથી સુઘટિત કરેલાં નાટકો પોતાની સ્થાપેલી 'શ્રી દેશી નાટક સમાજ' દ્વારા ગુજરાતી પ્રજા સમક્ષ ભજવી બતાવ્યા ને તેથી ગૂજરાતી નાટયકલામાં જૂદીજ ભાત પાડી તેમાં ઉત્ક્રાંતિ કરી. આ નાટકકાર જૈન હતા અને તેથી જૈનસમાજને ખાસ અભિમાન લેવા જેવું છે. વળી દુકાળ આદિ અનેક પ્રસંગોએ પોતાનાં નાટકોના પ્રયોગોની આવક આપી જનસેવા બજાવી હતી.

તેમનો જન્મ સં. ૧૯૨૩ ના ફાગણ સુદ ૧૪ ને દિને થયો અને સં. ૧૯૫૮નાં ચૈત્ર વદ ૮ ને દિને સ્વર્ગવાસ થયો.

તેમનાં રચેલાં નાટકોનાં નામ ૧, મ્યુનીસીપાલ ઇલેકશન, ૨ કેસર કિશોર આવૃત્તિ પહેલી સં. ૧૯૫૧, ૩ સતી સંયુક્તા આવૃત્તિ ચોથી સં. ૧૯૫૨, ૪ મદનમંજરી આવૃત્તિ પહેલી સં. ૧૯૫૭, ૫ સતી પાર્વતી, ૬ અશ્રુમતી આવૃત્તિ ૭ મી સં, ૧૯૫૫, ૭ રામવિયોગ આવૃત્તિ ચોથી સં. ૧૯૫૫, ૮ સરદારબા આવૃત્તિ ૬ ઠી સં. ૧૯૫૭, ૯ ભોજકુમાર, ૧૦ ઉમાદેવડી આવૃત્તિ ૫ મી સં. ૧૯૫૭, ૧૧ વિજ્યા વિજય, ૧૨ વીણાવેલી ૧૩ ઉદયભાણુ આવૃત્તિ ૪થી સં. ૧૯૫૮, ૧૪ મોહિનીચંદ્ર, ૧૫ સતિ પદ્મિની આ પ્રમાણે ૧૫ કુલ નાટકો છે. આ બધાંની રચનાની સાલ નિર્ણીત થઇ શકી નથી છતાં આ ક્રમ રચનાના અનુક્રમે પ્રાય: છે એમ ભાસે છે. આ ટીપમાં જે પવિત્ર લીલાવતી નામ છે તે નાટક ઘણું લોકપ્રિય થયું હતું અને તેના રચનાર શિવરામ કરીને ભોજક છે; અને બીજાં નામે સુભદ્રાહરણ, વીર વિક્રમાદિત્ય અને વિજયકમળા જોવામાં આવે છે પણ તેનાં ગાયનોની ચોપડી જોવાનું બની શક્યું નથી તેથી તે ડાહ્યાભાઇની કૃતિઓ હોવાનું સંભવે છે એટલું અત્યારે કહી શકાય.

કેસરકિશોર નાટકનાં ગાયનોની પ્રથમાવૃત્તિ સં. ૧૯૫૧ માં પોતે પ્રકટ કરી છે તેમાં પોતાને માજી સંસ્કૃત શિક્ષક, મિશન હાઇસ્કુલ, અમદાવાદ એમ જણાવેલ છે તેથી તે પહેલાં તે શિક્ષક તરીકેનો વ્યવસાય બંધ કર્યો હતો એમ સમજાય છે. તેઓ અમદાવાદમાં ડોશીવાળાની પોળમાં રહેતા.

તેમનાં નાટકોના સંબંધમાં 'સાઠીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન'માં તેના લેખક સાક્ષર દેરાસરી પૃ. ૧૧૪ પર જણાવે છે કે

'નાટકોમાં જો ઉંચી ભાવના દાખલ થાય, માત્ર હલકી પ્રતિના પ્રેક્ષકોના વિનોદાર્થે નહિ પણ જનસમૂહની વૃત્તિ અને નીતિ ઉચ્ચતર કરવાના સ્તુત્ય અને પ્રશંસનીય હેતુથીજ માત્ર તે લખાય અને ભજવાય તો બેશક ધીરે ધીરે પ્રેક્ષકોની રૂચિ પણ ઉંચી થાય તેમજ લેખકોની દૃષ્ટિ પણ સર્વદા ઉચ્ચ લક્ષ તરફજ રહે. કેટલીક મંડળીઓનાં કેટલાંક નાટકો સારા અંશવાળાં છે, એ કહેવું જોઈએ. મર્હુમ ડાહ્યાભાઇ ધોળશાનો નાટકના સાહિત્યની ઉન્નતિ કરવાનો પ્રયાસ સારી રીતે જાણીતો છે. રા. ડાહ્યાભાઇનું નાની વયમાં મૃત્યુ થવાથી તેમનો પ્રયાસ અટકી પડયો."

મુંબઇની માંગરોળ જૈન સભા તરફથી સદ્‌ગત ડાહ્યાભાઇના સ્મારક નિમિત્તે એક પ્રબંધક મંડળ સ્થપાયું હતું. તેનું કાર્ય, સ્મારક માટે સદ્‌ગતનું ચરિત્ર લખાવવું, શિષ્યવૃત્તિ સ્થાપવી, તેમ વ્હેની ભૌતિક છબીનું હરનીશ દર્શન થાય તે માટે એક છબી સભાના દીવાનખાનામાં રાખવી. અને તેના મંત્રીઓ (સ્વ૦) હેમચંદ અમરચંદ, (સ્વ૦) મોહનલાલ પુંજાભાઇ, અને શ્રીયુત મકનજી જુઠા મહેતાએ સદ્‌ગતની જયન્તી ઉજવવા માટે તા. ૬-૮-૧૯૦૬ ને રોજ તેમના બંધુપુત્ર (સ્વ.) ચંદુલાલ દલ-

સુખરામ ઝવેરી તરફથી વીણાવેલીનો ખેલ લીધેલો તે ભજવાયો હતો એ પ્રસંગે પ્રમુખ તરીકે ગુજરાતના માનનીય સાક્ષર, પત્રકાર અને તે વખતે ગુજરાત કૉલેજના પ્રોફેસર આનંદશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવે લીધું હતું અને તેમણે નાટકોનો પવિત્ર ધંધો, એ પર તેના પ્રાચીન ઇતિહાસ અને કેટલાંક લક્ષણો સહિત એક મનનીય વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું તેમાં નીચેનો સદ્દગત સંબંધી ઉલ્લેખ કર્યો હતો:—

"મને આપે અમદાવાદથી અત્રે બોલાવી આ પ્રસંગે પ્રમુખપદનું માન આપ્યું છે તે માટે હું આપનો ખરા અન્તઃકરણથી ઉપકાર માનું છું. આપણે સર્વ—'આપણે' શબ્દમાં હું પારસી તથા ગુજરાતી બોલતા મુસલમાન ભાઇઓનો પણ સમાવેશ કરૂં છું—આપણે સર્વ ગુજરાતી ભાષા બોલીએ છીએ, લખીએ છીએ, અને એનો ઉત્કર્ષ ઇચ્છીએ છીએ; અને એ ઉત્કર્ષ સાધવાના કાર્યમાં કાંઇક કાંઇક ભાગ પણ લઇએ છીએ. પણ આ કાર્ય હાલના કરતાં વધારે સારી રીતે સિદ્ધ થવા માટે, ગુજરાતી ભાષાના વિવિધપન્થી ઉપાસકો એક બીજા સાથે મળે હળે, એક બીજાના વિચારથી અને કાર્યની રીતિથી વાકેફ થાય, અને સર્વે કાર્યચક્રો એક મહાન કાર્યયન્ત્રનાં અવયવો છે એમ સમજી પરસ્પર મદદ કરે—અને હિન્દુ ગુજરાતી, પારસી ગુજરાતી, અમદાવાદી ગુજરાતી, સુરતી ગુજરાતી, મુંબાઇ ગુજરાતી, કાઠીઆવાડી ગુજરાતી એવા ક્ષુદ્ર ભેદો નષ્ટ થાય—એ આપણી ભાષાના તેમજ દેશના ઉત્કર્ષ માટે જરૂરનું છે. એકાદ પ્રબળ લોકપ્રિય ગ્રન્થકાર પોતાની કૃતિના પ્રભાવથી સર્વ વિવિધ કોમના અને વિવિધ સ્થળના વાચકોને અને ન્હાના લેખકોને પોતા તરફ ખેંચે, અને એમ અનેકતાને એકતા તરફ વાળે, એ તો ભાષાપ્રવાહની સ્વાભાવિક ગતિ છે. અનેક ન્હાનાં ઝરણાં ગુરુત્વાકર્ષણ ("Law of gravitation") ના નિયમથી ખેંચાઇ મહાનદીમાં ભળે, એમાં તો મનુષ્યે કાંઇ કરવાનુંજ રહેતું નથી. પણ જ્યારે જળચક્રીઓ ચલાવવા માટે અને વિસ્તીર્ણ ક્ષેત્રો પાવા માટે વિપુલ પ્રવાહની જરૂર પડે, ત્યારે તો અનેક ન્હાની મોટી નદીઓને પરસ્પર ન્હેરોથી જોડવી જ જોઇએ. અને આમ સ્વાભાવિક વસ્તુસ્થિતિને ઓળંગી કાંઇક અધિક સાધવું એમાં જ મનુષ્યનું 'પરાક્રમ' યથાર્થ (परा+क्रम्) ધાત્વર્થરૂપે રહેલું છે. મુંબાઇના તેમજ કાઠીઆવાડના ઉત્તમ સાક્ષરોને મૂકી મ્હારા પર્યન્ત આવવામાં, માંગરોળ જૈન સભાનો હેતુ મુંબાઇને મ્હારા ભાગના ગુજરાત સાથે જોડવાનો જ હશે, એમ હું અનુમાન કરૂં છું; અને તેથી આ પ્રસંગે પ્રમુખપદ હું બહુ જ આનન્દથી સ્વીકારૂં છું. વળી તેમ કરવામાં આ ઉપરાંત મ્હારે એક બીજું પણ કારણ છે. સ્વર્ગસ્થ ડાહ્યાભાઇ ધોળશાહજી આજથી વીસ વર્ષ ઉપર મારા સહાધ્યાયી હતા, અને એમની જયન્તીને અંગે પ્રમુખપદ લેવાથી હું કાંઇક બન્ધુકૃત્ય કરૂં છું એ પ્રકારનો મને સન્તોષ થાય છે.

'સદ્દગૃહસ્થો—મેં આપને કહ્યું તેમ સ્વ. ડાહ્યાભાઇ વીસ વર્ષ ઉપર મારા સહાધ્યાયી હતા; પરન્તુ તેજ અરસામાં કૉલેજ છોડી થોડાંક વર્ષ પછી તેઓએ નાટકનો **પવિત્ર** ધંધો હાથ ધર્યો. સદ્દગૃહસ્થો, 'નાટકનો પવિત્ર ધન્ધો' એ શબ્દો જ કેટલાકને વદતોવ્યાઘાતવાળા અને મશ્કરી જેવા લાગશે, પણ એ ધંધો ખરેખર **પવિત્ર** છે એમ હું સમજું છું; અને એટલી વાત હું આજ પ્રમાણ સાથે પ્રતિપાદન કરી શકું તો હું ધારૂં છું કે મારૂં પ્રમુખ તરીકેનું કર્તવ્ય મેં બજાવ્યું ગણાશે."

આ આખું વ્યાખ્યાન 'વસન્ત'માં પ્રકટ થયું છે, અને તેમાં સદ્દગત સંબંધી બીજું કંઇ નથી તેથી અત્ર આપ્યું નથી, આ વ્યાખ્યાન ઉપરોકત પ્રબંધક મંડળ તરફથી (સ્વ૦) સાક્ષર શ્રી રણજીતરામ વાવાભાઇના વિવેચનાત્મક લેખ સહિત સન ૧૯૦૬ માં પ્રસિદ્ધ થયું હતું. તેમાં 'આરંભ વચન' આ પ્રમાણે હતા.

'ડાહ્યાભાઇ લોકોને અજાણ્યા નથી. ઉચ્ચ પ્રતિના વિદ્વાનથી તે એક ગામડિયા સુધી.

'ડાહ્યાભાઇ જૈન હતા, અને તેવા એક લોકાદર પામેલા જૈનને માટે માંગરોળ જૈન સભા ગુર્જર સાક્ષરો પાસે તેની કસોટી કરાવે એ સ્વાભાવિક છે.

'કેટલે અંશે ડાહ્યાભાઇનું જીવન પ્રશંસનીય છે, તેના પ્રસ્તાવરૂપે આ પ્રસિદ્ધ છે.

'જણાવવાની જરૂર નથી કે આ પ્રસિદ્ધિના વિચારો તે લેખકોનાજ છે. વાંચનારે તો હંસ ક્ષીર ન્યાયે અનુસરવાનું છે.

'ચર્ચાને અંગે જવાબ આપવાને સભા બંધાએલી નથી.

ઉક્ત સાક્ષરથી રણજીતરામનો લેખ અત્ર અમે આપીએ છીએ. ઉક્ત મંડળની સદ્દગતનું ચરિત્ર લખવાનું કામ ગુજરાતના એ પ્રસિદ્ધ લેખક રા. રા. હિમ્મતલાલ ગણેશજી અંજારિયા અને ઉક્ત રણજીતરામને સુપ્રત કરવાની ઇચ્છા એ ઉભય લેખકો તરફથી પૂર્ણ કરવાની સમ્મતિ મળી ચૂકી હતી. રણજીતરામ અકાળે સ્વર્ગસ્થ થયા તેથી ચરિત્ર તેમના તરફથી ન લખાયું પણ આટલો લેખ જે મૂકી ગયા છે તે અમારે મન ઘણું છે. શ્રીયુત અંજારિયા તેમ જ શ્રીયુત નારાયણદાસ વિસનજી ઠક્કુર આદિ ગૂજરાતના લેખકો સદ્દગતનું ચરિત્ર મેળવી તેમજ તેનાં નાટકોનું પરિશીલન કરી લેખો લખશે તો અમારા પર ઉપકાર થશે ને તે પ્રકટ કરવા અમને અતિ આનંદ થશે.

સદ્દગતનાં નાટકો સમસ્તાકારે છપાયાં નથી તે શોકનો વિષય છે. જ્યાં સુધી તે પ્રકટ ન થાય ત્યાં સુધી તેનું તોલન પણ કેમ થઇ શકે? સ્વ. વિભાકર જયંતી વખતે કવિવર્ય નાનાલાલ દલપતરામે તા. ૨૨-૮-૨૬ ને રોજ પ્રમુખ તરીકે જે જણાવ્યું હતું કે:-'વાઘજીભાઇ, ડાહ્યાભાઇ, મૂળશંકર, વિભાકર-એ નાટયકારોનાં મૂલ આંકવાનાં સાધનો આપણી પાસે હજુ પૂરાં નથી' અમે ઇચ્છીશું કે સત્વર સદ્દગતનાં સર્વ નાટકો આખાં બહાર પાડનાર કોઇ નીકળી આવે. તંત્રી.]

ઇ. સ. ૧૮૯૪ માં અમદાવાદની મિશન સ્કુલમાં ગમૂ(गच्छ)ના રૂપાખ્યાન શીખનારને સ્વપ્નેય પણ ખ્યાલ ન્હોતો કે ઇ. સ. ૧૯૦૬ માં અર્થાત્ બાર વર્ષ જેટલી ટુંક મુદત બાદ પોતાના સંસ્કૃત જીવનની જાહેર સેવાની નોંધ લેવાનો પ્રસંગ આવશે.

આઠ દશ વર્ષ જેટલા અલ્પ સમયમાં શ્રી દેશી નાટક સમાજના મર્હુમ માલિક રા. રા. ડાહ્યાભાઇ ધોળસાજી વિદેહ થયા એ બીના ઉક્ત સ્મૃતિસંસ્કાર પ્રદીપ્ત કરે છે એટલુંજ નહિ પણ પોતાના નાટકોમાં ઠેર ઠેર જે ઉપદેશ અંશસ્વર તરીકે ગાયો છે તે તેમના પોતાનાજ જીવનમાં તેમણે સાક્ષાત્કાર કર્યો એવી પ્રતીતિ કરાવે છે.

એ અશંસ્વર કયો?

"કાયા કાચો કુમ્ભ છે, જીવ મુસાફર પાસ;
તારો ત્યાં લગી જાણજે, જ્યાં લગી શ્વાસોશ્વાસ."

વીણાવેલી.

જીવન નશ્વર છે; પંખીનો મેળો જામ્યો છે, ઘડી પછી તે વીખરાઇ જશે; પાણીમાં વાદળાંનો પડછાયો પડયો છે, પળ પછી પડછાયો વિલુપ્ત થશે; ચાંદની પથરાઇ છે, ચંદ્ર અસ્ત થયો ને સર્વત્ર અંધકાર ફેલાયું, મનુષ્યની મેદની જામી છે, માણસો વેરાયાં અને બધે શૂનકાર છે; કાયાનો ઘડો કાચો છે, અને ફુટતાં વાર નથી, આવી રીતે રા. રા. ડાહ્યાભાઇએ ઇહજીવન નાશવંત છે એવો ઉપદેશ બોધ્યો છે.

સંસાર પ્રત્યે વિરાગ ઉપદેશનારાના દૃષ્ટિબિન્દુ વિવિધ હોય છે. સંસારના કર્દમમાં પચી રહી વિશાળ આકાશમાં ઉડવાની જેને સ્હેજ પણ અભિલાષા નથી, અર્થાત્ અધમ જીવન જીવનારને આચરણો આચરવાની વૃત્તિ નથી ત્હેને અધમતામાંથી ઉદ્ધારવા નશ્વરતાનો બોધ કરવામાં આવે છે; અધમતા અનેક રંગી હોય છે! સ્વહાનિપ્રદ ને પરહાનિપ્રદ એવા બે વિશાળ સ્વરૂપ થઇ શકે. બેશક જગતની ઘટના એવી છે કે પોતાને અધમ કરનાર વસ્તુ જગતને પણ અધમ બનાવે છે અને તેથી ઉલટું પણ થાય છે. ફક્ત સ્પષ્ટતાને ખાતર ઉક્ત સ્વરૂપો લખ્યાં છે.

રા. રા. ડાહ્યાભાઇનું રંગભૂમિપર વિહરતું વિશ્વ સાંકેતિક છે તેથી જે વસ્તુસંવિધાન અને પાત્રઘટના ત્યાં ગોચર થાય છે તે પણ સાંકેતિક છે. પાપનું સૂક્ષ્મ અને તીક્ષ્ણ પૃથક્કરણ નથી તેમ જુગુપ્સા કે

સંપૂર્ણ વૈરાગ્ય ઉપજે એવું કલાવિધાન નથી. પશ્ચાત્તાપના દાવાનળમાં શુદ્ધ થતાં કંચન પાત્રો જેવાં ઉત્કૃષ્ટ પાત્રો જવલ્લેજ દર્શન દે છે. Poetic Justice (અર્થાત્ કવિઓની સૃષ્ટિમાં વપરાતી ન્યાયબુદ્ધિ-સત્યનો જય અને પાપનો ક્ષય)નું અવલમ્બન લેવામાં આવ્યું છે. પોતાના બધા પાસા અવળા પડે અને છેવટે જીવનનો હેતુ નિષ્ફલ નિવડે એ શઠપાત્રોના અનુભવ છે. તેઓની અધમતા, સ્વાર્થસાધના, ઇર્ષ્યા, અસૂયા, કામવાગ્છના, અહંતા આદિમાં સમાયલી છે. પોતાનો હેતુ બર લાવવા અનેક પ્રપંચો તેઓ રચે છે. પોતાનું મમત્વ પ્રતિપાદવા નાનાવિધના અનાચારો આચરે છે. આવી જેની રહેણી છે તેઓ પૂર્ણ અંશે આત્મશ્રદ્ધાશીલ હોવા જોઇએ. દુનિયા ઉથલાવી નાંખવાની-ધાર્યું સાધવાની શક્તિ આપણામાં છે એવી જ્યાં લગી પ્રતીતિ ન હોય ત્યાં લગી તેમનાથી એક ડગલું પણ ભરવું બને એમ નથી. ઉત્તમ જીવનોને આત્મશ્રદ્ધા (self-confidence) ઉન્નત પંથે લઇ જાય છે પરંતુ પામર જીવો તો તેથી અભિમાની, દમામી, મમતીલા, જોહુકમી અને ખારીલા થાય છે. આપણાં લૌકિક નીતિશાસ્ત્રે આ દુર્ગુણોની સખ્ત ખંખેરણી કરી છે. નીતિતત્વો એવાં વિચિત્ર છે કે મર્યાદામાં રહીને દુર્ગુણો પણ સદ્‌ગુણો થઈ શકે છે અને મર્યાદા છોડતાંજ સદ્‌ગુણો દુર્ગુણો થઇ જાય છે. રાજ્યની લગામ તાણીને પકડવી જોઇએ પણ તે નીમસર. હદબ્હાર ખેંચાણ થતાં જુલ્મના રૂપમાં બાદશાહી કરબ ફેરવાઇ જાય છે અને પરિણામે પદભ્રંશના કે વિદ્રોહ થાય છે. તેજ પ્રમાણે અભિમાન, મમત, દમામ વગેરે પણ શુભ અને કલ્યાણકારી કામો કરી શકે છે એ વાત રા. ડાહ્યાભાઇના લક્ષ બ્હાર રહી ગઇ હતી. ઉચ્છૃંખલ દુર્ગુણોના હાનિપ્રદ પરિણામોજ એમણે બતાવ્યાં છે. એ દુર્ગુણોનું જનન અને પોષણ શી રીત્યે થાય છે તે યથાર્થ જાણવાની ઉત્કંઠા અતૃપ્તજ રહે છે.

દુર્ગુણોને ધિક્કારવામાં આવ્યા છે તે તેમના અનીષ્ટ પરિણામને લીધેજ નહિ-જન સમાજને જાલીમ નુકસાન તેઓથી થાય છે તે સારૂ નહિ પણ મનુષ્યની નિર્બળતા અને અંધતાની ખાતર.

"દશા કરે તે કોઈ ન કરશે, મુરખ કરે અભિમાન;
પ્રાણી બિચારૂં તુચ્છ મગતરૂં, કાળ કથા અણુજાણુ;
હુંપદમાં મરડાઇ મરે પણ, ધાર્યું કરે ભગવાન—દશા."

મનુષ્યથી પર કોઇ એક શક્તિ છે-જે દશા, સમય, નસીબ કે કર્મના નામે રા. ડાહ્યાભાઇના નાટકમાં ઉલ્લેખાઇ છે-તેને આધીન માનવી છે, તેનો નચાવ્યો તે નાચે છે. ભવિષ્યનું ક્ષિતિજ ધુમ્મસથી આવૃત્ત છે-ત્યાં-શું છે તે કહી પણ નથી શકાતું. જરાક દોડતાં ઉંધે માથે ઓખ જેવા ખાડામાં નિપાત થવાનો છે છતાં આંધળો થઈ માનવી દોડી જાય છે. છતાં "હું" "હું" કરતો તે ફરે છે તે ખોટું છે-અહંભાવ રાખવો તે પાપાચરણ છે. સમયના સામર્થ્ય આગળ અહંભાવ ટકતો નથી-મગતરાં જેવાં માનવીને ચોળાતાં વાર શી?

વસ્તુસ્થિતિ આમ છે ત્યારે વર્તવું શી રીત્યે? દશાને તાબે થાઓ. સુખ દુઃખ સરખાં ગણો. જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તેનો તિરસ્કાર ન કરતાં તે આદરથી સત્કારો. મુફલેશ ભટકતા કઠિયારા સાથે પિતાએ વીણાને પરણાવી; પોતાના કર્મમાં જે હશે તે થશે-એમ ધારી પતિભાવ સંપૂર્ણતઃ કઠિયારાની શુશ્રુષામાં સમર્પ્યો. પોતાને વેઠવી પડતી આસમાની સુલ્તાનીમાં મેવાડનો વીરકિરિટિ રાણો પ્રતાપ પણ આજ સિદ્ધાંતના અન્વયે સ્હેજ પણ વિષમતા વિના જીવન ગાળે છે.

આ સિદ્ધાંતો અમને તો ઊણાં લાગે છે. "હું" "હું" કરતો માનવી સંસારનું શ્રેય કેમ ન સાધી શકે? ઉદાત્ત અહંભાવવાળો વૉશિંગ્ટન કે મિકાડો પોતાના દેશનો ઉદ્ધાર કરી શકે છે, વિજ્ઞાની કે વૈદ નવી નવી શોધખોળ કરી શકે છે, અને માનવીની અપ્રતિમ સેવા બજાવી શકે છે. સેનાની રણક્ષેત્રમાં વિજય મેળવે છે ઇત્યાદિ. કર્તવ્યનો ઉચ્ચ આદર્શ નિષ્કામના અને સમર્પણમાં મનાયો છે; અહંભાવને ભસ્મીભૂત કરવામાં નહિ. વીણાના જીવનની ખરી કસોટી એનો પતિ રાજકુંવર ન નીકળતાં કઠિયારોજ રહ્યો હોત ત્યારે થાત. ગરીબ દેખાતા નાયકો અને રાજબીજ નિવડે એવો સંપ્રદાય ઉચ્ચ આદર્શો ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી. જીવનની નશ્વરતા દુઃખીને દિલાસો દેવા ખોધાય તો ઠીક છે. સુખદુઃખ ફરતા ફરતી

છાંયડી જેવાં છે એમ માનવાથી દુઃખની વેદના ઓછી થાય છે પણ તેથી કર્તવ્યપરાયણતા પ્રદીપ્ત થતી નથી. પોતાનું કે પારકાનું કલ્યાણ કરવાની વૃત્તિ અને આચરણ ઉદ્‌ભવતાં નથી. સંસાર ક્ષણભંગુર છે એવા નિરાશાવાદથી જનસમાજને અનેકધા હાનિ થાય છે. સમાજ કરાલ, નિર્વીર્ય, બેનૂર, અઋજુ અને વખતે તો અતીવ અધમ થાય છે. હિંદુસ્તાનને આજ નિરાશાવાદનો ખપ નથી. પ્રોત્સાહક આશાવાદનો નિનાદ દિશાઓ મુખરિત કરશે—શતકોની બધિરતા દૂર કરશે ત્યારેજ આ પતિત દેશનો ઉદ્ધાર થશે. "એક ફુલ ખરે તે માટે શોચો નહિ પણ બીજો ફુલછોડ વાવો" એવો ઉપદેશ પીશું ત્યારેજ અમારૂં જીવન પ્રફુલ્લ ખીલશે.

વળી મનુષ્યને અંધ અને દશાનું રમકડું ગણવાથી "અનુભવ" એવી વસ્તુને નિષ્કાસન આપવામાં આવે છે-મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ ખુંચવી લેવામાં આવે છે. દશાના દાબમાં રહેનાર સ્વતંત્ર નથી એમ માન્યાં છતાં સ્વતંત્ર આચરણ કરે છે. Determinismમાં માન્યાં છતાં આચરણો Free Willથી આચરે છે. રા. ડાહ્યાભાઈની ફીલસુફી આટલે અંશે ન્યૂન લાગે છે.

કર્મને આધીન થવામાં પણ એક પ્રકારનો અહંભાવ રહ્યો છે. કઢિયારા સાથે પરણેલી વીણા, વેષધારી મારવાડના કુમાર સાથે પરણેલી વેલીના ઉપર મનમાં સરસાઇ ભોગવે છે અને છેલ્લા પ્રવેશમાં એજ અહંભાવ પિતાને ટાણો મારવાની યુક્તિ રચવાની પ્રેરણા કરે છે. દશા, સમો, કર્મ આદિનો પ્રભાવ સ્વીકાર્યા છતાં પણ આવું પરિણામ આવે છે.

વળી નૈરાશ્ય જે પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે તે હીમ જેવું છે. બાળી નાંખે એવું છે. જેમના દહાડા નબળા નથી-જેઓ વૈભવમાં રાચે છે તેમના તરફજ નૈરાશ્યના કટાક્ષ ફેંકવામાં આવ્યા છે. વસંતમાં હરનારને પાનખરનું સ્મરણ આપવાથી કે યૌવનમાં મ્હાલનારને વાર્ધક્યનું ચિત્ર બતાવવાથી શો અર્થ સરતો હશે? ઉત્સાહ, ઉમંગ, આશા, અભિલાષા, ઉદ્યમ આદિ જગાવવા જો દશાના ફેરફારો વિશે કહેવામાં આવ્યું હોત તો કેવું સારૂં થાત? મહેનત કરો-મંડ્યા રહો કોઇક દિવસ પણ ઉત્તર કે દક્ષિણ ધ્રુવના પ્રદેશમાં પ્હોંચશો, કોઇક દિવસ પણ હિમાલયના ઉત્તુંગતમ શિખરે માનવી જઇ ઉભો રહેશે, કોઇક દિવસ પણ પૃથવી અને બીજા ગ્રહો વચ્ચે અવરજવર થશે, કોઇક દિવસ પણ માનવી પ્રયોગશાળામાં ઉપજાવી શકશો, એવો ઉપદેશ જગતનું કલ્યાણ સાધે છે; નૈરાશ્યમાંથી આશા પ્રગટાવે ત્યારેજ જીવન સાફલ્ય.

સ્હેજ વિસ્તારથી રા૦ ડાહ્યાભાઇના ઉપદેશોનો પ્રધાન ઉપદેશ વિવેચ્યો છે. વિરક્તિ આગળ કહ્યું તેમ વિવિધ કારણસર ઉપદેશવામાં આવે છે. કર્દમમાં ન પડી રહે-ઉદ્યમની પળો વિરલ છે માટે ત્હેનો થાય તેટલો શુભ ઉપયોગ કરી લે. પાપાચરણથી ત્હારૂં અને જગત્‌નું નુકશાન થાય છે, ક્ષણભંગુર જીવનમાં એટલું નુકસાન શા માટે કરે છે? માથે આવી પડેલી દશામાં વિષમતા વિના જીવન ગાળ: આદિ આદિ પ્રસંગો માટે સંસારનો વૈરાગ્ય અને ક્ષણભંગુરતાનો ઉપદેશ લાભપ્રદ છે.

સાથે સાથે રા. ડાહ્યાભાઈના શઠપાત્રો વિશે સંક્ષેપમાં વિવેચન કરી લઇશું. આ પાત્ર સંસ્કૃત નાટકોમાં હાલ જે સ્વરૂપમાં તે ગુર્જર રંગભૂમિપર જોવામાં આવે છે તે સ્વરૂપમાં નથી. શેક્સપિઅર અને અંગ્રેજી નવલકથાનો પ્રભાવ જેમ જેમ આપણી રંગભૂમિપર વધતો ગયો તેમ તેમ આ પાત્રનો વિકાસ થતો ગયો. એ પાત્રોમાં શેક્સપિઅરના આએગો (Iago)ની છાયા જણાય છે. પ્રપંચ, સ્વાર્થ, સ્ત્રીલંપટતા અને ભોળાઓને પોતાનાં રમકડાં બનાવવાની કળાના તેઓ ઉસ્તાદ હોય છે. સતીને તેઓ હેરાન કરે છે-તેનું સતીત્વ કસે છે. સતીત્વ આ પ્રમાણે કસવામાં આવે છે તેમ પૂજ્યભાવથી પ્રશંસવામાં આવતું હોય તો કૌશલ ઉત્તમ થાય.

કરૂણાંત પ્રબંધોમાં જેવું શાઠ્ય કુશળ અભિનયદ્વારા પાડી શકાય છે તેવું સુખાંત પ્રબંધોમાં નથી થતું. શઠપાત્રોની શઠતા એકતાનાત્મક હોય છે. વિવિધરંગી નથી હોતી. વળી એકજ નટ દરેક નાટકમાં શઠ થતો હોવાથી શઠની શઠતા કરતાં તે નટના

વ્યક્તિત્વપર પ્રેક્ષકોનું લક્ષ જાય છે. અભિનય પણ બીબાંની ભાત જેવા થઇ જાય છે. શઠ અને હેના સાગ્રીતોની પાત્રતા મારફત સાંકેતિક રીત્યે સમાજમાં પ્રચલિત અનર્થો રા. ડાહ્યાભાઇએ ઝાટકી કહાડયા છે. વ્યભિચાર, વેશ્યાસંગ, મદ્યપાન, લોભ વગેરે સપાટામાં આવી ગયા છે. શઠની પાત્રતા આગળ નાયકની પાત્રતા ઝાંખી પડી જાય છે. આ દૂષણ ઈગ્લંડની રંગભૂમિનું પણ છે. ગુર્જર રંગભૂમિપર રા. ડાહ્યાભાઇને લીધેજ આજ શઠ અવિરલ થયો છે.

શઠ અને નાયિકાને સંઘર્ષણમાં આવવાના અનેક પ્રસંગો બને છે. શઠની મોહજાળમાં તે સપડાતી નથી અને પોતાના શીલને અખંડ જાળવી રાખે છે. જૈન સૂરિઓના કથાનકપરથી રા. ડાહ્યાભાઇએ પોતાના નાટકોનાં વસ્તુ લીધા છે. સૂરિઓ શીલનો મહિમા હમ્મેશ ગાતા. એટલે રા. ડાહ્યાભાઇના નાટકોમાં પણ એનો મહિમા ગવાયેલજ. શીલ અને પાતિવ્રત્ય સંબંધી પાત્રોના સંભાષણો અને ગાયનો દરેક નાટકમાંથી મળશે.

"સખિ ! જેને પતિનું માન-તેનાં ગાંધર્વ ગાયે ગાન;
પામે દેવી સમાન સન્માન-રમે રામા રસિક લઇ તાન"
વીણાવેલી.

"કરે કામની શું સંસારે, વારે વારે પતીને સંભારે
બધી આળ પંપાળ વિસારે, પતિ રામનું નામ ઉચ્ચારે-
ભલેને દાબો બ્રહ્માંડ ભારે, ભલેને કાપો તિક્ષણ ધારે—
દેહ ગેહ શુદ્ધિ નહી, તુટી ગઈ જગ પ્રીત,
ગોરી તો ગાતી ફરે, રસીઆંનું રસ ગીત;
ખાન પતિનું ને પાન પતિનું ગાન પતિ ગુલતાન."
વીણાવેલી.

"પટોળીએ ભાત પડી, પડી તેતો પડી પડી
સાચી પ્રીત સમજવી જેવી એક ચુંદડી
ફાટતાં બેહાલ થતાં ભાત દીસે ખડી ખડી
પતિવૃત્ત પટોળીએ પ્રીત ભાત તેવી પડી
કમજાત પતિવૃત્ત રત્ન અરેરે ગુમાવે." **સરદારબા.**

એક પત્નીવ્રત અને એક પતિવ્રત એ રા. ડાહ્યાભાઈની ભાવના છે; બેશક એક પત્નીના મૃત્યુ બાદ બીજું લગ્ન પતિ કરે શકે છે. પતિ પરમેશ્વર છે-પૂજ્ય છે; પત્નીપર ગમે તેવો જુલમ ગુજારવાનો અધિકાર હેને છે. પત્નીનો તિરસ્કાર તે કરે છે. રા. ડાહ્યાભાઈ વનિતાદ્વેષી નથી; તેમનાં નાટકોમાં વનિતાસન્માન છે. તોપણ "ઉદયભાણ"માં ભાણજીનું ભાણીઆ વિશેનું ગાયન, પત્ની વિશે પતિને ખોટી ભંભેરણીથી ઉપજતો સંશય વગેરે આપણને ખુંચે છે. જ્યાંથી પોતાનાં વસ્તુ લીધાં હતાં તેનાં સંસ્કારોને લીધે આવું થયું હશે. સ્ત્રીઓથી પોતાના પતિઓનો ઉદ્ધાર થતો એવું ઘણાં નાટકોમાં આલેખાયલું છે.

શીલનો મહિમા વિષયપરત્વેના વિરોધને લઇ ગવાયો છે. શીલવતી સતીનો પ્રભાવ સંતતિપર પાપવાગ્છનાહીન અનુચરો અને સમાગમીઓ, કે પ્રજા પર પડયો હોય એવું વિધાન નથી; સાધુની સાધુતા વધારે, વીરનું વીરત્વ ઉત્તેજે, અર્થાત્ મનુષ્યની દૈવી સંપત્ અધિક ઓજથી પ્રકટાવે એવા પ્રસંગ શીલગૌરવ દર્શાવવા યોજાયા નથી. આસુરી સંપતનો વિનાશ કરવા સાથે દૈવી સંપતને વધારે કલ્યાણ કરતું કલાવિધાન હિતાવહ અને પ્રેય છે.

નીતિના સબળ પાયાપરજ દરેક નાટકની ઈમારત ચણાયલી છે. રા. ડાહ્યાભાઈ એટલા બધા નીતિપ્રચારણ માટે આતુર હતા કે રૂચિરતાની ક્ષતિ થાય તેવે પ્રસંગે પણ નીતિતત્વો પ્રત્યક્ષ રીતે ઉદ્ઘોષ્યા વિના રહેતા નહી. તેમનાં ગાયનોમાં એ તત્ત્વોનો સંભાર છે. પ્રલંબ ભાષણોદ્વારા એ તત્ત્વો ભાર દઇ પ્રેક્ષકો સમક્ષ રજુ થતાં. આ દેશની પ્રજાને 'શીખામણીઆં' લખાણ (didactic writings) વધારે અસર કરે છે. રા. ડાહ્યાભાઇના નાટકોમાં આ તત્વોનો જેટલો વિસ્તૃત ઉપયોગ થઇ શકે તેટલો કરવામાં આવ્યો હતો. સરળ પણ સચોટ ભાષામાં, કહેવાતો, સંસ્કૃત અને ગુજરાતી ગ્રંથોના અભ્યાસે હાથ લાગેલા અલંકારો જેમાંના કેટલાંક વર્ષો થયાં હીન્દુ સમાજને પરિચિત હતાં તેમનો ઉપયોગ કરી પોતાને કહેવાનું રા. ડાહ્યાભાઇ કહેતા. એમના નાટકપર આ પ્રમાણે નીતિના પટા ઉજ્જવલ અને વિશાળ પડયા છે. પરોક્ષ ઉપદેશ જે કલાવિધાનનો પ્રધાન ઉદ્દેશ છે તે આજના અશિક્ષિત કે અલ્પ શિક્ષણવાળા શ્રોતાઓને માટે

હિતાવહ નથી એમ માની પ્રત્યક્ષ ઉપદેશ એમણે ઉચ્ચનાદે કર્યો છે.

રા. ડાહ્યાભાઇની કૃતિનાં મુખ્ય લક્ષણ તપાસતાં પાત્રતા વિશે પણ વચ્ચે ચર્ચા કરી. વસ્તુસંવિધાન તપાસતાં પણ એમણે બજાવેલી સેવાની કદર પીછાનીશું. ગુર્જર રંગભૂમિપર સંસ્કૃત નાટકોના વિદૂષક અને રંગલાનો અવતાર હાસ્યરસ ઉપજાવવા લાવવામાં આવતો. આથી સંકલના શિથિલ રહેતી અને રસનિષ્પત્તિમાં ક્ષતિ લાગતી. પારસી કંપનીઓએ આ દિશામાં સુધારો કર્યો હતો. રા. ડાહ્યાભાઇએ વિદૂષકને રૂખ્શત આપી હાસ્યરસ જમાવવા અને સાથે સાથે ઉપદેશ આપવા ઉપકથા યોજી નાટકના મૂળ વસ્તુમાં સંયોજી લીધી. પ્રારંભમાં ઉપકથા છૂટી રહેતી. રફતે રફતે કૌશલથી ઉપકથા દાખલ કરવામાં આવી. મોલિઅરનાં નાટકોની કથાને ગુજરાતી લેબાસમાં આપણી રંગભૂમિપર આણ્યાં. આથી કાંઇક કૌશલ ઉંચું થયું. આ ફેરફાર પ્રેક્ષકોને પસંદ પડયો અને બીજી કમ્પનીઓએ પણ અખત્યાર કીધો, વાણીઆ, હોરા, બાવા, પારસી, સસરાજમાઇ, અનેક પત્નીવિવાહ, વગેરે કોમો અને સંબંધો તેમજ સંસ્થાઓના દૂષણોથી જે રીતે આપણો સમાજ આનંદ મેળવે છે–એ દૂષણોના ઉપહાસથી એમનાથી થતી હાનિ સમજે છે તેજ રીતે એ સર્વનો રા. ડાહ્યાભાઈએ ઉપયોગ કીધો છે.

આજની આપણી રંગભૂમિના અધ્યક્ષોનો હાસ્યરસનાં શક્તિ અને સ્થાન વિશેનો અભ્યાસ અધૂરો છે એ અસંદિગ્ધ વાત છે. શૃંગાર અને હાસ્ય, વીર અને હાસ્ય, કરૂણ અને હાસ્ય તથા અદ્‌ભૂત કે જુગુપ્સા અને હાસ્યના સમવાય કેવા અને કેટલે અંશે યોજાવા જોઇએ તે હજુ રંગભૂમિના રસશાસ્ત્રીઓને શીખવાનું છે. હાસ્યોત્પાદક પ્રવેશો હલકા પ્રેક્ષકોને રંજાડવા, મોઝમાં રાત ગાળવા આવેલાની વૃત્તિ સંતોષવા, કરૂણ કે શૃંગારનું આધિક્ય છાંટવા, કે "સીનરી" ગોઠવવામાં લાગતો વખત મેળવવા નાટકના તખ્તાપર ભજવવામાં આવે છે. રા. ડાહ્યાભાઇના નાટકોના આ પ્રસંગો પણ સાંકેતિક છે; આજ દિવસે દિવસે નવીન થતા જતા આપણા સંસારનું તેઓ નિરીક્ષણ કરતા હતા એવી પ્રતીતિ કરાવનાર પ્રસંગો જવલ્લેજ એમની કલમથી લખાયા છે. "ઈલેકશન અને કવોરન્ટાઇન"નો ખેલ ફક્ત અપવાદરૂપ છે. તેમાં પણ ઉપહાસ અગ્રસ્થાને છે–પ્રતિનિધિરાજ્યતત્વ આદિ નવીન પાશ્ચાત્ય રાજકીય પ્રશ્નો સમાજ સરળતાથી સમજી ઉપયોગમાં લઇ શકે એવા દૃષ્ટિબિન્દુનો આશ્રય લેવામાં નથી આવ્યો. કોલેજનું શિક્ષણ લેનાર રા. ડાહ્યાભાઇએ પોતાના નાટકોદ્વારા રાજ્ય, સંસાર, ગૃહ અને ધર્મના પ્રશ્નો ચર્ચી શ્રોતાઓમાં અલૌકિક પ્રબળ ચેતન જગાવ્યું હોત તો જે જે સેવાઓ એમણે કરી છે તે વધુ શ્રેયસ્કર અને ચિરંજીવ થઈ હોત-ભારતના આધુનિક ઇતિહાસ ઘડનારની કક્ષામાં તેઓ સ્થાન પામ્યા હોત.

ગાયનોના સંગીત વિશે ચર્ચા કરતાં અતિ વિસ્તાર થાય માટે આજ તે મુલતવી રાખવી વાજબી ગણાશે. રા. ડાહ્યાભાઇના ગરબા યોગ્ય લોકાદર પામ્યા છે. કાઠીયાવાડના રાસડા રા. રા. વાઘજી આશારામ ઓઝાએ નાટકોમાં દાખલ કર્યા. રા. રા. ડાહ્યાભાઇની રસિકતા આ રાસડાઓની રસનિષ્પાદન શક્તિ, પ્રેક્ષ (Scene) તરીકે અને સંગીત પરત્વેની ખુબી પામી શકી. દરેક ખેલમાં અકેકો ગરબો સ્થાન પામ્યો. આ દેશના આલંકારિકોએ નાના વિધની નાયિકા વર્ણવી છે તેવી નાયિકાના પ્રસંગો આછા પ્રકૃતિ વર્ણનોથી રંગી ગરબામાં રા. ડાહ્યાભાઈએ આણ્યા છે. લય લલિત, સૂરાવટ મધુર અને ભાષા કોમળ છે; અલંકાર રૂચિકર છે; શૈલી સરળ અને સાદી છે; વચ્ચે વચ્ચે પ્રાચીન કાવ્યોની ભાષા, કે અલંકારો કે વિચારો સૌરસ્યથી ગોઠવ્યા છે. ગોપીગીતો અથવા કલગીતોરાની છટેલ મસ્તી કે અનીતિ છેકી નાંખી તેમની મનોહરતા, શ્રુતિપ્રિયતા, સુગમ્યતા, લાલિત્ય, માધુર્ય, અને પ્રવાહીત્વ પોતાનાં ગીતોમાં રા. ડાહ્યાભાઇ લાવ્યા છે. આજનાં ઘણાં નાટકી ગાયનોમાં અસંબદ્ધતા, શિથિલતા, નિરર્થકતા, અવિશદતા, પ્રયોજનહીન શબ્દપ્રાચુર્ય વગેરે જે અરુચિકર તત્ત્વો હોય છે તે દૂષણો રા. ડાહ્યાભાઈના લગભગ બધાં ગીતોમાં નથી; બેશક

સંપૂર્ણ અંશે શુદ્ધ તો બધાં નથીજ. હલકાં જોડકણાંને બદલે રસભર્યાં ગીતો એમણે રચ્યાં છે. ગરબા અને નાયિકાને ગાવાનાં ગીતોના ભાવ સારા આલેખવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યા છે. કંચનીઓનાં ગીતો પણ ઉસ્તાદી સંગીતની પ્રસાદી પામ્યાં છે. "મોરી ધીરેસે ગગરી ઉતાર લીજોરે" થી શરૂ થતું ગીત ઉદાહરણ તરીકે બસ થશે. અલંકારો વર્ણવતાંજ ધારેલો ભાવ ઉદ્દીપન કરે–અર્થાત્ આજના પ્રેક્ષક વર્ગને સ્હેજ પણ આયાસ વગર તે ભાવ સમજાય એવા પસંદ કરવામાં આવ્યાં છે.

સંસારને રૂડે રસોડે દેવતા દુઃખનો ભર્યો;
પેઠો વિષયદુધ લાલચે તો મનબિલાડા ઠાર મુઓ;
સાચે ન સુખનો રોટલો છે પાણીમાંનો છાંયરો,
કુત્તરા ખુએ કર્મમાં હાડકાંનો હાયરો."

મોહિનીચંદ્ર.

"કળી કુંમળી કેમ ઉપાડે, કોવાડાના માર
ગુલાબના ઢગલામાં શોભે ધગધગતા અંગાર,
અંગ આપણું અબળા કહીએ, કહો ભાઇ અંગ તજીને રહીએ."
વગેરે.

વીણાવેલી.

"પોપટ પુરીને પુરૂ પાંજરે ન પાણી પાય;
મામો કહીને દુધ સાપને તો દેવા જાય."

વીણાવેલી.

"આંધે હવામાં બાપડાં પાપી અરફના માળીઆં
કાળનો ઉકળાટ થાતાં હાય વહેતાં ચાલીઆં."

સરદારબા.

"પતિપરાયણ તારામતી ભીડ, નારાયણેજ નિવારી,
નરસિંહ મ્હેતાની હોંસથી હુંડી, શામળીઆએ સ્વિકારી,
કંકોતરી વિના શ્રી કિરતારે પરણાવી ઓખા કુમારી."

ઉદયભાણ.

આવાં અનેક ઉદાહરણો ટાંકી શકાય. કેવા કેવા પ્રકારનાં ઉપમાનો રા. ડાહ્યાભાઇ વાપરતાં તેનો ખ્યાલ આપવા ઉપરનાં ઉદાહરણો પૂરતાં થશે એવી આશા છે. દંભી જોગ, કે સંસારીઓની અધમતા અને નિર્બળતા ખંખેરતાં અથવા ઈશ્વરપર ભરોસો રાખતાં જૂના ગુજરાતી કવિઓની શૈલી અખત્યાર કરી છે; તેથી તે તે ભાવવાળાં ગીતો લોકપ્રિય થયાં છે. "તુંહી તુંહી"થી શરૂ થતું સરદારબા નાટકમાંના ગુરૂનું ગીત, "જો જો કૌતક જગનું કામ સધાય ઠગનું " એ ધમલાનું ગીત, " નથી જગતમાં સાથ સંબંધી વિના ત્રિભુવન નાથ" એ ભીખીનું ગીત, " સુંદર શામળીઆ, નામ જપીશ, નિત્ય તારૂં " એ વીણાનું ગીત ઇત્યાદિ ગીતો વિશે પ્રશંસા વચન કથવાની જરૂર રહી નથી. "વીણાવેલી"માં કુંભારોનું ભજન, "ઉમાદેવડી"માં પુજારીનું ભજન વગેરે પણ જૂનાં ભજનોની ધાટીપર રચાયલાં હોવાથી શ્રોતાઓને રૂચ્યાં છે; બેશક નવીનતા, ચમત્કાર કે ગાંભીર્ય નથી.

ઉપમાનો રમણીય કે સાધારણ વપરાયાં છે. કેટલેક સ્થળે તો ક્ષતિ ઉપજે છે.

"લોભના લગડે નહિ લાધે–પ્રેમતણું પરવાળજો,
સ્વારથ કાકાકૌઆ કોટે નહીં પ્રીત મોતીમાલજો."

વિજયાવિજય.

અહીયાં સ્વાથને કાકાકૌઆનો સંબંધ શી રીતે બેસાડયો છે? કાકાકૌઆ કોટે મોતીમાલ કેમ ન શોભે? શ્વેત અને શ્વેતના સમાગમથી સુન્દરતા અલૌકિક પ્રકાશી નિકળ્યા વિના રહેજ નહિ.

જગત્માં તે નરને ધિક્કાર–તજે જે પરણી ઘરની નાર,
બગાડે મુરખ તે સંસાર, ભેળવે દીવેલમાં કંસાર."

વીણાવેલી.

"કોને કહીયે કજોડાની કહાણીરે,
જેમ બળદ પીલાયે ઘાણીરે."

સરદારબા.

વગેરે સ્થળે અવિશદતા અને ગ્રામ્યતા છે.

ભાષા અમુક અંશે સંસ્કારી રા. ડાહ્યાભાઇએ વાપરી છે. વર્ણસગાઇપર ઝોક જબરો છે.

"બોલો મારા પ્રેમી પોપટજી બોલે બોલો
બોલો બોલો મેના બોલાવે."

ઉદયભાણ.

"કોઈ ફુલ ક્યોરે ફુલ—
ફુલ સાથે દિલ છે ડુલરે——"

ઉમાદેવડી.

"જપતી પ્રીતમની જપમાળ જીવતી જો અલબેલી,
જોબન રસરંગે જોની આ બની ઘેલી."

અશ્રુમતી.

"પ્રીતમની પાછળ હું જોગણ બની,
વ્હાલાની વાંસે વિજોગણ બનીરે—"

વિજયાવિજય.

આ ઉતારાઓ વર્ણસગાઇ, અનુપ્રાસ આદિ શબ્દાલંકારોનો કેવો વપરાશ થયો છે તે દાખવે છે. બેશક ગુજરાતમાં જે જાતની કવિતા આજ દિન લગી પ્રચારમાં છે-જે કવિતા લોકો હોંશથી વાંચે છે તેના કેટલાક ગુણો પોતાનાં ગાયનોમાં આણ્યાથી રા૦ ડાહ્યાભાઇએ લોકપ્રિયતા મેળવી એ સ્વાભાવિક છે.

ફક્ત ગાયનોજ પ્રગટ કરવામાં આવે છે-સમગ્ર નાટકો છાપવામાં આવતાં નથી એટલે વિવેચન સંપૂર્ણત: યથાર્થ થઇ શકવાનો સંભવ નથી. ગદ્યની ભાષા, વિવિધ વૃત્તિ દાખવતી ભાષા કેવી રીત્યે ઘડાઇ હતી, કેવા પ્રકારના સંવેગનો પાસ દેવામાં આવતો- એ વિશે ચર્ચવાને સાધનો નથી. ઉપદેશ આપતી વખત આલંકારિક ભાષાનો બ્હોળે હાથે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આથી કહેવાનું સચોટ રીત્યે કહેવાય છે અને નટ શાબાશીની તાળીઓથી વધાવાય છે. કલ્પના કરતાં "દુનીયાદારી" તરંગ (fancy) આવી ભાષા રચવામાં સહાય આપી શકે છે. ઉચ્ચ કવિત્વની આશા ખપુષ્પ મળે તો ફળીભૂત થાય. "ગૌડબંગાળાકાશી" બંગાલની ભીખારણોની એક પછી એક ઉથલાતી છબી ઐક્યનું ભાન કરાવતી નથી તેમજ જોનાર બાળકોને ફક્ત અલ્પજીવી આનંદ આપે છે, પણ તેમનાં જ્ઞાનને વધારતી નથી એજ પ્રમાણે કેટલીક વખત અલંકારપરંપરા સાંભળવાથી સૌરસ્યનું બાષ્પીભવન થાય છે, એકતા ખંડિત થાય છે અને શ્રોતાઓનાં જ્ઞાન કે અનુભવ હતાં તેવાંને તેવાં રહે છે. રા૦ ડાહ્યાભાઇ વધારે જીવ્યા હોત તો એમનું કલાવિધાન હજુ વિકસત અને આવી ખામીઓ જતી રહી હોત.

અભિનય પરત્વે બોલતાં કહેવું પડશે કે આજની આપણી રંગભૂમિ પર જેટલા અભિનયદોષ થાય છે તે સર્વથી પુરે અંશે રા૦ ડાહ્યાભાઇના ખેલો મુક્ત નથી. "ટેબ્લો" ના અભિનયની ખુબી પીછાની તેને રંગભૂમિપર સ્થાન આપવા માટે પ્રેક્ષકો રા૦ ડાહ્યાભાઇના અતીવ આભારી છે. અમુક વૃત્તિ કે સંવેગ મૂક અને નીરવ રીત્યે પ્રકૃષ્ટ સ્વરૂપમાં દાખવનાર અભિનયની કિમ્મત આંકવા લેખિની અસમર્થ છે. જયારે હ્રદયમાં તુમુલ તુફાન ચાલે છે, ભક્તિ અને પૂજ્યભાવના મહાઘોષ ગડગડે છે, વૈરવૃત્તિ ભડભડ ભભુકતી હોય છે ઇત્યાદી પ્રસંગે માનવીની વાચા નિર્બળ થાય છે; ફકત તેના મુખ અને શરીરનાં બીજાં અંગોના હાવભાવથી હૃદયમાં ચાલતા વ્યાપારનો પ્રભાવ કે માપ પમાય છે. "ટેબ્લો" ક્રમશઃ તીવ્ર થતા જતા સંવેગ કે વિકારની પ્રબળ અને પ્રલંબ અસર નીરવ અભિનયથી ઉપજાવે છે. કરૂણરસ જ્યારે ધાડો જામ્યો હોય ત્યારે રસિક કલાવિધાન "ટેબ્લો" નો ઉપયોગ કરે તો પ્રેક્ષકોને નવો પ્રકાશ-નવું જીવન જગાવતું ચેતન આપી શકે.

વસ્તુ, ગીત, ભાષા અને અભિનય સંબંધી 'ઉપર ચૂટકી' કરેલી ચર્ચા આજના પ્રેક્ષકો વિષે સંક્ષેપમાં કાંઇ કહેવાને પ્રેરે છે. પૈસો કમાવવા નાટકો ભજવવામાં આવે છે. દુકાનદાર પોતાનો માલ કેમ વધારે ખપે-પોતાને અધિક લાભ શાથી થાય એ વિચાર કરી વર્તે છે. તેજ પ્રમાણે નાટકવાળાઓ પોતાને ત્યાં પ્રેક્ષકની ઠઠ શાથી જામે અને પોતાને ત્યાં કેવી રીતે ટંકશાલ પડે એ હેતુ લક્ષમાં રાખી પોતાનો ધંધો ચલાવે છે. પ્રેક્ષકોની રૂચિને અનુસરવાથી નાટયકલા અધોગતિ પામે તો ઉક્ત દૃષ્ટિબિન્દુથી તેઓ દોષમુકત. પ્રેક્ષકોની રૂચિ શું અધોગતિ આણે એવી છે ? પ્રેક્ષકો કોણ હોય છે ? સારો દિવસ કામ કરી થાકી ગયલા લોકો જેઓ થાક ઉતારવા અને પોતાના સંસ્કારને અનુરૂપ આનંદ અને ગમ્મત મેળવવા નાટયગૃહમાં જાય છે. સખ્ત મજૂરી કરનાર અધિક અંશે વિકારોને વશ હોય છે. પીઠામાં કે વેશ્યાલયમાં, આસાયશ માટે મળેલી રાત્રિ, નિર્ગમવાને બદલે અમુક વર્ગ નાટકશાળામાં રાત ગાળે છે. ઉક્ત સ્થળે પોષાતી વૃત્તિઓ નાટકશાળામાં ન પોષાય તો તેઓ નાટકોને ઉત્તેજન અને દ્રવ્યસહાય આપતા અટકી જાય. પૈસો રળવા બેઠેલા માલિકો એ વર્ગથી ઉપજતી દ્રવ્યની ખોટ ખમવા તૈયાર નથી; એટલે નાટકોમાં અધમતા, ક્ષુદ્રતા કે ગ્રામ્યતા પ્રવેશેજ. બીજો વર્ગ અભણ અને અસંસ્કારી શ્રીમંતોનો છે. પૈસાના તુમાખમાં છકેલા મોઝશોખ માણવાનું સ્થળ નાટકશાળામાં શોધે છે. જયાફત અને નાચરંગની મઝા નાટકના

તખ્તા પર ઘુમતા પાત્રો પાસેથી મેળવે છે. આ દેશને જોઇએ એવા, ધર્મનાં ધતીંગથી મોકળા જાહેર વિનોદો બહુ થોડા છે; ને જે છે તે પણ વિલુપ્ત થતાં જાય છે. આવા સમામાં નાટકો વિનોદો મેળવવા જોવા જવાય એ સ્વાભાવિક છે. અંગ્રેજોના આવ્યા પહેલાં ભવાઇ કે કલગીતોરાવાળાની મહેફિલ કે અફીણીઆનો ડાયરો કે હોળી જેવા બિભત્સ તહેવારો વિનોદને વિરામ મેળવવાનાં સાધનો હતાં. જ્યારે આવાં અધમ સાધનોનો સંપ્રદાય પ્રચલિત હોય ત્યારે નાટકો ઉચ્ચગ્રાહી ભજવાય એ અસંભવિત છે. જે દેશમાં સ્હેજ પણ સંકોચ વિના અશ્લીલ ભાષાનો બારે પ્હોર ને બત્રીસે ઘડી ઉપયોગ થતો હોય, સ્ત્રીચરિત્ર અને એવી જાતના વિષયો વંચાતા કે ચર્ચાતા હોય ત્યાંના વતનીઓ પાસે ઉંચા સંસ્કારની આશા રાખવી એ ફોકટ છે. સંસ્કૃત અને ઇંગ્લીશ સાહિત્યના ગાઢ વાંચન—બેશક જીવન પર્યંત રહેતો સમાગમ તો નહિજ—છતાં પણ જે દેશના ગ્રેજ્યુએટોની હલકી રસવૃત્તિ ટળી શકતી નથી, ત્યાંની રંગભૂમિપર ઉત્કૃષ્ટ ભાવનામય કૃતિ ભજવાતી જોવાની અભિલાષા વ્યર્થ છે. નાટકશાળામાં પ્રેક્ષકો મઝા અને ગમ્મતને માટે જાય છે-જ્ઞાન કે અનુભવ લેવા નહિ. ધાર્મિક વધારે ધાર્મિક થાય, કે પાપી ઓછો પાપી થાય એવા હેતુથી અથવા નવીન ભાવના મેળવવા ત્યાં કોઈ જતું નથી.

જેઓની રસવૃત્તિ સંસ્કારી નથી, કેળવાયેલી નથી, જગતના અનુપમ અને ઉન્નત સાહિત્યનો જેમને સમાગમ નથી તેવા પ્રેક્ષકોને માટે ઉચ્ચ પ્રકારનાં નાટકો ન રચાય એ સર્વ રીત્યે વાસ્તવિક છે.

રા. રા. ડાહ્યાભાઇ આ બધું સમજતા હશે. પોતાના પ્રેક્ષકોને ધીરે ધીરે સંસ્કારી કરવા, તેમની સન્મુખ તેમને પચે એવા આદર્શો મૂકવા, બને તેટલી ભભક ઓછી રાખી સંગીન ઉપદેશ આપવો એવા કાંઇક એમના હેતુ હશે. પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં તેઓથી બન્યું તેટલું એમણે કર્યું છે-છતાં એમની વિદ્યા જોતાં વધારેની અપેક્ષા રહે છે.

રા. રા. ડાહ્યાભાઈની કૃતિ વિશે સ્હેજસાજ કહ્યા પછી એમના જીવન વિશે બોલવાનું રહે છે. દઢતા અને મંડ્યા રહેવાના ઉત્તમ ગુણો એમનામાં હતા. શરૂઆતમાં આગ લાગવાથી તેમજ બીજાં કારણોથી તેમને ખમવું પડ્યું હતું. છતાં નાસીપાસ ન થતાં પોતાનું ચિત્ત નાટકના પેશામાં લગાડી પોતાની કંપનીને આજની સ્થિતિ સંપાદી આપી, તેમજ પોતાના જીવનનું સાર્થક્ય કીધું છે. અમદાવાદના "આનંદભુવન" 'થિએટર'માં પોતાની પુનર્જીવિત કંપની પાસે "ભોજરાજા"નો ખેલ ભજવાવ્યો હતો. તે વખત અને આજનો ખેલ જોતાં રા. ડાહ્યાભાઈની બુદ્ધિ હિમ્મત અને કાર્યકુશળતાનો ખ્યાલ આવશે.

જ્યારે દુકાળના પંઝામાં આ દેશ સપડાયો હતો ત્યારે પોતાનાં નાટકો ભજવી તેથી થતી ઉપજ રાંકાંઓનાં નિર્વાહ અર્થે એમણે આપી દીધી હતી. આવાં અપૂર્વ સ્વાર્થત્યાગ અને વિરલ દાનશીલતા તેમનામાં હતાં. પોતાની કોમની સેવા કરવા માટે, દુઃખી બંધુઓની વ્હાર કરવા માટે અને નાટકના ધંધાને સ્હેજ ઉન્નત કરવા માટે શ્રી માંગરોળ જૈન સભા તરફથી આજનો પ્રસંગ ઉજવાય એ સુસંગત અને યોગ્ય છે. આ પરાસ્ત દેશની અલ્પ પણ જે સેવા કરે છે, તે તેનું પ્રારબ્ધ ઉઘાડવામાં મદદ કરે છે-તે આ દેશનો ઉદ્ધાર સમીપ આણતી જાય છે માટે તે તે સેવાની કદર બુઝાવી જોઇએ અને ઋણ ફીટાવવું જોઈએ. શ્રી માંગરોળ જૈન સભાએ આવો સ્તુત્ય સમારંભ યોજ્યો માટે તેમને અનેકવાર ધન્યવાદ છે અને જેમના સ્મારક માટે અત્રે આપણે મળયા છીએ તેમની અને તેમના ધંધાની યોગ્ય કીમ્મત જો આજે આપણાથી અંકાઇ હશે તો સભાનો પ્રયાસ સફળ, ઉપયોગી અને આદરણીય લેખવો જોઇશે.

રણજીતરામ વાવાભાઈ.

સ્વીકાર અને સમાલોચના.

અભિમન્યુ આખ્યાન તથા **અભિમન્યુનું લોક સાહિત્ય**–પ્રયોજક અને પ્રકટ કર્તા રા. મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુંદાર બી. એ. એલ. એલ. બી. હાઈકોર્ટ વકીલ વડોદરા મૂલ્ય રૂ. દોઢ અને પાકા પુંઠાના ચાર આના વધારે.] આમાં મહાકવિ પ્રેમાનન્દના પુરોગામી કવિ તાપીદાસ કૃત સં. ૧૭૦૮ નું અભિમન્યુ આખ્યાન નવ પ્રતો પરથી સંશોધિત કરી મૂક્યું છે અને તેના પર લંબાણ પ્રસ્તાવના છે કે જેમાં કવિ, તેની કવિતા, મહાભારતની કથાનો સાર, કવિતાનો સાર અને અભિમન્યુ પરનાં ગૂજરાતી કાવ્યોની સમીક્ષા કરી છે. પછી મૂળકાવ્ય તેના અનેક પાઠાંતરો સહિત આપેલ છે. પછી અભિમન્યુનું લોકસાહિત્ય આપ્યું છે તેમાં અભિમન્યુનો રાસડો, કુન્તાની અમર રાખડી, અભિમન્યુનો રાજિયો, અને અભિમન્યુનો પરજિયો એ ચાર લોકકાવ્ય મૂક્યાં છે પછી 'સમજૂતી'માં દરેક કડવામાંના કઠિન શબ્દોના અર્થ, તેની ઉપયુક્ત માહિતી અને વ્યુત્પત્તિ સહિત મૂકી છે. પછી ૪ પરિશિષ્ટ આપ્યાં છે તેમાં ૧ મહાભારતનાં કાવ્યોની સંવતવાર નોંધ, ૨ રસાલંકાર પ્રકરણ ૩ પાઠાંતર ચર્ચા અને ૪ વ્યુત્પત્તિના ૨૫૦ શબ્દોનો કોષ અને અનુક્રમણિકા આપેલ છે. આ સર્વ જોતાં રા. મજમુદારે આ પ્રાચીન કાવ્ય સંબંધે કંઈ પણ આવશ્યક અંગ મુકી દીધું નથી. અને કોલેજીયન કે કાવ્યાભ્યાસી માટે જોઈએ તે કરતાં વધુ સામગ્રી પૂરી પાડી છે. પ્રયોજકનો શ્રમ પાને પાને દેખાય છે, અને સફળ છે એમ અમે છાતી ઠોકીને કહીશું. આવા પ્રયોજક અને પ્રકાશક દરેક પ્રાચીન કાવ્યને મળે તો ગૂજરાતી પ્રાચીન સાહિત્યની તુલના રસપ્રદતા સમજાય, વિવેચન કલાનો પ્રચાર શુદ્ધ સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ સધાય અને ગૂજરાતી કાવ્ય સાહિત્યના ઇતિહાસને સર્વાંગે રચનાર માટે પૂરતી સામગ્રી મળે. આ માટે પ્રયોજક મહાશયને અમે પૂરો ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

શ્રીયુત મંજુલાલે કેટલાક જૈન સાહિત્યકારોને પણ વિસાર્યા નથી. તે સંબંધીના ઉલ્લેખો ખાસ અત્ર નોંધવા લલચાઇએ છીએ:—

૧. **તે વખતે** પૂર્ણ જાહોજલાલીએ પહોંચેલા **ખંભાત** બંદરમાં રહીને "**હીરવિજયસૂરિ**"નો પ્રસિદ્ધ રાસ રચનાર શ્રાવક કવિ ઋષભદાસ જૈન ધર્મનું સાહિત્ય ગૂજરાતીમાં ઉતારી લેવા મહાભારત પ્રયાસ કરી રહ્યો હતો.

૨. ઉત્તરમાં ઘણે દૂર મ્હોટે ભાગે મેડતા (મારવાડ)માં રહેનાર "**નળદમયંતી રાસ**' તથા **સામ્બપ્રદ્યુમ્ન પ્રબંધ** જેવા અનેક રાસ રચનાર સમર્થ કવિ **સમયસુન્દરે** સં. ૧૭૦૮ માં '**દ્રુપદી સતી સંબંધ ચઉપાઇ**' રચી છે, તે કવિ અઢારમા શતકના પહેલા દસકામાં જીવતો હશે એમ કહેવાને કાંઇ બાધ નથી.

૩. જૈન સંઘોને શીલનો મહિમા સ્હમજાવવા લખેલો '**શીલવતીનો રાસો**' (સં. ૧૭૦૦) રચનાર **નેમીવિજય** પણ આ અરસામાં થઇ ગયેલો લાગે છે. (આમાં સં. ૧૭૦૦ એ સાલપર ટિપ્પણી મૂકી છે કે) 'આ રાસાની રચના સંવત્ ૧૭૯૨ હોવાનું કેટલીક પ્રતો ઉપરથી તેમ જ આ કવિનાં આ અરસાની આસપાસ રચેલાં કાવ્યો ઉપલબ્ધ થયાં છે તે ઉપરથી જણાય છે. આ હકીકત સાચી ઠરે તો ઉપર લખેલું વિધાન જરૂર ફેરવવું પડશે.

(વિશેષમાં તેઓ જણાવે છે કે) ઉત્તરમાં છેક મેડતાથી માંડીને નડિઆદ સુધી ન્હાના મ્હોટા કવિતા કરનારાઓ ['કવિ નામને યોગ્યતો કેટલા હશે?] પોતાનું સાહિત્ય જીવન ગાળી રહ્યા હતા. વિશેષ ઇતિહાસને અભાવે આ કવિઓ વચ્ચે પરસ્પર ઓળખાણ કે પ્રસંગ હશે કે કેમ, ત્હેમનાં કાવ્યોની નકલો એક ગામથી બીજે ગામ ક્યારે ક્યારે અને કેવા કેવા ભાવિક લોકોની મારફત પ્રચાર પામતી હશે તથા જૈનસંઘના કવિઓ અને જૈનેતર ગૂજરાતી કવિઓ એકજ ઠેકાણે તથા એકજ ગામમાં સાથે સાથે સાહિત્યજીવન ગાળતા હોવા છતાં તેમના અનેક ધર્મી શ્રોતા વર્ગ વચ્ચે સમભાવ સહચાર અને સહાનુભૂતિ હશે કે કેમ એ બધા પ્રશ્નોના ઉત્તર માટે હમણાં તો આપણે મૌનજ રાખવું પડશે."

'તે વખતે' એટલે વિક્રમ સત્તરમા સૈકાનો અંતકાળ અને અરાડમાના પહેલા દસકામાં એમ

ગણીને ઉપરના ઉલ્લેખ કર્યા છે. ઋષભદાસનો કવન કાળ સં. ૧૬૬૬ થી સં. ૧૬૮૭ છે, અને તે કવિ સત્તરમા સૈકાના અંતકાળ પહેલાંનો ગણાય. સમયસુંદર તો લગભગ ૮૦ વર્ષ ઉપરાંત જીવ્યો લાગે છે અને તેનો કવનકાળ સં. ૧૬૫૮ થી ૧૭૦૦ ઉપર છે, તેથી તે કવિ અરાઢમા શતકના પહેલા દશકમાં વિદ્યમાન હતો એ વિધાન સાચું છે, ને તે કવિ સત્તરમા સૈકાના મધ્યથી તે અંત સુધી હતો તે પણ નિર્વિવાદ છે. નેમવિજયની કૃતિ શીલવતી રાસ સં. ૧૭૦૦ માં રચાયેલ છે એવું જે બહાર પડેલ છે તે ભૂલ છે. તે કૃતિ 'રાસ સંપૂર્ણ સંવત સતરસે, અખાત્રીજ રસ ધારસે હો' એમ છપાયું છે તેથી ૧૭૦૦ લાગે છે, પણ એક પ્રતમાં 'રાસ સંપૂર્ણ સત્તર પંચાસે, અખાત્રીજ રસ ધારસે હો' એમ છે તેથી સં. ૧૭૫૦ માં રચાઈ જણાય છે. સં. ૧૭૬૨ ના અંકવાળી પ્રત અમોએ જોઈ નથી. તે કવિની અન્યકૃતિઓ આ પ્રમાણે છેઃ-(૧) વચ્છરાજ ચારત્ર રાસ સં. ૧૭૫૮ માગશર શુદ ૧૨ બુધ વેલાકુલ (વેરાવળ) બંદરમાં, (૨) ધર્મ બુદ્ધિ પાપ બુદ્ધિ મંત્રી નૃપ રાસ અથવા કામઘટ રાસ સં. ૧૭૬૮ આષાઢ વદ ૭, (૩) તેજસાર રાજર્ષિ રાસ સં. ૧૭૮૭ કાર્તિક વદ ૧૩ ગુરૂ (કવિની સ્વહસ્ત લિખિત પ્રત તેજ વર્ષમાં લખેલી વડોદરાના પ્રવર્ત્તક કાંતિવિજયજીના ભંડારમાં મોજુદ છે.)-આ પૈકી શીલવતી, વચ્છરાજ, અને ધર્મબુદ્ધિ પાપબુદ્ધિ મંત્રીનૃપ એ રાસો તપગચ્છના વિજયરત્ન સૂરિના રાજ્યમાં-વિદ્યમાનપણામાં રચ્યા છે, જ્યારે તેજસાર રાજર્ષિ રાસ વિજયદયાસૂરિના રાજ્યમાં રચ્યો છે એમ કવિએ પોતેજ પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે. વિજયરત્નને સૂરિપદ સં. ૧૭૩૨ માં મળ્યું તેથી તેના પહેલાં તો એક પણ કૃતિ નેમિવિજયની થવી સંભવતીજ નથી; ને તે સૂરિ સં. ૧૭૭૩ માં સ્વર્ગસ્થ થયા ને તેની પછી વિજયક્ષમાસૂરિ આવ્યા ને તે સં. ૧૭૮૫ માં સ્વર્ગસ્થ થયા કે જેની પછી વિજયદયાસૂરિ આચાર્ય ને પટધર તેજ વર્ષમાં થઇ આવ્યા ને તે સં. ૧૮૦૯ માં સ્વર્ગસ્થ થયા.

જૈન અને જૈનેતર કવિઓમાં એક બીજાની સહાવદ્યમાનપણામાં સહકાર હતો કે નહિ એ પ્રશ્ન છે તેવોજ પ્રશ્ન જૈનો એકબીજા સહકાર કરતા કે નહિ તેમજ જૈનેતરો. એકબીજા સાથે સહકાર કરતા કે કરી શકતા કે નહિ તે છે. જૈનોમાં તો સહકારપણાના ઘણા દાખલા ઘણાના સંબંધમાં મળી આવે છે.-બધાંના સંબંધમાં નહિ હોય. જૈનોમાં એક બીજાની કૃતિઓ જૂદી જૂદી પ્રત ફરી કરાવી એક બીજાને મોકલતા અને જુદા જુદા સ્થળના ભંડારોમાં સંગ્રહ કરાવતા. એક બીજાની કૃતિપર બાલાવબોધ રચતા. ઋષભદાસની કૃતિઓનો તેના મુનિ ગુરૂઓએ વિસ્તાર કર્યો. ઋષભદાસ પોતાના હીરવિજયસૂરિના રાસની પ્રશસ્તિમાં પૃ. ૩૨૨ જણાવે છે કેઃ-

તવન અડાવન ચોત્રીસ રાસો,
પુણ્ય પ્રસર્યો દીયે બહુ સુખ વાસો,
ગીત થુઈ નમસ્કાર બહુ કીધા,
પુણ્ય માટે લિખી સાધુને દીધા.

આજ પ્રકારે કવિ નાકર લખે છે કે 'કવિ નાકરે વિપ્રને દીધા.'

સાક્ષર શ્રી કૃષ્ણલાલભાઈ આ પ્રશ્નનો કંઈક ઉકેલ ટુંકાક્ષરી શબ્દોથી કરતા હોય એમ જણાય છે-તે શબ્દો આ છેઃ—

જૂના ગૂજરાતી સાહિત્યનો સિલસિલાબંધ સંબંધ, (connected) ઇતિહાસ લખવો હોય તો જૈનોથી જૈનેતરની કૃતિ તરફ અને જૈનેતરથી જૈનોની કૃતિ તરફ દુર્લક્ષ થઇ શકે નહિ. અમુક વિષયો સંબંધે બંને કોમોએ એકજ નદીના મૂળમાંથી પાણી પીધેલું એટલે કે સંસ્કૃત ગ્રંથ પર આધાર રાખેલો, **અમુક બાબતમાં વિચારની પરસ્પર આપલે થયેલી** (They acted and reacted on each other) એટલે ખરા ઇતિહાસની રચનામાં તો એ બંને કોમની કૃતિની આલોચના થવી જોઇએ'-(જુઓ આ અંકમાં 'મધ્યકાલીન સાહિત્ય પર સાક્ષર શ્રી કૃષ્ણલાલભાઇ'એ લેખ તથા ઉપોદ્ઘાત આનંદ કાવ્ય મહોદધિ મૌક્તિક ૭ મું કે જે થોડા વખતમાં બહાર પડનાર છે.)

છેવટે શ્રીયુત મંજુલાલ ગૂજરાતી કાવ્યો આ રીતે અનેક બહાર પાડી અભ્યાસીઓનો માર્ગ સરળ કરી આપે એમ ઇચ્છી વિરમીએ છીએ.

જેસલમીર ભાંડાગારીય ગ્રન્થાનાં સૂચી— ગાયકવાડ પૌર્વાત્ય ગ્રંથમાલા નં. ૨૧ મૂળ સંગ્રા-

હક સ્વ. ચીમનલાલ ડી. દલાલ એમ. એ. અને સંશોધન કરી વિસ્તૃત ઉપોદ્‌ઘાત અને અનુક્રમણિકાઓ લખી તૈયાર કરનાર પંડિત લાલચંદ ભગવાનદાસ ગાંધી. મૂલ્ય રૂ. સવાત્રણ.) સન ૧૯૧૬ પહેલાં પાટણના ભંડારોની મૂલ્યવાન્ અને પ્રમાણભૂત ગ્રંથોની ફેરિસ્ત કરનાર સદ્‌ગત ચીમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલ એ જબરા જૈન વિદ્વાન હતા; અને જૈનોમાં એક બીજા ભંડારકર હતા એમ કહેવામાં અત્યુક્તિ અમને જણાતી નથી. તેમણે સન ૧૯૧૬ માં જેસલમેર જઇ ત્યાંના પ્રસિદ્ધ ભંડારમાંના પુસ્તકોની ટીપ તૈયાર કરી. આ ભંડાર જગત્‌માં એક પ્રખ્યાત ગ્રંથભંડાર છે. તેમાં અતિ પ્રાચીન અને અલભ્ય પુસ્તકો સુરક્ષિત છે. તેના સંબંધમાં સન ૧૮૨૯ માં ટૉડે તેનો ઉલ્લેખ કર્યો. ડૉ. બુહ્‌લર સન ૧૮૭૨ માં જઈ માત્ર ૪૦ પોથીઓ તપાસી શકયા. પછી પ્રો. એસ. આર. ભંડારકર જોવા ગયા હતા. પણ ફત્તેહમંદ પૂરા ન થયા. ૧૯૦૯ માં આપણી જૈન શ્વે૦ કૉન્ફરન્સે પંડિત હીરાલાલ હંસરાજને મોકલી ગ્રંથોનાં નામોની ટીપ 'જૈન ગ્રંથાવલી' માટે કરાવી કે જે ટીપ હજુ પણ સેંટ્રલ લાયબ્રેરી વડોદરા'માં પડી છે કારણ કે તે શ્રીયુત દલાલને મોકલવામાં આવી હતી અને હજુ કૉન્ફરન્સ ઑફિસને પાછી થઇ નથી તેમ તે ઓફિસે મંગાવી લીધી નથી. પણ વિસ્તૃત અને સંપૂર્ણ તથા ગ્રંથોને તપાસી કરવામાં આવેલી સૂચી તો સદ્‌ગત દલાલેજ કરી. જેસલમેર જવાનો રસ્તો વિકટ છે છતાં તેની મુસાફરી કરી ત્યાંના સંઘની પ્રેમભાવભરી સહાનુભૂતિ અને સહકારિતા મેળવી પોલીટીકલ એજંટ ને રાજ્યાધિકારીઓની લાગવગથી દલાલ મહાશયે પોતાનું કાર્ય અતિશ્રમે પણ ફત્તેહમંદીથી કર્યું અને તે પ્રકટ થાય તે પહેલાં તો સન ૧૯૧૮ ની ત્રીજી અકટોબરે ઇન્ફ્લ્યુએન્ઝામાં દલાલનું સ્થૂલ દેહાવસાન થયું. તેમનો યશોદેહ જ્વલંત અને ચિરસ્થાયી રહેશેજ.

હવે આ સૂચી સંશોધિત કરી સુંદર અને ઉપયોગી સ્વરૂપમાં મૂકી પ્રેસમાં મોકલવાનું કામ વડોદરાની સેંટ્રલ લાયબ્રેરીના પંડિત લાલચંદ ભગવાનદાસ ગાંધીને સોંપવામાં આવ્યું અને તે અતિશય કુશલતાથી ગ્રંથકારો અને ગ્રંથોનો પરિચય કરાવતી અને તે સંબંધી અનેક નવીન ઐતિહાસિક હકીકતો જૈન અને જૈનેતર ગ્રંથકારોની, નિર્દિષ્ટ થયેલા જૈનાચાર્ય મુનિ વગેરેની જૈન જૈનેતર શ્રેષ્ઠી વગેરેની જૈનમુનિવંશ ગચ્છાદિની ગૃહસ્થવંશકુલ જ્ઞાતિ ગોત્રાદિની, રાજાઓની, સ્થાનોની એમ વિધ વિધ અક્ષરાનુક્રમણિકાઓ તૈયાર કરી લાલચંદ પંડિતે જે મહેનત અને વિદ્વત્તાનો વ્યય કર્યો છે તે માટે અને તેમ કરી તેને બને તેટલી સંપૂર્ણ અને સત્તાધારી બનાવેલ છે તે માટે તેમને અનેકશઃ ધન્યવાદ ઘટે છે.

આવી સૂચી આપણી સંસ્કૃતિના શબ્દદેહનું દિગ્દર્શન કરાવવામાં, પ્રાચીન ઇતિહાસની સાંકળમાં તૂટતા મંકોડા પૂરા પાડનારી સામગ્રી પૂરી-પાડવામાં પ્રબલ સહાયભૂત છે અને તેનું તે મહત્ત્વ ઓછું નથી.

ભાવનગરના ચીફ જસ્ટિસ એ. જે. સુનાવાલાએ તા. ૧૭-૧૧-૨૫ નો નીચેનો અભિપ્રાય આ સંબંધે આપ્યો છે તેને અમે મળતા થઇએ છીએ.

"The Descriptive Catalogue now offered to the public, the result of the joint labours of the late Mr. C. D. Dalal, Sanskrit Librarian of the Baroda Central Library, and the Jain Pandit Mr. L. B. Gandhi is supposed to be pretty exhaustive, and embraces almost all important palm-leaf and paper MSS of the world-renowned Jain Bhandars of Jessalmere. The learned editor, Mr. L. B. Gandhi, a deep and well-read scholar of the old school-seems to have spared no pains to make the catalogue as complete and accurate as possible. Every endeavour has been made to gather together all phases of available information bearing on the subject, and present them here in a condensed

and compact form, classified and arranged under appropriate headings. A brief historical sketch given in the Sanskrit Preface, the plan and scope of the work fully explained, the extra information of inestimable value embodied in the Introduction, the variety of matters set forth in the appendices, the peculiar feature of the Notanda and other minor details will prove useful alike to the scholar and the layman"

છેવટે સદ્દગત દલાલે પાટણના ભંડારોની વિસ્તૃત સૂચી કરી છે કે જે સંશોધિત અને પ્રકટ કરવા માટે સર્વ યોગ્ય સામગ્રીથી વિભૂષિત કરવા માટેનું કાર્ય પંડિત લાલચંદ્રનેજ સોંપવામાં આવ્યું છે તે સત્વર બહાર પડે અને તેમાં પંડિતજીને આવોજ યશ અને ધન્યવાદ સંપ્રાપ્ત થાય એમ ઇચ્છીએ છીએ.

मेघमहोदय-वर्षप्रबोध—મૂલ સંસ્કૃત પદ્યમાં. કર્ત્તા મેઘવિજય ઉપાધ્યાય-હિંદીમાં અનુવાદક અને પ્રકાશક પંડિત ભગવાનદાસ જૈન. દી શેઠિયા જૈન પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ બીકાનેર. મૂલ્ય રૂ. ચાર).

આ ગ્રંથ તેર અધિકારમાં છે. ૧ ઉત્પાત પ્રકરણ, ૨ વાતાધિકાર, ૩ દેવાધિકાર, ૪ સંવત્સરાધિકાર-ગુરૂચારફલ, ૫ શનિવત્સર નિરૂપણ, ૬ અયનમાસ પક્ષ દિન નિરૂપણ, ૭ વર્ષરાજાદિકથન, ૮ મેઘગર્ભ-કથન, ૯ તિથિફલકથન, ૧૦ સૂર્યચાર કથન, ૧૧ ગ્રહગણ વિમર્શન, ૧૨ દ્વારચતુષ્ટય કથન, ૧૩ શકુનનિરૂપણ. એકંદરે અમુક વર્ષ કેવું નિવડશે તે સંબંધી જે જે રાશિ, નક્ષત્ર, વગેરે ચિન્હો જોઇ તેનાં ફલ આમાં આપેલ છે તે વિચારી વિમર્શન કરવા માટેનો આ ગ્રંથ છે. તેનું હિંદી ભાષાન્તર અનુવાદક ગૂજરાતી હોવા છતાં ઠીક કર્યું છે એમ જણાય છે. પ્રેસ સારૂં શોધ્યું હત તો વધારે સુંદર અને આકર્ષક સ્વરૂપમાં આ ગ્રંથ રજુ કરી શકાયો હત છતાં મોટા ટાઈપમાં ગ્લેઝ કાગળ પર પુસ્તક છપાયેલ છે તે એકંદરે સારૂં થયું છે.

ગ્રંથકર મેઘવિજય જબરા જ્યોતિષી, મંત્રશાસ્ત્રી, કવિ, પંડિત અને રસજ્ઞ હતા એમ તેમના અનેક ગ્રંથો પરથી જાણી શકાય છે. તે સ્પષ્ટતાથી વિસ્તારપૂર્વક પૂરવાર કરવા માટે તેમના દરેક ગ્રંથો હસ્તગત કરી તેમાંની અંતર્ગત હકીકતો મેળવી એક જબરો લેખ લખી શકાય તેમ છે. અનુવાદક મહાશયે પ્રસ્તાવનામાં ટુંકમાં હકીકત આપી છે તે ઉપયુક્ત છે. મુનિમહારાજશ્રી વિચક્ષણવિજય પાસે આ ગ્રંથકારના અનેક ગ્રંથોની હસ્તપ્રતો છે, તે જો ગ્રંથકારનું ચરિત્ર લખવા લેખકને આપવાની કૃપા કરે તો આલોચનાત્મક સારો પરિચય ગ્રંથકર્ત્તા અને તેમના ગ્રંથોનો કરાવી શકાય તેમ છે. તેમના ગ્રંથોનું જેમ વિતરણ અને પ્રકાશન થાય તેમ કરવું યોગ્ય છે. આ ગ્રંથો થોડા વખત માટે અમને જોવા તપાસવા માટેજ પૂરાં પાડવામાં આવશે, તો અમે તેવો પરિચય કરાવવા બનતું કરીશું. અનુવાદક મહાશય આ જેવા અન્ય ગ્રંથો—ગણિતસાર સંગ્રહ, ભુવન દીપક સટીક, વાસ્તુસાર (શિલ્પશાસ્ત્ર), ત્રૈલોક્ય પ્રકાશ આદિ જૈન ગ્રંથો સાનુવાદ પ્રકટ કરનાર છે જાણી આનંદ થાય છે. દરેક જૈન લાયબ્રેરી તેમજ તદ્દજ્ઞ જૈનો આવા ગ્રંથને ખરીદી ઉત્તેજન આપશે એમ ઇચ્છીશું.

જૈનેતર દૃષ્ટિએ જૈન—અથવા જૈનેતર અનેક મધ્યસ્થ વિદ્વાનોના જૈનધર્મ સંબંધી અભિપ્રાયો-સંગ્રાહક મુનિ મહારાજશ્રી અમરવિજયજી, પ્ર૦ શા. ડાહ્યાભાઇ દલપતભાઈ, ભરૂચ-મૂલ્ય જણાવ્યું નથી.)

આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરી એક સારી સેવા પૂજ્ય મુનિશ્રી અમરવિજયજીએ જૈનધર્મ અને સાહિત્યની બજાવી છે એમાં કોઇપણ જાતનો શક નથી. ભાષા ગૂજરાતી છે છતાં ટાઇપ બાલબોધ રાખ્યા છે. તેથી તેનો લાભ હિંદી અને મહારાષ્ટ્રી જૈનો પણ લઈ શકે તેમ છે. વાસુદેવ ઉપાધ્યે, એક પરમહંસ, રામતીર્થશાસ્ત્રી, લોકમાન્ય ટિલક, કાકા કાલેલકર, પ્રો૦ આનંદશંકર ધ્રુવ, શ્રીયુત રાજવાડે આદિનાં વક્તવ્યો પ્રથમ ભાગમાં આપ્યાં છે અને ડા. હર્મન જેકોબીની જૈનસૂત્રો પરની પ્રસ્તાવનાઓ, હર્બર્ટ વૉરન,

હર્ટલ આદિ યૂરોપીય વિદ્વાનોનાં મતો બીજાભાગમાં આપ્યાં છે. પ્રસ્તાવના પણ સુન્દર ઘડી છે. જૈનધર્મ સંબંધી અન્ય શું ધારે છે, સમજે છે તેનો તેમજ અન્ય વિદ્વાનો તેનો અભ્યાસ કેટલો સૂક્ષ્મતાથી કરી શકે છે તેનો ખ્યાલ આ પુસ્તકથી સારી રીતે આવશે. હર્મન ભાષામાં જૈનધર્મ અને સાહિત્ય સંબંધી અનેક લેખો અને પુસ્તકો બહાર પડયાં છે તેનો, અને હિંદના ઇંડિયન ઍંટિક્વરી, રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટીનાં જર્નલો આદિમાં જૈન સંબંધી જે જે લેખો, ઉલ્લેખો વગેરે આવ્યા છે તેનો અનુવાદ કરાવી પ્રકટ કરાવવાનું કાર્ય આ મુનિમહારાજ તેમજ અન્ય મુનિઓ યા સંસ્થાઓ ઉપાડી લેશે તો અત્યંત પ્રકાશ પડતાં શાસનનો ઉદ્ધાર થશે એમ અમે હૃદયપૂર્વક માનીએ છીએ.

નલ વિલાસ નાટક—મૂળ કર્ત્તા રામચંદ્રસૂરિ. સંશોધક જી. કે. શ્રીગોંડેકર અને લાલચંદ્ર બી. ગાંધી—વડોદરા સેંટ્રલ લાયબ્રેરી વાળા. પ્રસ્તાવના-લેખક ઉક્ત પંડિત લાલચંદ્ર—ગાયકવાડ પૌર્વાત્ય ગ્રંથમાળા મણુકો ૨૯ મો. પૃષ્ઠ ૪૦+૯૧ મૂલ્ય સવાબે રૂ.]

પ્રસિદ્ધ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના વિદ્વાન્ શિષ્ય રામચંદ્રસૂરિએ અનેક નાટકો તેમજ ગ્રંથો રચ્યા છે અને પ્રબંધશત નામનું પુસ્તક સો પ્રબંધવાળું રચી 'પ્રબંધશતકર્ત્તા' એ ઉપનામ મેળવ્યું છે. તે સૂરિના સંબંધમાં જૂદા જૂદા ગ્રંથો જેવા કે પ્રબંધચિંતામણી, પ્રભાવકચરિત્ર આદિ પરથી મળતી બધી હકીકતો તેમજ તેમના ગ્રંથોમાંથી આંતરિક પ્રમાણ તરીકે પ્રાપ્ત કરેલી વિગતોને એકઠી કરી પંડિત લાલચંદ્રજીએ વિદ્વત્તા ભરેલી સંસ્કૃત પ્રસ્તાવનામાં મૂકી છે તે ખાસ ઉપયોગી અને રસપ્રદ છે અને તેનું ગૂજરાતી ભાષાંતર કરી યા કરાવી આ માસિકમાં ભવિષ્યમાં આપવા ઉમેદ રાખીએ છીએ.

નલરાજા અને દમયંતીની કથા એટલી બધી રસભરિત છે કે તેના સંબંધી સંસ્કૃતમાં અનેક આખ્યાનો રચાયાં છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ સંસ્કૃતના ગણાતા પંચમહાકાવ્યમાં શ્રી હર્ષનું તેમના સંબંધીનું નૈષધ કાવ્ય એ એક મહાકાવ્ય થયું છે અને તે ઉપરાંત બીજાં અનેક કાવ્યો રચાયાં છે. ગૂજરાતીમાં જૈન કવિઓ નામે માંડણકૃત સં. ૧૪૯૮ આસપાસ, ઋષિવર્ધન કૃત સં. ૧૫૧૨માં, મેઘરાજ કૃત સં. ૧૬૬૪, નયસુંદર કૃત ૧૬૬૬માં, સમયસુંદર કૃત ૧૬૭૩માં, જ્ઞાનસાગર કૃત સં. ૧૭૨૦માં નલદમયંતીરાસ રચાયા છે જ્યારે જૈનેતર કવિઓમાં અનુક્રમે ભાલણ (૧૫૪૫ ?) નાકર (૧૫૮૧), પ્રેમાનંદ (૧૭૨૮ ? ૧૭૪૨) આદિએ તે પર કાવ્યો રચ્યાં છે. નલ દમયંતી સંબંધી ગૂજરાતી ભાષામાં લખવાની પહેલ જૈન કવિઓએ કરી છે.

શ્રીયુત શ્રી ગોંડેકર અને પંડિત લાલચંદ્રે આ ગ્રંથનું સંશોધન સુયોગ્ય રીતે કર્યું છે—તેમાં આવેલા પ્રાકૃત ભાષાના ભાગોની સંસ્કૃત છાયા કરી 'ફુટનોટ'માં આપેલ છે. પાઠાંતરો પણ આપ્યાં છે જૈન કથા અને બ્રાહ્મણ કથામાં શું શું ભેદ છે, આ નાટકકાર રામચંદ્રસૂરિએ કયા વસ્તુપર આધાર રાખી પોતાની પ્રતિભા બતાવી છે એ વગેરે આના ઉંડા અભ્યાસી માટે મજાનો વિષય છે. રામચંદ્રસૂરિનો નાટયદર્પણ નામનો ગ્રંથ જો બહાર પડે તો આખા નાટક, અલંકાર અને કાવ્યના સાહિત્ય પર જબરો પ્રકાશ પડશે. તે ગ્રંથની વિદ્વાનો બહુ રાહ જુએ છે. શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારે આ પૌર્વાત્ય ગ્રંથમાળા કાઢી તેમાં જૈન સાહિત્યનો સમાવેશ કરી શ્રી વ્યોકેંશ ભટ્ટાચાર્ય જેવા વિદ્વાન્ જનરલ એડિટર, શ્રી ગોંડેકર અને પંડિત લાલચંદ્ર જેવા વિદ્વાનો નિયોજી જૈન સમાજ પર ઉપકાર કર્યો છે એ માટે અમે તેમને અનેકશઃ ધન્યવાદ અર્પીએ છીએ; અને ઇચ્છીશું કે તે ગ્રંથમાળામાં નાટયદર્પણ પણ સંશોધિત થઇ બહાર પડે.

લોક પ્રકાશ—પ્રથમ વિભાગ. મૂળકર્તા શ્રી વિનયવિજયજી પ્ર૦ દેવચંદલાલભાઇ જૈન પુ. ફંડ. સુરત પાનાં ૧૩૧ નિર્ણયસાગર પ્રેસ મૂલ્ય બે રૂ.) આમાં ૧૧ સર્ગવાળો દ્રવ્યલોક પ્રકાશ મૂકેલ છે. ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી લોકનું સ્વરૂપ હવે પછીના ભાગોમાં આવશે. જૈન વિશ્વઘટના (cosmology) સંબંધે

શું માન્યતા છે તે આ ગ્રંથ પરથી વિશેષ પ્રમાણુમાં સમજાશે. આ સંસ્કૃતમાં વિ૦ ૧૮મા શતકમાં થયેલ વિનયવિજયજીએ કરેલી સુંદર રચના છે. તે આખી કૃતિ જામનગરના પંડિત હીરાલાલ હંસરાજે પ્રકટ કરી છે. તે પંડિત સંબંધી સામાન્ય રીતે કહેવાય છે કે મોટા ટાઇપમાં અનેક પાનાંઓમાં ગ્રંથો છાપી ઘણી વધારે કિંમત રાખે છે–તે ફરિયાદ દૂર કરવાનો આ ગ્રંથના પ્રકાશનનો હેતુ જણાય છે તે અયોગ્ય નથી. ઉક્ત પંડિતની પ્રકાશિત કૃતિમાં અને આમાં શી વિશેષતા છે તે સમજાવ્યું નથી. આમાં કંઇ પણ પ્રસ્તાવના નથી, તેમજ આ સંસ્થા જે રીતે અન્ય ગ્રંથોમાં પ્રાકૃત ગાથાઓ કે વાકયોની સંસ્કૃત છાયા ફુટનોટમાં મૂકાવે છે તે રીતે આ ગ્રંથ સંબંધે કર્યું નથી. હવે પછીના વિભાગોમાં એમ કરવા લક્ષ આપશે. આમાં વિષયાનુક્રમ, સાદો અને વિસ્તૃત મૂકવો ઘટે એ પણ લક્ષ બહાર જવું ન જોઇએ. આવા ગ્રંથો ગૂજરાતીમાં અનુવાદ કરવા યોગ્ય છે, ને અંગ્રેજીમાં પણ અનુવાદ કરવા લાયક આ ગ્રંથ છે એમ માનીએ છીએ.

ત્રિભુવનદીપક-પ્રબંધ—[રચનાર કવીશ્વર શ્રી જયશેખરસૂરિ સંપાદક પંડિત લાલચંદ્ર ભગવાનદાસ. પ્ર૦ અભયચંદ ભગવાનદાસ ગાંધી; કુલ પૃ. ૮૦ મૂલ્ય આઠ આના]

અંચલ ગચ્છમાં જયશેખરસૂરિ એક મહાકવિ અને ગ્રંથકાર થયા છે. સંસ્કૃતમાં અનેક ગ્રંથો (૧૪૩૬ થી ૧૪૬૨ સં. માં) રચ્યા છે. ઉપદેશ ચિન્તામણી સં. ૧૪૩૬, પ્રબોધ ચિંતામણિ અને ધમ્મિલ ચરિત મહાકાવ્ય સં. ૧૪૬૨, જૈનકુમાર સંભવ મહાકાવ્ય, અને શત્રુંજય, ગિરનાર, મહાવીર જિન એ ત્રણ પર દ્વાત્રંશિકા, આત્માવબોધ કુલક, ધર્મસર્વસ્વ, ધર્મકલ્પદ્રુમ વગેરે વગેરે. આ પૈકી પ્રબોધ ચિંતામણી એ રૂપક ગ્રંથ છે. જૈનમાં ઉપમિતિભવપ્રપંચકથા સિદ્ધર્ષિકૃત રૂપકનો મહાન્ અને પ્રાચીન (૧૦ મા સૈકાનો) ગ્રંથ છે કે જેટલો પ્રાચીન રૂપક ગ્રંથ વિશ્વના કોઈ પણ સાહિત્યમાં થયેલો જાણવામાં નથી. આ પ્રબોધ ચિંતામણી ગ્રંથમાં મોહ અને વિવેકનું સ્વરૂપ આપ્યું છે અને પરમહંસ એવા આત્મરાજની શ્રેષ્ઠતા બતાવી છે. આ ઉપરથી ધર્મમંદિરે મોહ અને વિવેકનો રાસ ગૂજરાતમાં રચ્યો છે અને બીજાઓએ ઉદયરત્ન, નેમિવિજય આદિએ પણ તેવો રાસ રચ્યો છે.

જયશેખરસૂરિએ આ પોતાના સંસ્કૃત રૂપક ગ્રંથને સ્વતંત્ર રીતે ગૂજરાતીમાં આ ત્રિભુવનદીપક પ્રબંધરૂપે રચ્યો છે. તેની રચના સંવત્ ૧૪૬૨ માં યા તે પહેલાં મૂકી શકાય. આથી આ કૃતિ આદિ કવિ તરીકે હમણાં સુધી મનાતા શ્રી નરસિંહ મહેતાના પહેલાની છે અને તેથી તે પહેલાંની ગૂજરાતી ભાષાની કૃતિ તરીકે પસંદ કરી પંડિત લાલચંદજીએ પ્રસ્તાવના, સંક્ષિપ્ત સાર, વગેરે સહિત સંશોધિત કરી જનસમૂહ પાસે સં. ૧૯૭૭ માં રજુ કર્યો તે માટે તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે. ગૂજરાતી સાહિત્યના પ્રખર સાક્ષર શ્રી કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ એક પત્રદ્વારા જણાવે છે તે યથાર્થ છે કે:—

'જૂની ગૂજરાતીના અભ્યાસને માટે જૂનાં જૈન કાવ્યો બહુ જરૂરનાં છે. પંદરમા સોળમા સૈકા પછી તો જૈનેતર સાહિત્ય પણ મળી આવે છે પરંતુ તે પહેલાંના સૈકા ઉપર તો જૈન સાહિત્યજ પ્રકાશ નાંખી શકે એમ છે.'

આમ લખી વાચક વર્ગને અને અભ્યાસકવર્ગને આભારી કરવા માટે તેવું જૂનું જૈનસાહિત્ય છપાવવાની પ્રવૃત્તિ કરવા માટે આનંદકાવ્ય મહોદધિ પ્રકટ કરનારી સંસ્થાને ધ્રુવ મહાશય પોતે જણાવે છે તે યોગ્ય છે. હજુ આ સંસ્થા તરફથી આવી પ્રાચીન કૃતિઓ પ્રકાશન પામી નથી, પણ લાલચંદભાઇએ પહેલાં પ્રથમ આટલી જૂની કૃતિ સંશોધિત કરી પ્રકાશિત કરાવી તે માટે અભ્યાસક વર્ગ તેમનો ઋણી છે. આ ગ્રંથ બી. એ. ને એમ. એ. ના ગૂજરાતી અભ્યાસક્રમમાં હજુ સુધી દાખલ થઇ શકયો નથી એ ખેદજનક છે. લાલચંદભાઇએ આ કાવ્ય પાછળ લીધેલ શ્રમ પ્રશંસનીય છે.

શ્રી નરસિંહ મહેતાના પહેલાનું ગૂજરાતી સાહિત્ય જૈન કવિઓકૃત ઘણું છે અને તે ધીમે ધીમે બહાર પડતું જશે તો તેમને આદિ કવિ તરીકે હવે નહિ

કહી શકાય કે નહિ માની શકાય. આથી આઘાત પામવાની ભાષાભ્યાસીઓને જરૂર નથી, પણ ઉલટું ખુશ થવા જેવું છે. લાલચંદ પંડિતે શ્રી શાલિભદ્ર સૂરિએ સં. ૧૨૪૧ માં રચેલ ભરત નરેશ્વર ચરિતને સંશોધિત કરેલ છે તે પ્રકાશિત કરવા તેઓ ઘણાં વર્ષોથી ઇચ્છે છે. તો તેઓ હવે સત્વર પ્રકટ કરશે એમ ઇચ્છીશું.

આ કાવ્ય ઉચ્ચ પ્રતિનું છે. તે ૪૩૨ કડીનું લાંબૂં છે અને તેમાં જૂની ગૂજરાતીનું શુદ્ધ સ્વરૂપ મળી આવે છે. તે સ્વરૂપને છણી તેને વિસ્તૃત ટીકા રૂપે બહાર લાવવાનું કાર્ય શ્રી કેશવલાલ ધ્રુવ જેવા ભાષાશાસ્ત્રી કરે તો ઘણો પ્રકાશ પડી શકે તેમ છે. અમને જણાવવાને આનંદ થાય છે કે આ કાવ્યને પુનઃ બીજી પ્રતિઓ મેળવી સંશોધિત કરી તે પર વિધવિધ ટિપ્પણો-રૂપકનો ઇતિહાસ, કવિના સંસ્કૃત પ્રબોધ ચિંતામણી અને આ ગૂજરાતી પ્રબંધની સરખામણી, કવિ અને કાવ્યનો પરિચય, કાવ્યમાં વપરાયેલ છંદ અને ઢાળ પર વ્યક્તવ્ય, પાઠાંતરોની મીમાંસા, જૂની ગૂજરાતીનું સ્વરૂપ અને તેની વિશેષતાઓ તેઓશ્રી લખી પ્રકટ કરવાના છે અને તેમ થયે તે એમ. એ. ના અભ્યાસક્રમમાં દાખલ થશે, તો તેનાથી ભાષાપર જબરો પ્રકાશ પડશે અને તેનો અભ્યાસ થઈ ભાષાનો ઉત્કર્ષ પણ થશે. લાલચંદભાઇના પ્રકાશન પછી પાંચ છ વર્ષે સાક્ષરશિરોમણી ધ્રુવ સાહેબના હસ્તથી આ ગ્રંથ આદર પામે એ ઓછું ખુશ થવા જેવું નથી. તેઓ પોતાનું કાર્ય સુન્દર રીતે પ્રમાણભૂત કરી શકે તે માટે ત્રિભુવન દીપક પ્રબંધની હસ્તપ્રતો જ્યાં જ્યાં હોય ત્યાં ત્યાંથી મેળવી સાહિત્યરસિક મુનિઓ અને શ્રાવકોએ તેમને પૂરી પાડવાની જરૂર છે. આની એક પ્રત શ્રી વિજયધર્મ સૂરિના આગ્રામાં રાખેલ ભંડારમાં છે તો તે તેમને જલ્દી મોકલે એમ તે ભંડારના કાર્યવાહકોને વિનવીએ છીએ.

जीतकल्प-सूत्रं—કર્ત્તા શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમા શ્રમણ સંપાદક મુનિ જિનવિજય પ્રકાશક જૈન સાહિત્ય સંશોધક સમિતિ અમદાવાદ. નિર્ણયસાગર પ્રેસ પૃ. ૨૦+૬૦ મૂલ્ય ત્રણ રૂપીઆ) આમાં મૂલ પ્રાકૃત સૂત્ર ઉપરાંત શ્રી સિદ્ધસેન ગણિકૃત બૃહચ્ચૂર્ણિ અને ચંદ્રસૂરિકૃત વિષમપદ વ્યાખ્યા મૂકવામાં આવેલ છે. પ્રસ્તાવનામાં જિનભદ્રગણિનો સમય અને તે ઉપરાંત બીજી અનેક વિગતો વિદ્વત્તાભરી દૃષ્ટિથી મૂકવામાં આવી છે.

જીતકલ્પ એટલે વિષમપદ વ્યાખ્યામાં સમજાવ્યું છે તેમ જીત એટલે આચરિતવ્ય સર્વકાલધરણા વા જીતં અને તેનો કલ્પ એટલે વર્ણના. શ્રમણના આચાર-એક આચારની વર્ણના. કલ્પ એ શબ્દ દશ અર્થમાં વપરાય છે:—

સામર્થ્યે વર્ણનાયાં ચ ચ્છેદને કરણે તથા
ઔપમ્યે ચાધિવાસે ચ કલ્પ શબ્દં વિદુર્બુધાઃ ।

તે દશમાં વર્ણના એ અર્થમાં અત્ર કલ્પ એ શબ્દનો વ્યવહાર થયો છે. આમાં ૧૦ પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે.

જિનભદ્રગણિ એ મહા આગમવાદી આગમજ્ઞ અને આગમ પરંપરા પર સૌથી વધુ ભાર મૂકનાર એક સમર્થ વિદ્વાન હતા, અને તેમને 'ક્ષમાશ્રમણ' 'યુગપ્રધાન' એ નામના મહાબિરૂદ યોગ્યતાથી આપવામાં આવ્યાં છે.

તેમણે 'પોતાની અનુપમ મતિના પ્રભાવે જ્ઞાન, જ્ઞાની, હેતુ, પ્રમાણ અને ગણધર પૃચ્છાનું સવિશેષ વિવેચન વિશેષાવશ્યકમાં ગ્રંથ નિબદ્ધ કર્યું' આ વિશેષાવશ્યક તે આવશ્યક સૂત્રના સામાયિકાધ્યયન ઉપરનું લગભગ પાંચ હજાર ગ્રંથ પ્રમાણે પ્રાકૃત ગાથા બદ્ધ છે તે એટલું બધું સુપ્રતિષ્ઠિત અને જૈન ધર્મના સિદ્ધાન્તોપર એટલું બધું અજવાળું પાડનાર છે કે તેના અધ્યયન વગર જૈન ધર્મનો મર્મ પામી શકાય નહિ. તે તત્વજ્ઞાનથી ભરપૂર છે અને તેથી 'મહાભાષ્યકાર' તરીકે તેમની ગણના થઇ છે. આ પ્રસિદ્ધ થયેલ છે પરંતુ દુર્ભાગ્યે તેના પર તેમણે કરેલી સ્વોપજ્ઞ સંસ્કૃત ટીકા દુર્લભ છે. તેમના બીજા ગ્રંથો બૃહત્ સંગ્રહણી, બૃહત્ ક્ષેત્ર સમાસ અને આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયા. પણ વિશેષણવતી નામનો પ્રકરણ ગ્રંથ અપ્રકાશિત છે. તે પ્રકાશિત કરવા માટે હાલની પુસ્તક પ્રકાશિની સંસ્થાઓ યોગ્ય વિચારશે. મુનિ જિનવિ-

જયજી જૈન સમાજમાં એક પ્રખર પ્રભાવશાળી વિદ્વાન્ છે; ગૂજરાત પૂરાતત્ત્વ મંદિરનાં આચાર્ય છે, સંસ્કૃત પ્રાકૃત હિંદી ગૂજરાતી વગેરે અનેક ભાષાના જાણકાર છે. તેમણે સંશોધક તરીકે સુંદર કાર્ય કરી આ અપૂર્વ ગ્રંથ પ્રકાશમાં લાવ્યા છે, તે માટે તેમને અવશ્ય ધન્યવાદ ઘટે છે. 'આચારાંગસુત્ર'ની પેઠે આમાં અક્ષરાનુક્રમે શબ્દકોષ સંસ્કૃત શબ્દ સહિત આવ્યો હત તો ગ્રંથની ઉપયોગિતા વધત.

આ પુસ્તક પ્રકટ કરવામાં જૈનેતર વકીલ રા. બ. ગિરધરલાલ ઉત્તમરામ પારેખે સદ્ગત શ્રાવક પ્રેમચંદ દોલતરામ મોદીના પુણ્ય સ્મરણાર્થે કાઢેલા દ્રવ્યમાંથી સહાય આપી છે તે માટે તેમનો જૈનસમાજપર ઉપકાર છે. જન સમાજ પુરાતત્વમંદિરના આચાર્ય શ્રી જિનવિજયજી પાસેથી તેમના લાયકનું કાર્ય લેતાં શીખે તો ઘણું મેળવી શકાય તેમ છે. તેમણે અનેક ગ્રંથો સંશોધિત કર્યાં છે કે જેની ટીપ આ ગ્રંથના પુંઠાપર મૂકેલી છે. હવે પ્રાચીન ગૂજરાતી ગદ્યસંદર્ભ, પટ્ટાવલી સંગ્રહ, વિજયદેવ માહાત્મ્ય, ગૂજરાતનાં ઇતિહાસનાં સાધનો એ નામના તેમના ગ્રંથો છપાવાના છે. પહેલા ગ્રંથમાં વિક્રમ પંદરમા સૈકાનું ગૂજરાતી ગદ્ય સાહિત્ય કે જે પદ્યસાહિત્યની પેઠે જૈન ગ્રંથકારોરચિતજ આખા ગૂજરાતી સાહિત્યમાથી મળી આવે તેમ છે તે મૂકવામાં આવનાર છે—તેમાં મુખ્ય કરી તરૂણપ્રભસૂરિ, સોમસુંદર સૂરિ આદિએ રચેલા બાલાવબોધ માંથી નમુના લેવામા આવ્યા છે. આ ગૂજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિરમાંથી પ્રકટ થનાર છે, અને તે જિનવિજયજીની પ્રસ્તાવના સહિત બહાર પડશે ત્યારે નવીન પ્રકાશ, ભાષાના સંગઠન અને રચનામાં જૈનોના ફાળાનું માપ કાઢવામાં, પડશે એ નિર્વિવાદ છે. બીજો પટ્ટાવલીઓનો સંગ્રહ બહાર પડે તો ઇતિહાસનું એક આવસ્યક અંગ પ્રાપ્ત થાય. અત્યાર સુધી એક પણ જૂની પટ્ટાવલિ સંપૂર્ણાકારે બહાર પડી નથી અને તે પર કોઈ પણ સંસ્થાનું કે પ્રકાશકનું લક્ષ ગયું નથી તે નવાઇ છે. આ અને બીજા ગ્રંથો માટે જૈન શ્રીમંતો કે પ્રકાશિની સંસ્થાઓના દ્રવ્યની સહાય તુરતમાં મળે તો તે જલદી બહાર પડી શકે તેમ છે. મુનિશ્રી પાસે જૈન ઇતિહાસનું બીજું અંગ તે જૂદા જૂદા સંસ્કૃત પ્રાકૃત ગ્રંથોની પ્રશસ્તિઓ તૈયાર છે તે જો બહાર પાડવા માટે દ્રવ્ય આપનાર કોઇ નિકળી આવે તો જેમ અમારો 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' એ ગ્રંથ ગૂજરાતી સાહિત્યમાં જૈનોના જબરા ફાળાનું ભાન કાન પકડીને કરાવે તેવો નિવડે તેમ છે તેજ રીતે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સાહિત્યમાં જૈનોનો મોટો ફાળો નિર્વિવાદ રીતે પૂરવાર કરી શકે. અને તેમ થાય તો જૈન સાહિત્યનો સર્વાંગ. સુંદર ઇતિહાસ લખવામાં અતિ અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થાય.

આ જરા અપ્રસ્તુતમાં જવાયું પણ તે જરૂરતું હોઇ અત્ર નિવેદ્યું છે. જૈન ધાર્મિક સાહિત્ય અને ખાસ કરી સૂત્ર સાહિત્યનો ઇતિહાસ લખવાની પૂરી આવશ્યક્તા છે. ડૉ. વેબરે અનેક હકીકતો તે સંબંધી મૂકી છે. પ્રો. લોયમને અને બીજાએ ઘણું લખ્યું છે તે સર્વ જર્મન ભાષામાંથી વાંચી સમજી તેમાં રહેલા દોષ નિવારી ગુણો ગ્રહણ કરી તેવો ઇતિહાસ રચી શકાય તેમ છે અને તેવું કાર્ય કરવામાં જૈનસમાજમાં યોગ્ય અને પ્રતિભાશાલી વિદ્વાનો અમારી દૃષ્ટિમાં ઉકત આચાર્યશ્રી, પંડિત સુખલાલજી, પં૦ બહેચરદાસ, પં. હરગોવિંદદાસ, મુનિશ્રી વિદ્યાવિજયજી, મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયજી આદિ આવે છે. સમાજ તે સર્વનો લાભ લેવા બહાર આવે એ ઇચ્છીશું; અને એવો ઇતિહાસ લખાય તે પહેલાં આવા ગ્રંથો ચૂર્ણિ આદિ પંચ અંગ સહિત સંશોધત થઇ બહાર પડે તે પ્રથમ જરૂરની વાત છે. આગમોદય સમિતિએ કેટલાંક આગમો બહાર પાડી સાનુકૂળતા કરી આપી છે.

દરેક જૈનગ્રંથ ભંડાર, લાયબ્રેરી, અને આગમભ્યાસી આ ગ્રંથ ખરીદી ઉત્તેજન આપશે. છપાઇ અને કાગળ સુંદર છે.

તરંગવતી—મૂળ કર્તા પ્રાકૃતમાં પાદલિપ્તાચાર્ય તેનો સંક્ષેપ પ્રાકૃતમાં કરનાર નેમિચંદ્ર ગણિ, જર્મન અનુવાદક પ્રો. લૅાયમન. ગૂજરાતી અનુવાદક નરસિંહભાઇ ઈશ્વરભાઇ પટેલ. પૃ. ૯૨ પ્ર૦ બબલચંદ્ર કેશવલાલ મ. મોદી હાજાપટેલની પોળ અમદાવાદ મૂલ્ય આના બાર.

પાદલિપ્તાચાર્યનો સમય નિર્ણય કરવા માટે નિર્વાણ-કલિકાના સંશોધક રા. મોહનલાલ ભ૦ ઝવેરીએ તેની પ્રસ્તાવનામાં પ્રયત્ન કર્યો છે. તે આચાર્ય ઘણા પ્રાચીનકાળમાં એક પ્રભાવક પુરૂષ થયા છે એમાં કોઇ જાતનો શક નથી. તેમણે રચેલો કથાનો આ ગ્રંથ દુર્ભાગ્યે હજુ સુધી અપ્રાપ્ત છે, પણ પ્રાચીન કાળથી તેની સુવિખ્યાતી એટલી બધી હતી કે તેનો ઉલ્લેખ યુગપ્રધાન જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણે પોતાના વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય (ગાથા ૧૫૦૮)માં, હરિભદ્રસૂરિએ આવશ્યક ટીકામાં, દાક્ષિણ્યાંક-ઉદ્યોતનસૂરિએ કુવલયમાલા (રચ્યા સંવત્ ૮૩૫)માં અને ત્યાર પછીના અનેક વિદ્વાનોએ કર્યો છે. આ ગ્રંથનો પ્રાકૃતમાં સંક્ષિપ્ત સાર હાઇવગચ્છના વીરભદ્રના શિષ્ય નેમિચંદ્ર ગણિએ કરેલો તેની પ્રત પરથી જર્મન પ્રોફેસર લૉઇમને સંશોધન કરી મૂળ તેમજ તેનો જર્મન ભાષામાં જાણે કાવ્ય ન હોય તેવા ગદ્યમાં અનુવાદ કર્યો તે યૂરોપીય વિદ્વાનોમાં બહુ વખણાયો. આ જર્મન પરથી નરસિંહભાઇ ઇશ્વરભાઇ પટેલ (પાટીદાર પત્રના સંપાદક) નામના વિદ્વાને ગૂજરાતીમાં કર્યો તે આમાં મૂકેલો છે.

રા. કેશવલાલ પ્રેમચંદ મોદીએ આની એક પ્રત મેળવી ડૉ. યાકોબીને મોકલેલી કે જેમણે પોતાના મિત્ર ડૉ. લૉયમનને આપી. ડૉ. લોયમને મુગ્ધ થઇ તેનું ભાષાંતર જર્મનભાષામાં કર્યું, આવી રીતે આપણા વિદ્વાનો સારા ગ્રંથો જર્મનાદિ વિદ્વાનોને પૂરાં પાડી તેમની મહેનતનું ફલ જૈન સમાજને અપાવ્યાં કરે તો કેટલું બધું ઉત્તમ કાર્ય થાય. શ્રીયુત મોદી જેવા અનેક નિકળે એમ ઇચ્છીશું.

આ ગૂજરાતી અનુવાદનું સંશોધન સાહિત્યપ્રેમી શ્રી જિનવિજયજીએ કર્યું છે અને તે સાથે પાદલિપ્તાચાર્યના સમય વગેરેના વિચાર સંબંધમાં એક વિસ્તૃત નિબંધ લખી આપવા ઇચ્છા તેમણે દર્શાવી હતી પરંતુ સમયાભાવે તેઓશ્રી લખી નથી શક્યા. હવે સમય મળ્યે તેઓ લખશે તો ઉપકાર થશે.

પ્રો૦ લોયમનની પ્રસ્તાવના ખાસ વાંચવા જેવી છે. તે પ્રોફેસરે આવશ્યક સૂત્ર પર ઘણાં વર્ષો પહેલાં વિસ્તૃત નિબંધ લખી, તેમજ 'બુદ્ધ અને મહાવીર' એ નામનો તુલનાત્મક નિબંધ તાજેતરમાં લખી જૈન સાહિત્યની જબરી સેવા બજાવી છે. આ કથા સંબંધે તેમનો પત્રવ્યવહાર આ પુસ્તકમાં છપાયો હત તો વિશેષ અજવાળું પડત.

ઘણા પ્રાચીનકાળથી પ્રાકૃત ભાષામાં સુંદર કથાનકો બહાર પાડવામાં જૈનોએ મોટો ફાળો આપ્યો છે.

પ્રો૦ લૅાયમન પ્રસ્તાવનાના પ્રારંભમાંજ કહે છે કે 'હું આ જે કથા રજુ કરૂં છું તે ખરેખર એક નવીન કથા છે. કારણ કે ભારતવાસીઓ સિવાય બહારના કોઇએ અદ્યાપિ એ વાંચી નથી, અને જે ભારતમાં એકવાર એ લોકપ્રિય થઈ પડી હતી, તે ખુદ ભારતમાં પણ અત્યારે એને કોઈ જાણતું નથી. આ કથા પ્રાચીન ભારતનું દાન છે, પણ એને વાંચીને વાચક કયા કાળમાં મુકશે એ હું ચોક્કસ રીતે જાણતો નથી. ટુંકામાં એટલુંજ કહેવાનું કે એમાં વર્ણવેલા ધાર્મિક સિદ્ધાંતો બૌદ્ધકાળમાં પ્રકટ થાય છે, તેથી આ કથા ક્રાઇસ્ટના પછીના કાળમાં એટલે કે બીજી કે ત્રીજી સદીમાં લખાઈ હોવી જોઇએ.'

અને આજ પ્રોફેસર સૂત્રોપરના વ્યાખ્યાન સાહિત્યના કાલક્રમમાં સ્પષ્ટીકરણ કરતાં કહે છે કે

'જૈન આગમો ઉપર સૌથી પ્રથમ નિર્યુક્તિ નામે પ્રાકૃત ગાથાબદ્ધ ટૂંકી ટિપ્પણીઓ રચાઇ; તે પછી પ્રાકૃત ગાથામાંજ વિસ્તૃત ભાષ્યો રચાયાં, તે પછી પ્રાકૃતબહુલ અને ક્વચિત્ સંસ્કૃતવાલા ગદ્યમાં ચૂર્ણિઓ રચાઇ; તે પછી સંસ્કૃતબહુલ અને ક્વચિત્ પ્રાકૃતવાળા ગદ્યમાં ટીકાઓ રચાઇ, અને તે પછી છેવટે કેવલ સંસ્કૃતમાંજ વ્યાખ્યાઓની રચના થઇ.' જુઓ જીતકલ્પસૂત્રની પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૯. આ સર્વમાં કથાનકો ઘણાં આવ્યાં છે. અને ચૂર્ણીઓમાંનાં પ્રાકૃત કથાનકોજ પછી સંસ્કૃત ટીકા કરનારે એમને એમજ પ્રાકૃતમાં પોતાની ટીકામાં લીધાં છે.

આ સર્વ કથાનકો પરથી તેમનો ઇતિહાસ લખી શકાય તેમ છે. તરંગવતી એ એક પ્રાચીન કથા છે તે મૂળ પ્રાકૃતમાં કે જૂની અપભ્રંશમાં હતી તે જોવાનું રહે છે, પણ દુર્ભાગ્યે તેની મૂળ પ્રત (પાદલિપ્ત કૃત કથાની) અપ્રાપ્ય છે. વિદ્વાન્ શોધકો અને મુનિઓ આ બાબત પર લક્ષ્ય રાખે અને જૂના પુરાણ ભંડારોમાંથી જો મૂળ ગ્રંથ મળી આવે તો જૈન કથાસાહિત્યની કીર્ત્તિ દિગંતપર્યંત ઝળકી

ઉઠે તેમ છે' એ પ્રકાશકના વચનો સાથે સહમત છીએ. આ પહેલી આવૃત્તિ છે

તરંગવતી—ઉપરનીજ કથાનો ઉપર મુજબનોજ અનુવાદ પ્રકાશક-સદ્‌ગુણાનુરાગી કર્પૂરવિજયજી. પૃ. ૧૦૮ પાલીતાણા બહાદુરસિંહજી પ્રેસ. મૂલ્ય-મનન પૂર્વક વાંચન અને પરિશીલન.]

મુનિશ્રી કર્પૂરવિજયજીએ ઉપરોક્ત તરંગવતીનાં ભાષાંતરમાં 'વાંચનારની અનુકુળતા ખાતર પહેલી આવૃત્તિમાંના સઘળા ગાથાંક તથા કૌંસમાંનું કેટલુંક અનુપયોગી (?) લાગતું લખાણ કમી કરેલ છે' ને એક સ્થળે થયેલી જરી ભૂલને સુધારી આ બીજી આવૃત્તિ પ્રકટ કરી છે. જે લખાણ કમી કરેલ છે, તે 'અનુપયોગી' અમારી દૃષ્ટિએ જરાપણ લાગતું નથી, પણ અમને તો તે અતિ 'ઉપયોગી' લાગે છે, પણ પ્રકાશક મહાશયને જે યોગ્ય લાગ્યું તે ખરૂં. આ બીજી આવૃત્તિ વિના મૂલ્યે ભેટ આપવા વાંચનની વૃદ્ધિ કરવા અર્થે પ્રકટ કરવા માટે મુનિશ્રીને ધન્યવાદ આપીએ છીએ. પ્રેસ સારૂં શોધ્યું હત તો છપાઇ, રૂપ રંગ વધારે સુંદર થાત.

निर्वाण कलिका—મૂળ કર્ત્તા પાદલિપ્તાચાર્ય. સંશોધક મોહનલાલ ભગવાનદાસ ઝવેરી બી. એ. એલ એલ. બી. સોલિસિટર. મુનિ શ્રી મોહનલાલજી જૈન ગ્રંથમાલા નં. ૫ પ્ર૦ શેઠ નથમલજી કનૈયાલાલજી રાંકા, મંબાદેવી પોસ્ટ ઓફીસ ઉપર મુંબઇ. પાનાં ૬૮ નિર્ણયસાગર પ્રેસ. મૂલ્ય દોઢ રૂ; પહેલાં પંડિત રમાપતિ મિશ્રની ચાર પાનાની સંસ્કૃત ભૂમિકા છે અને રા. મોહનલાલે અંગ્રેજીમાં ૨૦ પાનાની પ્રસ્તાવના લખી છે તેમાં પુસ્તકનું વસ્તુ, તાંત્રિક અસર, કર્ત્તાનો સમય અને પરિચય વગેરે અનેક બાબતો પર પ્રકાશ પાડયો છે. આનું ગૂજરાતી ભાષાંતર યા ગૂજરાતીમાં સ્વતંત્ર પ્રસ્તાવના સાથે સાથે મૂકી હત તો વિશેષ યોગ્ય થાત. પાદલિપ્ત-પાદ્દલિપ્ત-પાલ્લિત્ત સૂરિપરથી પાલિતાણા એ ગામનું નામ પડયું છે એમ મનાય છે. વિક્રમના પહેલા શતકમાં તેમનો સમય સંશોધક મૂકે છે. ભદ્રેશ્વરની કથાવલિ નામનો પ્રાકૃત મુખ્ય ગ્રંથ પાટણના ભંડારમાં તાડપત્ર પર લખેલો છે કે જેમાં ૨૪ જિન ૧૨ ચક્રીથી માંડી હરિભદ્રસૂરિ સુધીનાં સત્પુરૂષોનાં ચરિત્ર છે તે પરથી પાલિત્ત ચરિયમ્‌નો ફોટો પ્રત રા. કેશવલાલ પ્રેમચંદ મોદીએ કરાવી અમને આપેલી અને તે સંશોધક મહાશયને પૂરી પાડી, તે આખું ચરિત્ર આમાં ઉમેર્યું હત તો વધારે ઉપયોગી થાત. હવે તેનો ગુજરાતી સાર પણ તેઓ પૂરો પાડે એમ ઇચ્છીશું.

પુસ્તકમાં વિષય પ્રમાણે પ્રકરણો પાડયાં છે તેમાં નિત્યકર્મવિધિ, દીક્ષાવિધિ, આચાર્યાભિષેક, ભૂપરીક્ષા ભૂમિ પરિગ્રહ, શિલાન્યાસવિધિ-વાસ્તુપૂજન, પ્રતિષ્ઠા વિધિ, પાદપ્રતિષ્ઠા. દ્વારપ્રતિષ્ઠા, બિંબપ્રતિષ્ઠા, હૃત્પ્રતિષ્ઠા, ચૂલિકા પ્રતિષ્ઠા, ચૂલિકાકલશધ્વજધર્મચક્ર પ્રતિષ્ઠા, વેદિકા લક્ષણ, જીર્ણોદ્ધારવિધિ, પ્રતિષ્ઠોપયોગી મુદ્રાવિધિ, પ્રાયશ્ચિત્તવિધિ, અર્હદાદીનાં વર્ણાદિક્રમ, દશદિક્‌પાલાદિ વર્ણન, નવગ્રહાદિ વર્ણન, બ્રહ્મ શાંતિક્ષેત્રપાલાદિ વર્ણન છે. આ બધો મંત્રાદિક પ્રયોગનો વિધિ ગ્રંથ છે. જૈન સાહિત્યમાં મંત્ર જ્યોતિષાદિ પર પુસ્તકો છે અને તેમાં પૂર્વના જૈન આચાર્યો પ્રવીણ હતા, એમ સ્પષ્ટ ભાસે છે. આ નિર્વાણકલિકા અને તરંગવતીના રચયિતા એક નામના સૂરિ એકજ છે એ સિદ્ધ થવા માટે હજુ અનેક પ્રમાણની જરૂર રહે છે એમ અમને લાગે છે. આજ ગ્રંથ દેવચંદ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધારફંડ તરફથી જૂદી જૂદી દેવીઓનાં ચિત્રો સહિત પ્રકટ કરવાના છે તેમાં તેના સંશોધક મહાશય કર્ત્તાના સમયાદિ પરત્વે કંઇક નવીન પ્રકાશ પાડશે તો ઠીક થશે. શ્રીયુત મોહનલાલે અતિપરિશ્રમ લઇ પ્રસ્તાવના લખી છે એ નિઃસંદેહ છે. હજુ આ મહાશય તરફથી બીજા ગ્રંથો તૈયાર થવાની આશા રાખીશું.

तत्त्वार्थाधिगम सूत्र—મૂળ કર્ત્તા શ્રી ઉમાસ્વાતિ વાચક. તેનો ગૂજરાતીમાં ભાવાર્થ અને તેના પરના ભાષ્યનો ટુંક સાર. પ્ર૦ જૈનશ્રેયસ્કર મંડળ, મહેસાણા પૃ ૧૬૪ જૈન વિદ્યાવિજય પ્રેસ અમદાવાદ. મૂલ્ય નથી.)

આમાં ૩૨ પૃષ્ઠ લગભગની પ્રસ્તાવના અમારી ખબર પ્રમાણે અમદાવાદના પ્રસિદ્ધ વકીલ કેશવલાલ પ્રેમચંદ મોદીએ એક વકીલ મુદ્દા માત્ર લખે તે રીતે લખી છે અને કર્ત્તા અને તેમની કૃતિ સંબંધીના

ઉલ્લેખો આપી ઘણું અજવાળું પાડયું છે, પણ કર્ત્તાનો સમય નિર્ણીત કરવામાં તેનાથી ઉભી થતી ઘુંચોનો ઉકેલ કરવાનું સાહસ કે પરાક્રમ માથે ન લેતાં વાંચકોની વિચારશક્તિ પર મૂકયું છે. આ પ્રસ્તાવના ખાસ વિચારવા જેવી છે. આજ વકીલે પહેલાં મૂળ સંસ્કૃતમાં તેના ભાષ્ય સાથે સંશોધિત કરી તે રોયલ એ. સોસાયટી બેંગાલે છપાવી હતી. ત્યાર પછી રાયચંદ્ર ગ્રંથમાલામાં તે સર્વ તેના હિંદી અનુવાદ સાથે પ્રગટ થઈ.

ભાવાર્થ પણ ટૂંકમાં અને સરળ ભાષામાં મૂકવામાં આવ્યો છે અને આ રીતે તત્ત્વાર્થ જેવા તત્વજ્ઞાનના સાગરને મોઢે રાખવાને ટુંકમાં સમજવાની અનુકૂળતા પ્રકાશક મંડળે પ્રકટ કરીને આપી છે તે તેને માટે પ્રશંસનીય છે. દિગંબર બંધુઓમાં નાનપણથી બાળકોને આ તત્ત્વાર્થ મૂળ ગોખાવવામાં આવે છે તેથી તેઓને નાનપણથી કંઠે હોય છે અને પછી તેનો અર્થ-વિશેષાર્થ અન્ય ટીકા પુસ્તકોથી કરી જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના સારા જાણકાર થાય છે, જ્યારે શ્વેતાંબર સમાજમાં તેવી સ્થિતિને અભાવે બાળકોને ઉપર વધતાં આવા ગ્રંથોમાં જેવો જોઇએ તેવો ચંચુપાત થયો ન હોવાથી તત્ત્વજ્ઞાનનું જાણપણું બહુ ઓછું જોવામાં આવે છે એ શોચનીય છે. માબાપો પોતાનાં બાળકોને નાનપણથીજ કંઠાગ્રે કરાવવાનું લક્ષમાં લેશે અને તેમાં આ ગ્રંથ મદદ રૂપ થશે. આ બોટાદનિવાસી નંદલાલ બહેચરદાસ બગડીયાના સ્મરણાર્થે ભેટ અપાય છે.

તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રં—મૂળ કર્ત્તા ઉમાસ્વાતિ વાચક સ્વોપરી ભાષ્ય અને તે પર દેવગુપ્તસૂરિ અને સિદ્ધસેનગણિ ટીકા સહિત પ્રથમ વિભાગ સંશોધક હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા એમ. એ. પ્ર૦ શેઠ દેવચંદ લાલભાઇ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ. પૃ. ૫૨૮ કર્ણાટક પ્રેસ મુંબઇ મૂલ્ય રૂ. ૭]

આ તત્ત્વજ્ઞાનના સૂત્રરૂપ ગ્રંથ પર દિગંબર અને શ્વેતામ્બર અનેક આચાર્યોએ ટીકા રચેલ છે અને તે દરેક ટીકા પ્રકટ થયે આ ગ્રંથ રત્નાકરની મહત્તા તેમજ આ ગ્રંથસાગરની ઉંડાઇ અને રહસ્ય પ્રાપ્ત થઇ શકે તેમ છે. જ્ઞાનશ્રેણીએ આવતાં તત્ત્વજ્ઞાનપર ગયા વગર ચાલતું નથી. **धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां** એ વાકયની યથાર્થતા સ્વીકારીએ તો જ્ઞાનથી હૃદય ગુહામાં જતાં ધર્મનું છૂપાયેલું તત્ત્વ પમાય છે. કોઇ પણ ધર્મની કસોટી તે તેના તત્ત્વજ્ઞાન પર છે. મહર્ષિ પાતંજલિએ સૂત્રમાં યોગદર્શન ગુંથ્યું છે. શ્રી ઉમાસ્વાતિએ સૂત્રમાં જૈન દર્શન ગુંથ્યું છે તે પ્રમાણે મહર્ષિ પતંજલિએ સૂત્રમાં યોગદર્શન ગુંથ્યું છે.

સંશોધકે શ્રી ઉમાસ્વાતિ સંબંધમાં જે જે હકીકતો–ઉલ્લેખો મળે છે તેની ટીપ ઉતારી છે અને ઉપરોકત મહેસાણાના શ્રેયસ્કર મંડળના પુસ્તકની પ્રસ્તાવનાનો અમુક ભાગ તથા અન્ય પ્રકાશ તેમાંથી ભાગ લઇ તેમનો બાહ્ય અને આંતરિક પ્રમાણોથી નિર્ણય કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી, અને તે વાત વિદ્વાનોપર મૂકી છે. દેવગુપ્તસૂરિ અને સિદ્ધસેન સૂરિનું પણ તેમજ થયું છે. દેવગુપ્તસૂરિ ઉપદેશ ગચ્છમાં અનેક થઈ ગયા છે; અને તેવા નામના સૂરિ સામાન્યતઃ તેજ ગચ્છમાં મળી આવે છે જુઓ ઉપદેશ ગચ્છપટ્ટાવલી (જૈન સાહિત્ય સંશોધક ખંડ ૨ અંક ૧ નો પ્રાંત ભાગ) સિદ્ધસેનસૂરિ પણ અનેક થયા છે. સંશોધક મહાશય વિશેષ શ્રમ લેશે તો ઘણું મળી આવશે. આ ગ્રંથ પ્રકટ કરી પ્રકાશિની સંસ્થાએ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના સાહિત્ય પર ઉપકાર કર્યો છે.

વિવિધ નોંધ.

(કૉન્ફરન્સ આફીસ—પરિષદ્ કાર્યાલય તરફથી)

૧ પ્રચાર સમિતિ Popaganda Comittee નું કાર્ય.

આ સમિતિની એક બેઠક તા. ૨૫-૯-૨૬ ના રોજ મુંબઇમાં મળેલી હોવાનો ઉલ્લેખ ગતાંક પૃષ્ઠ ૭૪ મે કરવામાં આવ્યો છે, અને તેમાં જણાવ્યા મુજબ કાર્ય થયા બાદ સમિતિના સભ્ય રા. મણિલાલજી કોઠારી તથા બાબુ કીર્તિપ્રસાદજી ને બીજી બેઠક આબુ જેવા બીજા સ્થળે ફરી બોલાવવા જરૂર જણાઇ. તેમની ઇચ્છાને માન આપી આ બેઠક અમે સોજત મુકામે મેળવવા ઇષ્ટ ધારતા તે મુજબ તેવી મીટીંગ બોલાવવામાં આવી હતી. તે સંબંધી વિગતો નીચે આપવામાં આવી છે. અમને આ બેઠકની ખાસ જરૂરીઆત જણાઇ નહોતી પરંતુ આ બન્ને સભ્યોની તીવ્ર ઇચ્છા જોતાં તે બેઠકની ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી.

શત્રુંજય ડિસ્પ્યુટ-Satrunjaya Dispute- અને "જૈનો અને પાલિતાણા"-Jains and Palitana, એ નામનાં પુસ્તકો છપાવી બહાર પાડવામાં આવ્યાં છે અને તેની યોગ્ય સ્થળોએ વ્હેંચણી ટપાલદ્વારા અત્રેથી કરવામાં આવી છે.

આ સમિતિ માટે થએલ ફંડ પૈકી જે વસુલાત અત્યાર સૂધી આવી છે તેની નોંધ વિગત સાથે અમારા હવે પછીના અંકમાં પ્રકટ કરવામાં આવશે. જે ભાઇઓ તરફથી ભરાયલી રકમો હજુ સુધી મોકલવામાં આવી ન હોય તેમને વિનંતિ કરવામાં આવે છે કે તે રકમ અમને સત્વર મોકલી આપવી.

શ્રી જૈન શ્વેતામ્બર કૉન્ફરન્સ પ્રચાર કાર્ય સમિતિની મીટીંગ સં. ૧૯૮૨ ના આસો વદ ૪ રવીવાર તા. ૨૪-૧૦-૨૬ ના રોજ સોજત મુકામે મળી તે વખતે નીચે મુજબ કામકાજ કરવામાં આવ્યું. સભ્યોની હાજરી.

(૧) કોઠારી મણીલાલ વલભજીભાઈ.

(૨) બાબુ સાહેબ ડાલચદજી.

(૩) પારી મણીલાલ ખુશાલચંદ.

(૪) હીરાલાલજી સુરાણા.

(૫) મકનજી જુઠાભાઈ (કૉન્ફરન્સના સેક્રેટરી,

આ પ્રસંગે આગામી કૉન્ફરન્સ સોજતમાં નકી કરવા કૉન્ફરન્સના જનરલ સેક્રેટરી ગુલાબચંદજી ઢઢ્ઢા પણ આવેલા અને તેઓ પણ હાજર હતા.

૧. સમિતિનું બંધારણ નકી કરવામાં આવ્યું.

૨. પ્રવાસનો અહેવાલ સભ્યોએ બહારોબાર છાપામાં મોકલી આપવો.

૩. આ સમિતિના સેક્રેટરી ગુજરાનવાળા બાબુ કીર્તિપ્રસાદજીને નીમવામાં આવ્યા.

૪. શત્રુંજય ડીસ્પ્યુટની અંગ્રેજી ચોપડી છપાય છે તે અને ગુજરાતી તથા હીંદી છપાય છે તે સર્વેનું ખર્ચ આ સમીતિના ખર્ચના ફંડ ખાતે લખવું.

૫. પુનાવાળા કેશવલાલ-મંગલદાસ. બી. એ. નો આવેલ કાગળ વાંચ્યો. તે ઉપર વીચાર કરતાં તે કાગળ ભાઈ પોપટલાલ રામચંદ શાહને મોકલી તે નીચે તેમનો અભિપ્રાય શ્રીમાન રેસીડન્ટ જનરલ સેક્રેટરીએ મંગાવવો અને અભિપ્રાય તરફેણમાં આવ્યાથી તેમણે તે ભાઈને પોપટલાલભાઇના પેટામાં કામમાં લેવા અને જોઇતું મુસાફરી ખર્ચ વીગેરે આપવા અને હીસાબ લેવાની ગોઠવણુ કરવા પોપટલાલભાઇને લખવું.

૬. પાલણપુર બોર્ડીંગના ધાર્મિક શિક્ષક શાહ. રાજકરણ હેમચંદને ૧ માસ સુધી ફકત મુસાફરી અને ટપાલ વીગેરે જરૂરી ખર્ચ લઇ સેવા આપવાનો આવેલ પત્ર વાંચવામાં આવ્યો. તે ઉપર વીચાર કરતાં મણીલાલ ખુશાલચંદનો અભિપ્રાય તરફેણમાં થતા તેમના પેટામાં તેમની માગણી મુજબ કામમાં લેવા નકી કરવામાં આવ્યું.

૭ પંજાબ આત્માનંદ જૈન સભા લાહોર તરફથી મળેલ ઠરાવ ઉપર વિચાર કરતાં તેમના તરફથી એક પ્રતિનિધિને આ સમીતીના સભ્ય તરીકે

લેવા નકી કરવામાં આવ્યું માટે તેવા ગૃહસ્થનું નામ મોકલવા તેમને લખવું.

૮ હાલ તરત આ સમિતિના સભ્યોએ શત્રુંજય સંબંધી તેમજ આગામી કૉન્ફરન્સને અંગે ખાસ ધ્યાન આપી કામ કરવું.

૨ શ્રી જૈન શ્વેતાંમ્બર કૉન્ફરન્સ શ્રી શત્રુંજય પ્રચાર કાર્ય સમીતિનું બંધારણ.

૧. આ સમિતિનું નામ "શ્રી જૈન શ્વેતાંમ્બર કૉન્ફરન્સ પ્રચાર કાર્ય સમીતિ" રાખવું.

૨. સમીતિના સભ્યોમાંથી એક જણને સેક્રેટરી નીમવા. તેઓએ બંધારણ અનુસાર કામકાજ કરવું.

૩. કરવાનાં કામકાજ,

(૧) કાર્યક્રમ, (૨) પ્રચાર અંગેનું પ્રોગ્રામ (૩) ખર્ચ, એ કામો નકી કરવા માટે પ્રસંગોપાત સેક્રેટરીએ કમીટીની મીટીંગ બોલાવીને અથવા જરૂર પડેથી પત્ર વહેવારથી સંમતિ મેળવીને કામકાજ કરવું.

૪. મીટીંગ બોલાવવા પહેલાં સદરે મીટીંગનો કાર્યક્રમ શ્રીમાન્ રેસીડન્ટ જનરલ સેક્રેટરીઓ ઉપર મોકલવું અને હાજરી આપવા લખવું અને જો તેઓ હાજર ન થઇ શકે તો તેઓની સૂચનાઓ અથવા અભિપ્રાય મોકલી આપે.

૫. મીટીંગમાં થયલા ઠરાવ અનુસાર ખર્ચ કરવાની રકમ કૉન્ફરન્સ ઑફીસથી મંગાવવી. તેનો વિગતવાર હિસાબ રાખવો અને દરેક મહિને સદરહુ હિસાબ અને કામકાજનો રિપોર્ટ ઓફીસને મોકલી આપવો.

૬. સેક્રેટરી ઓફીસમાંથી મંગાવી રૂ. ૧૦૦૦) એક હજાર સુધી પોતાની પાસે રાખી શકશે.

૭. આ સમિતિ તરફથી કંઇ પણ સાહિત્ય છપાવવા જરૂર જણાય તે તેના નામથી તેના સેક્રેટરીએ રેસીડન્ટ જનરલ સેક્રેટરીઓની સલાહથી છપાવવું.

૮. આ કમીટીના જે જે ઠરાવો પ્રોસીડીંગ્ઝ થાય તેની નકલ કોન્ફરન્સ ઓફીસને તથા દરેક સભ્યને મોકલી આપવી.

૯. કમીટીના સભ્યોમાંથી ૩ ની હાજરીથી કોરમ ગણી કામકાજ ચલાવવામાં આવશે (રેસીડન્ટ જનરલ સેક્રેટરી સીવાય) તેઓની સાથે ૪ ની હાજરી હતી

૩. પ્રચારકાર્ય સમિતિના સભ્યોનો પ્રવાસ.

રા. પારી. મણીલાલ ખુશાલચંદ–આ ભાઇ તરફથી અમને સવિસ્તર રિપોર્ટ મલ્યાં કર્યો છે તેમાં જણાવ્યા મુજબ નીચેના સ્થળોએ તેઓ ગયા હતા અને દરેક સ્થળે સ્ત્રી પુરૂષોની મ્હોટી સભાઓ મેલવી પ્રચારકાર્ય કર્યું હતું. દરેક સ્થળે શ્રી શત્રુંજય સબંધી આપણી લડત આપણા હકકો અને સંપૂર્ણ સંતોષકારક સ્થીતિ પુનઃ પ્રાપ્ત ન કરી શકીએ ત્યાં સૂધી આપણે શું કરવું વિગેરે બાબતો પર દરેક સ્થળે સારાં વ્યાખ્યાન આપ્યાં હતાં. તેમજ સ્થળે સ્થળે પાઠશાળાઓ લાઇબ્રેરી વિગેરે સમાજને ઉપયોગી સંસ્થાઓમાં પણ પૂરતો રસ લીધો છે અને જ્યાં જ્યાં તેની ખામીઓ જણાઇ છે ત્યાં ત્યાં તે દુરસ્ત કરવા બનતું કર્યું છે. દરેક સ્થળે તેમનું કાર્ય તેમણે ઘણાજ ઉત્સાહથી કર્યું જણાય છે. તેઓ ગયા તે તે સ્થળોની યાદી–વાપી, દમણ, દેહેણુ, બોરડી, બંગવાડા, ગોલવાડ, ઉદવાડા, ભીલાડ–સોજત, પાલણપુર, કુંભલમેર, ઠીસા, થરાદ, વાવ, સાચોર, ઢીમા, ભારોલ, નારોલી, કુરબાણ, વાઘાસણ, વાતડાઉ, ગોળાસણ, વિગેરે સ્થળોએ ગયા હતા. સોજત મુકામે મળેલી બેઠકમાં હાજરી આપી હતી. દેહેણુમાં સ્ત્રીઓ તથા પુરૂષોની જૂદી જૂદી સભાઓ કરી હતી. બોરડી ગામમાં કુસંપ ઘણો હોવાથી સભા મેલવવા ઘણો પ્રયાસ કર્યા છતાં સફલતા મલી નહિં. બંગવાડામાં આસપાસના સબંધ ધરાવતાં આઠ ગામોના લોકોને એકઠા કરી નવે ગામની એક મ્હોટી સભા થઇ હતી. સામાન્ય રીતે દરેક સ્થળે લોકો મક્કમ જણાય છે છતાં તેવીજ મક્કમતા જાલવી રાખવા ભલામણ કરવામાં આવી હતી. કાર્તક શુદ ૫ વાવમાં શત્રુંજય સબંધી વ્યાખ્યાન આપી બીજે દિવસે ધર્મ સમાજ વિગેરે સબંધી ભાષણ આપ્યું હતું. તથા ગુજરાતિ સ્કુલમાં 'વિદ્યાર્થી જીવન' એ વિષયપર પણ ભાષણ આપ્યું હતું.

રા. મણિલાલજી કોઠારીના પ્રવાસ સબંધી હકીકત અન્યત્ર બીજા પેપરોમાં છપાય છે. તેમના તર-

ફથી તેમની પ્રવૃત્તિનો રિપોર્ટ મળ્યો નથી, જેથી તેની નોંધ અત્રે થઇ શકી નથી.

બાબુ કીર્તિપ્રસાદજી—તેઓનો ઘણો સમય નાદુરસ્ત તબીયતના કારણસર ગયો હોવાનું જણાવે છે. હાલ તેઓએ કાર્ય શરૂ કર્યું છે. સમાના પંજાબ મહાસભાના વાર્ષિક સંમેલન વખતે તેમને તથા રા. કોઠારીજીને હાજરી આપવા વિનંતિ કરવામાં આવી હતી. અને તેઓ બન્નેએ ત્યાં હાજરી આપી હતી બાદ તા. ૯-૧૧-૨૬ ના રોજ ઝીરામાં એક સભા સ્થાનકવાસી તથા શ્વેતાંબર ભાઇઓની બોલાવીને ત્યાં પ્રચારકાર્ય કર્યું હતું તથા તા. ૧૭-૧૮ નવેંબરના રોજ શ્રી હસ્તિનાપુરમાં મેળાના પ્રસંગે હાજરી આપી હતી. અને તે ભાઇ જણાવે છે કે "હસ્તિનાપુરનો જલસો બહુ સારો થયો હતો લોકોએ મ્હોટી સંખ્યામાં હાજરી આપી હતી. શત્રુંજય સબંધી ઠરાવો પાસ કરવામાં આવ્યા હતા તેમજ આખા પંજાબમાં એક શત્રુંજય સ્વયંસેવકમંડલ સ્થળે સ્થળે સ્થાપન કરવા ઠરાવવામાં આવ્યું અને તે માટે કાર્યવાહકોની ચુંટણી પણ કરવામાં આવી હતી. હું હસ્તિનાપુર ગયો હતો અને ભાઇ કોઠારીજી તથા બાબુ દયાલચંદજીના આવવાથી ઠીક થયું."

રા. પોપટલાલ રામચંદ શાહ—દક્ષિણમાં માલેગાંવ, જૂન્નેર વિગેરે આસપાસના સ્થળોએ ગયા હતા. અને પ્રચારકાર્ય કર્યું હતું. શેઠ સારાભાઇ નેમચંદ હાજીની એસેંબ્લીની બેઠક માટેની ઉમેદવારીના કામકાજમાં રોકાએલા હોઇ વિશેષ કાર્ય થઇ શક્યું ન હોવાનું તથા દીપોત્સવી બાદ વધારે કાર્ય કરવા જણાવે છે. બાબુ દયાલચંદજીએ તા. ૧૫ ઓગસ્ટનો શોકનો દિવસ દરેક સ્થળે પળાવવા માટે પત્રોદ્વારા પ્રયાસ કર્યો અને આગ્રામાં ત્રણ સભાઓ કરી. અને ભરતપુર ફીરોઝાબાદ લખનૌ આદિ સ્થળોના શ્રાવકોને યાત્રા ત્યાગના ઠરાવો ઉપર મક્કમ રહેવા સમજાવ્યું. અને સીકંદરાબાદ (જીલ્લે બુલંદશહેર)માં શેઠ જવાહરલાલ જૈનીના અધ્યક્ષપણા હેઠલ એક મ્હોટી સભા મેલવી પ્રચારકાર્ય કર્યું હતું.

રા. હિરાલાલ સુરાણા—જયપુર, બીઆવર, ધાણેરા, નાડોલ, ખુલાલા, સાદડી, બીલાવાસ, ઘીનાવાસ, ધાકડી, વગડી, જાઠણ, પાચોરા આદિ સ્થળોએ ગયા હતા. અને આશરે ચાલીશેક સ્થળોએ પત્રવ્યવહાર મારફતે યાત્રાત્યાગનો ઠરાવ અને તે સબંધી ટુંકી હકીકત પહોંચાડી હતી તથા ઉક્ત ઠરાવ મક્કમ રીતે અમલમાં મૂકવા ભલામણ કરી હતી. નાડોલ મુકામે એક સમસ્ત નગર નિવાસીઓની મીટીંગ કરી હતી જેમાં શ્રીમાન્ ધાણેરાવ ઠાકોર સાહેબને પણ આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું. તે શ્રીમાન્ તરફથી સંવત્સરી ભાદ્રપદ શુદ ૪ ના રોજ પોતાના ચાલીશ ગામોમાં યાવત્ ચંદ્ર દિવાકરૌ શિકાર નહિં કરવા તેમ જીવહિંસા સર્વથા બંધ કરવા માટે લેખિત હૂકમ કરવામાં આવ્યો છે. જે બદલ તેમને ધન્યવાદ આપવામાં આવ્યો હતો.

શ્રીયુત ગુલાબચંદજી ઢઢ્ઢા તથા હિરાલાલ સુરાણા—શ્રી ફલોધી પાર્શ્વનાથના મેલા ઉપર હાજરી આપી બે દિવસ સૂધી સભા મેલવી હતી તથા અસરકારક વ્યાખ્યાન આપ્યાં હતાં. જે વખતે શ્રી નેમચંદજી ગુલેચ્છા એ અધ્યક્ષ સ્થાન સ્વીકાર્યું હતું. સોજત મુકામે પ્રચાર સમિતિની બેઠક મલી હતી. અને તેજ સમયે ત્યાંના સ્થાનિક સંઘની એક સભા મલી હતી જે વખતે હાજર રહેલા પ્રચાર સમિતિના સભ્યો તથા રા. શ્રીયુત ગુલાબચંદજી ઢઢા તથા રા. મકનજી જે. મ્હેતાએ ભાષણો આપ્યાં હતાં.

૪. શેઠ ફકીરચંદ પ્રેમચંદ સ્કોલરશીપ પ્રાઇઝ:—

આ પ્રાઇઝ માટે ઉમેદવારોની અરજી મંગાવવામાં આવી હતી અને તે બદલ આ માસીકમાં તેમજ 'જૈન'માં જાહેરખબર આપવામાં આવી હતી. તે પરથી કુલ્લે સાત ઉમેદવારોની અરજી આવી હતી જેમાંથી મેટ્રીકયુલેશનની પરીક્ષામાં સંસ્કૃત વિષયમાં સૌથી વધારે માર્ક મેલવનાર તરીકે **મી. બોડીદાસ ડાહ્યાભાઈ કોઠારી** તથા સુરતના રહેવાસી અને કુલ્લે સૌથી વધારે માર્ક મેલવનાર તરીકે **મી. શાંતિલાલ મણિલાલ દીવાનની** અરજીઓ પાસ કરવામાં આવી. અને તે દરેકને રૂ. ૪૦) ચાલીશનું ઇનામ આપવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે.

૫. ઉપદેશકો મારફતે સંસ્થાનું પ્રચારકાર્ય.

આ સંસ્થા તરફથી ફરતા ઉપદેશકો જૂદે જૂદે

સ્થળે ગયા હતા અને તે તે સ્થળોએ સંસ્થાના ઉદ્દેશાનુસાર વિવિધ વિષયો ઉપર અસરકારક ભાષણો આપ્યાં હતાં. તેમજ સુકૃત ભંડારફંડની યોજના સમજાવતાં તે તે સ્થળોએથી જે જે રકમો આવી છે તેનો નોંધ ગામવાર નીચે આપવામાં આવી છે. સંસ્થાના પ્રચારકાર્યથી સમાજ પર કેવી અસર થઈ શકે છે તેના તે તે ગામોના પત્રો અમને મલતા રહે છે તે પરથી સ્પષ્ટ થાય છે. તેમાંના બે પત્રો આ સાથે પ્રકટ કરવામાં આવે છે.

ઉપદેશક પુંજાલાલ પ્રેમચંદ.

તા. ૪-૭-૨૬ થી તા. ૨૨-૧૧-૨૬ સુધી.

ગઢ-૭૭) કુંભાસણ ૧૮) હરસોલ ૧૬ાા બડોદરા ૪ાા આંત્રોલી ૧) નાના ચેખલા ૨) મોટા ચેખલા ૧ા મોઢુકા ૩ા મોહનપુર ૧૨ાા રણાસણ ૭) હાથરોલ ૪) કાબોદરા ૪ાા બેડબ્રહ્મા ૨૦) વડાલી ૧૧૧ા ૪ડર ૫૧) કુકડીઆ ૬) સાબલી ૪) જામલા ૫ા વખ્તાપુર ૭) હિમતનગર ૩૧) ગઢોડા ૭ાા હડીઓલ ૨) આગીયોલ ૫ાા બેરણા ૩ા વીરાવાડા ૨) ઢુંઢોળ ૧૨) રૂપાલ ૧૯) અડપોદરા ૧૩) સરડોઇ ૪ાા ટટિાઇ ૬૪ાા દધાલીયા ૪૨ાા મોડાશા ૧ા સલાલ ૨ા તાજપુરી ૯) રૂપાલ ૨ાા (પાછળથી) હાપા ૧ાા નવલપુર ૧) ઇલોલ ૬૦ા દાવડ ૧૦ાા એકલારા ૧૨ાા વાઘપુર ૧૮ાા તાશપુર ૧૦ાા ઓરાણ ૧૮ાા પ્રાંતીજ ૨૯ાા

ઉપદેશક ગુલાબચંદ શામજી.

તા. ૫-૭-૨૬ રૂ ૪ાા બજાણા
તા. ૬-૭-૨૬ રૂ ૯ાા દસાડા
તા. ૧૬-૯-૨૬ રૂ ૫૦) રાજકોટ તપાગચ્છના-

ઉપદેશક વાડીલાલ સાંકળચંદ.

તા. ૨૮-૬-૨૬ થી ૨૧-૧૧-૨૬ સુધી.

મગોડી ૫ા ઇસનપરમોટા ૭ાા મહુન્દ્રા ૩ા લવાડ ૬ા રંગજીનું સુવાડું ૬) અમરાભાઇનું સુવાડું ૧૦ાા પાળુંદરા ૯) હાથીજણ ૦ાા બહીઅલ ૧૭ાા કનીપર ૭ાા ધમીજ ૪ા કોઠી ૧૦ા હરસોલી ૪ાા રાઠોડવાસણા ૪ાા કંઠાદરા ૮ાા જમુદરા ૫ાા પરઢોલ ૬ાા અણાસણ ૬) વલાદ ૭) કોબા ૫) ડભોઇ ૨૭૫) ડભોઇ ત્થા પાછલથી ૧૬ાા બારેજા ૨૦) લાલી ૧) બીડજ ૪) મહીજ ૮ાા નાંદેજ ૫) હીરાપુર ૧૩) અણીઆલ ૩ા ધામતવાણ ૨ા ગતરાડ ૪) હીરાપર ૦ાા વાંઝ ૭ા હાથીજણ ૧૧ા નરોડા ૩ મેમદાવાદ ૯) ભાલેજ ૮ાા ઓડ ૮ાા અહીમા ૧૪ાા સારસા ૩ાા બેડવા ૨૦) ગોપાલપુરા ૧) નાપાડ ૨૦) મ્હેલાવ ૪ાા કાશર ૧૮) સોજીત્રા ૬) ભડકદ ૮) ડભોઊ ૧૦) મલાતજ ૩ાા ચાંગા ૭) પારગોળ ૮) મેલાવ ૨) બાંધણી ૭) રામોલ ૫) કરોલી ૨ાા વરોટવા ૫) સંજાયા ૩) વડતાલ ૭ાા નરસન્ડા ૨ાા

૬ અમને મળેલા પત્રો.

શ્રી ૧

શ્રી જૈન શ્વેતાંબર કાનફરન્સે

જયજીનેંદ્ર સાથે લખનાર આમરેલીના જૈન સંઘ સમસ્ત આપણી તરફથી ઉપદેશક વાડીલાલ સાંકલચંદને લઇને ગામ થાલા તાલુકે તિલકવાડાના ગામમાં મહંત વિસ્વનાથ મહારાજે છપન ભોગ-સંવત ૧૯૮૩ ના કારતક વદી ૧ ના રોજ કરેલો તે પ્રસંગ ઉપર આસરે માણસ ૬૦૦૦ થી ૭૦૦૦ સુધી ભેગા થયલા હતા તે વખતે વદી ૧ ના રાતના એક વાગે ભાસણની સરૂવાત કરવામાં આવી હતી અને પાંચ વાગે ભાસણ બંધ કરવામાં આવ્યું હતું. તે વખતે ચરચાયલા વીસયો જેવા કે દારૂ નહી પીવો માંસ ભક્ષણ નહી કરવું અને જીવોને અભયદાન આપવા એ ત્રણ વીસયો ઉપર મચકુર ઉપદેશક સરલ ભાષામાં કરેલું અને લોકોના મનને સચોટ અસર બેઠેલી છે અને તે પ્રસંગે આસરે બેથી ત્રણ હજાર માણસે ગુરૂના સોગનથી ઊપલી ત્રણ બાબતો નહી કરવાની પ્રતીજ્ઞાઓ લીધી હતી અને બળદને હાંકવાના પરાણામાં જે આરો રાખવામાં આવે છે તે આરો નહી રાખવી તેવી ત્રણસો માણસે બાધા લીધી હતી આમ ઉપદેશકની મહેનતથી રાજી થઇ. વિસ્વનાથ મહારાજે કાન્ફરન્સને ધનવાદ આપી મચકુર ઉપદેશકને ફુલની માળા પોતાના હાથે પહેરાવી હતી અને ભલામણ કરવામાં આવી હતી કે ઉપરની તમામ લીધેલી બાધાઓની હકીકત દરેક પેપરમાં છપાવવાને માટે તેમને ઘણોજ આગ્રહ કર્યો હતો અને જણાવ્યું હતું કે આ ભાગમાં

હીંસા કરનારા માણસો બીજા આવા પ્રસંગે જોડાઈ હીંસા ન કરે તેવી જરૂરી બતાવી હતી. હવે પછી આવતા એટલે સંવત-૧૯૮૪ ના કારતક સુદી ૧૫ નો મોટો સોકુડનો અને ચાર ધામની રચના વાળો ॥ યજ્ઞ ॥ કરવાનો છે તે પ્રસંગે તમે અહી આવજો અને આમરોલીના જૈન સંધ તમને ખબર આપશે તેમ જાહેર કર્યું હતું અમો નીચે સહી કરનારા આમરોલીના જૈન સંધ વિનંતી કરીએ છીએ કે આવા ઉપદેશકોની ખાસ જરૂર છે તમારી તબીયત નરમ હોવા છતાં તબીયતની દરકાર રાખ્યા સીવાય કાન્ફરન્સને જીવદયાનો પુર્ણ લાભ આપ્યો છે. એમના આવા ઉપદેશથી હમને ઘણી ખુશાલી થઇ છે. દા. સંધ કહેવાથી શેઠ નગીનદાસ દોલતભાઈ તથા બીજી સહીઓ.

રૂ.૩) ઉપદેશક વાડીલાલને સુક્રીતભંડાર ફંડમાં આપ્યાછે.

શ્રી જૈન શ્વેતાંબર કોન્ફરન્સ.

જયજીનેંદ્ર સાથે લખનાર નાપાડના જૈન સંધ સમસ્ત.

ઉપદેશક વાડીલાલ સાંકળચંદે આવી સકળ સંઘને તેમજ ગામના તમામ વસ્તીને જુદા જુદા વિષયો ઉપર ભાષણો આપ્યા હતા. ભાષણકાર રાત્રે સાડાસાતથી સાડા અગીઆર વાગ્યા સુધી પોતે લોકોને સમજાવવાને તનતોડ મહેનત કરતા હતા. તેમના બ્રહ્મચર્યના ભાષણથી નીચેના સદ્‌ગૃહસ્થોએ પરદારા ગમન ન કરવાની. સભા સમક્ષ ઉભા થઇ પ્રતિજ્ઞાઓ કરી હતી. જેનાં નામ નીચે મુજબ છે.

× × × ×

શ્રી કેળવણી વીષે પણ ઘણી સારી અસર કરી હતી જીવદયાના ભાષણમાં પાટીદાર લોકોએ વિષેશ ભાર ન ભરવા તથા સુડ ન કરવા તેમ ઝેરી પ્રાણી સર્પ વીંછીને ન મારવા. તેમજ માંકણને ન મારવા મહા-ભારતા વાકયોથી સમજાવ્યું હતું લોકો ઉપર સારી અસર થવાથી ગામના તમામ લોકોએ તેમજ સંઘે દરવરષે આવવા અને આમ બોધ આપવા. તમામે ઇચ્છા બતાવી હતી. તેમજ તેમના ચાર ચાર કલાક સુધી બોલવાથી અત્રેના મુખીએ નીચે મુજબ જણાવ્યું હતું.

હું ભાષણ સાંભળવાનો રાગી છું અને આ ગામે બહારથી આવનારાએ ઘણી વખત ભાષણો આપ્યાં છે મેં સાંભળ્યાં છે તેથી કહી શકું છું કે આપના ભાષણમાં જેવી લોકની વૃત્તિ હરી છે તેવી વૃત્તિને બોધ લાગે તેવાં ભાષણ આ ઉપદેશકનાં સાંભળ્યાં છે માણસોની સંખ્યા બેનો સીવાય બસો પુરૂષોની થતી હતી. અહીંઆં લેવા પાટીદારની સ્ત્રીઓ હોજલ હોવાને લીધે તેઓ જાહેરાત બોલી શકી નહતી પરંતુ એમ કહેવડાવવામાં આવ્યું હતું કે ફટાણાં તેમજ રૂદન કુટન કરવામાં અમોને ઘણીજ ઉંડી છાપ પડી છે. વિષેશ દિવસ રોકવા તેમને તમામ ગામનો આગ્રહ હતો છતાં તેઓ ચાર દિવસ રહી ગયા છે જો તેઓ રહ્યા હોત તો ગામમાં લાભ થવા વકી હતી એજ દા. કાન્તિલાલ ભાઇલાલ શાહ. ૨૧-૧૦-૨૬ તથા બીજી સહીઓ.

શ્રી જૈન શ્વેતાંબર એજ્યુકેશન બોર્ડ

[સેક્રેટરી શા. વીરચંદ શાહ તરફથી.]

ઉક્ત સંસ્થા તરફથી દર વરસે લેવામાં આવતી "શ્રી જૈન શ્વેતાંબર કૉન્ફરન્સ ધાર્મીક હરીફાઇની ઇનામી પરીક્ષા"ની "૧૯" મી પરીક્ષા ચાલુ માસની તા ૨૬-૧૨-૨૬ ને રવીવારના રોજે સંસ્થામાં રજીસ્ટર થયેલાં જુદા જુદા સેન્ટરોમાં લેવામાં આવનાર છે.

પરીક્ષા માટે લગભગ ૧૦૦ ગામની પાઠશાળાઓને લખવામાં આવેલ હતું તેમ જાહેર પેપરોમાં પત્રીકા નં ૧ લી પ્રસિદ્ધ થઇ હતી તથા **"જૈન"** અને **"વીરશાશન"** એ બે પત્રોમાં બે અઠવાડીયા સુધી જાહેર ખબર છપાવવામાં આવી હતી આથી આ વરસે કુલ્લે ૩૪ સેન્ટરો થયાં છે અને બધા મલીને ૮૦૦ વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષામાં બેસવાના છે.

મજકુર પરીક્ષા દિન પરદિન ઘણીજ લોક પ્રિય થતી જાય છે અને આવી પરીક્ષાથી "ધાર્મીક કેળવણી"નો પ્રચાર વિશેષ થાય તે સ્વભાવીક છે વળી અભ્યાસ પણ બધી પાઠશાળામાં એક સરખો ચાલુ થવાનો સંભવ પણ છે. હાલના અભ્યાસક્રમમાંના કેટલાક પુસ્તકો મલી શકતાં નથી તેથી તેમજ બીજો પણ ફેરફાર **"પાઠયપુસ્તકો"**માં કરવાનો છે. વળી બની શકે તો દરેક ધોરણવારના પાઠયપુસ્તકો બોર્ડ તરફથી તૈયાર કરવામાં આવે અને તેને બોર્ડ તરફથી છપાવીને વિદ્યાર્થીઓને પડતર કીમ્મતે પુરા પાડવામાં આવે તો તેથી ધાર્મીક અભ્યાસમાં વધારે અનુકુળતા થાય તેમ છે આ સંબંધી યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવાની સંસ્થાની ઇચ્છા છે અને તે દીશામાં કાર્ય કરવા માંડયું હતું કોમના જુદા જુદા વિદ્વાનોને તેમજ મુની મહારાજોને તેમજ ધાર્મીક કેળવણી આપતી સંસ્થાઓને બોર્ડના ચાલુ અભ્યાસક્રમની બુક તથા પરીક્ષાના સવાલોની બુક તેમ વિનંતિ પત્ર મોકલવામાં આવેલ હતું પણ તેનો જોઇએ તેવો સ્વીકાર થયો નથી અને જુજ જવાબો આવ્યા છે એટલે આ દીશામાં કાર્ય કરવા માટે સારા વિદ્વાનો અને પંડીતોની ખાસ અગત્ય છે. આશા છે કે તેવો સહકાર મલતાં સંસ્થા તે દીશામાં કાર્ય કરવા ઘટતો પ્રબંધ કરશે.

બોર્ડ તરફથી પાઠશાળાઓને તેમજ વિદ્યાર્થીઓને સ્કોલરશીપ (મદદ) આપવામાં આવે છે. અને તે સંબંધી પાઠશાળાઓના **માસિક પત્રકો** તથા વિદ્યાર્થીનું "**પ્રમાણપત્ર**" માંગવામાં આવે છે અને બની શકે તે પ્રમાણે યોગ્યને યોગ્ય મદદ અપાય તેવી બનતી કાળજી રાખવામાં આવે છે.

બોર્ડનો સઘળો આધાર બોર્ડના ફંડ ઉપર છે જૈનકોમની વ્યવહારીક, ધાર્મીક, અને વેપારી કેળવણીમાં સંગીન સુધારો કરવાની ઘણીજ અગત્ય છે અને કેળવણીને માટે જુદી જુદી દીશામાં કાર્ય કરી શકે તેવી આ એકજ સંસ્થા છે અને તેથી તેને સંગીન બનાવવા બોર્ડના મેમ્બર થવા તથા કોન્ફરન્સના સુકૃત ભંડાર ફંડની યોજનાને વધાવી લઇ તેમાં ફાળો આપવા હમારી નમ્ર વિનંતિ છે કારણકે બોર્ડને ઉપલા ફંડમાંથી તેનો ખર્ચ બાદ કરતાં અડધાં નાણા મલે છે આશા છે કે સકળ જૈન સંઘ આ હમારી વિનંતિને સ્વીકારી, તે બદલ યોગ્ય કરશે.

છેવટમાં આ સંસ્થાના કાર્યમાં ઉલટ ભર્યો ભાગ લેવા દરેક બંધુઓને વિનંતિ છે. તથા હમોને કોઇ પણ જાતની સૂચના આપશો અને તે સૂચના પ્રમાણે કાર્ય થઇ શકે તેમ હશે તો ઘણીજ ખુશીથી સૂચના માન્ય કરવામાં આવશે માટે આ સંસ્થાને આપનો દરેક રીતે સહકાર આપશો તેમ ઇચ્છી વિરમું છું.

તમારી ફરિઆદ

પાચન શક્તિ કમ હોવાની, દસ્તની ચાલુ અટકાયતની, સ્વપ્ન દોષની, મગજની નબળાઇની, હાથ પગની કળતરની, કોઇ પણ કામ કરતાં થાકી જવાની, અને બહુ કમજોર હોવાની હોય તો વખત ખોયા વગર વાપરો

પ્રખ્યાત પૌષ્ટિક

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ.

એની ચમત્કારીક ફતેહ આજ ૪૫ વર્ષ થયાં જગજાહેર છે.

કીંમત ગોળી ૩૨ બત્રીશની ડબી ૧ એકનો રૂ. ૧ એક.

વિશેષ વિગત જાણવા માટે અમારૂં પ્રાઇસલિસ્ટ મંગાવો.

વૈદશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

મુંબઇ-બ્રાન્ચ.
કાલબાદેવી રોડ,
મુંબઇ.

આતંકનિગ્રહ ઔષધાલય,
જામનગર—(કાઠિયાવાડ).

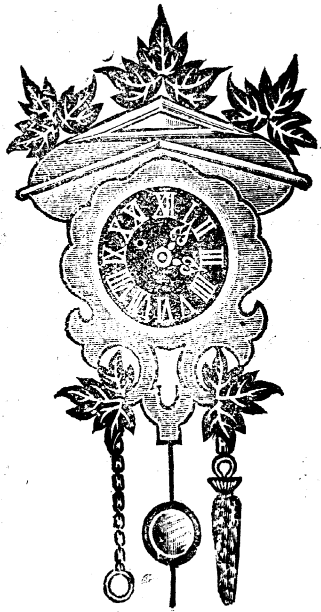

માત્ર રૂપીઆ ત્રણમાં

એક ઘડીઆળ

જરા પણ અચકાશો નહિ

આજે જ ઑર્ડર મોકલો કારણ કે અમારૂં

ટીક–ટેક

TIC-TAK Regd. Wall clock

ઘડીઆળ નિયમિત ટાઇમ આપે છે.

—સર્વેની પસંદગી પામેલું છે—

અને તેમ છતાં ઘરનાં સુન્દર શણગાર રૂપ પણ છે.

—: ફક્ત રૂપિયા ત્રણ :—

PETER WATCH Co., P. B. 27, MADRAS.

આ ઑફર મફત!!

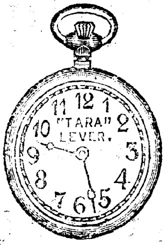

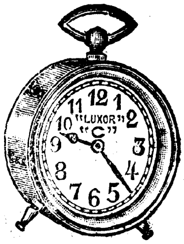

આ ઑફર મફત!!

અમારા અઢાર કેરેટ રોલ્ડગોલ્ડ તારા લીવર "રજીસ્ટર્ડ" ખીસા ઘડીઆળના ખરીદનારાઓને, અમારૂં "C" સી રજીસ્ટર્ડ ટાઇમપીસ મફત આપીએ છીએ. આ ઑફર માત્ર થોડા વખતની છે. હમણાં જ લખો. ખીસા ઘડીઆળ માટે તેના ડાયલ પર બનાવનારાઓની પાંચ વર્ષની ગેરંટીની સ્ટેમ્પ આપવામાં આવેલ છે.

(કિંમત રૂ. ૫)

લખોઃ— **કેપ્ટન વૉચ કું.** પોસ્ટ બોક્ષ ૨૬૫ મદ્રાસ.

CAPTAIN WATCH COY.

P. B. 265, MADRAS.

તમારી પાઠશાળા અને કન્યાશાળાના મેલાવડા પ્રસંગે છોકરાં-છોકરીઓને

ઇનામ માટે કયાં પુસ્તકો પસંદ કરશો?

જૈનસાધુઓએ, જૈનપત્રકારોએ અને જૈનવિદ્વાનોએ જે પુસ્તકો પસંદ કર્યાં છે તે આ રહ્યાં!!

૧. કુમારિકા ધર્મ; ૨. કુમારિકાને પત્રો; ૩. જૈનનીતિપ્રવેશ; ૪. જૈનકાવ્ય પ્રવેશ; ૫. જીવન ચર્યા; ૬. જ્ઞાનપંચમી અને તેનું ઉદ્યાપન. દરેકની છુટક કીંમત રૂ. ૦—૪—૦ રાખવામાં આવી છે. સામટી નકલો મંગાવનારને આ ભાવે પુસ્તકો મળશેઃ— ૧૦૦ નકલના રૂ. ૨૦; ૭૫ નકલના રૂ. ૧૫; ૨૫ નકલના રૂ. ૫. આ ભાવે ૨૫ થી ઓછી નકલ મોકલાતી નથી.

તુરત આજેજ લખોઃ—

માવજી દામજી શાહ,

કામાલેઇ, ઘાટકોપર.

(રજીસ્ટર્ડ નં૦ ૪૪)

વીર બામ

માથા તથા છાતીના દુઃખાવા, સંધીવા, ઇન્ફ્લુએન્ઝા વિગેરે હરેક પ્રકારનાં દરદો ઉપર મસળવાથી તુરત જ આરામ કરે છે.

વીર ઓઇન્ટમેન્ટ

ખસ ખરજવાનો અકસીર મલમ.

દરેક દવા વેચનાર તથા ગાંધી વી. રાખે છે.

પ્રોઃ—મોહનલાલ પાનાચંદની કું.

ઠે. વડગાદી, ભીખ ગલી–મુંબઈ ૩.

એજન્ટઃ—મોરારજી રણછોડ.

ઠે. જુમામસજીદ, મુંબઇ ૨

TALISMANS AND CHARMS

For those People to Avoid all Sorts of Misfortunes and enter the Gates of Successful Life.

	Rs	As.
For Honour, Riches, Learning and Greatness	7	8
For Health, Physical Strength, etc ...	7	8
For Power of Eloquence, Speeches, etc.	7	8
For Success in any Under taking or Litigation, etc....	10	0
For success in Sport, Racing, Cards, Games of Chance, etc.	7	8
For Success in Spiritual and Religious Life	10	0
For Success in Trade and Business...	10	0
For Men's Love to Women ...	7	8
For Women's Love to Men ...	10	0
For Love of Opposite Sex, Attractive Power	7	8
For Agricultural Prosperity, Farming, Good Crops, etc.	7	8
For Success in Minning Plumbago, etc.	100	0
For Success in Gemming	225	0
Rabbi Solomon's Special Talisman for every success	15	0
Specially valued and worn by every successful Hebrew, 2nd quality ...	21	0
1st quality ...	30	0

NOTE:–A Money Order or G.C. Notes will bring the Talisman to your door. One Extensive Life Reading Rs.15, two Rs.25, three Rs.30 or more at a time at Rs.10 per reading. Remit with birth date. Always the full amount should be remitted in advance. No. V.P.P.

Apply to:— **D. A. RAM DUTH,** Astrologer, No.30&55 (T. Y.) Cheku Street, Colombo, (Ceylon).

નીચેનાં પુસ્તકો કૉન્ફરન્સ ઑફીસમાંથી વેચાતાં મળશે.

શ્રી જૈન ગ્રંથાવલિ	રૂા. ૧—૮—૦
શ્રી જૈન ડીરેક્ટરી ભા. ૧–૨ સાથે	૧—૦—૦
” ” ભા. ૧ લો	૦—૮—૦
શ્રી જૈન શ્વેતાંબર મંદિરાવલિ	૦—૧૨—૦
પાઇઅલચ્છીનામમાલા પ્રાકૃત કોશ	૧—૦—૦
જૈન ગૂર્જર કવિઓ	૫—૦—૦

આ માસીક સાથે હેન્ડબીલ વહેંચાવવા તથા જાહેર ખબર માટે પત્રવ્યવહાર નીચેના સીરનામે કરવો. એક અંક માટે જાહેર ખબરનો ભાવ રૂા. ૯–૦–૦ વધુ માટે લખો—

આસીસ્ટન્ટ સેક્રેટરી,

શ્રી જૈન શ્વે. કૉન્ફરન્સ.

૨૦ પાયધુની પોસ્ટ નં. ૩

મુંબઇ.

SALE! **SALE!!** **SALE!!!**

Grand Reduction Sale

Cheapest Rates Possible!!!

Every home of India knows what the *world Renowned "B" Time piece is.* Every part of the machinery is guaranteed to be strong and fine. 36 Hour's winding. Guaranteed for 3 years. Buyers beware of Imitation *"B" Time Pieces.* When buying one, please see that it is made in Germany and the "B" mark carefully. Re. **1-12-0** each. Alarm Time Pieces Rs. **2-8-0** each. Postage etc., extra.

The Time Piece Seller.
30, Garanhalta Street,
CALCUTTA.

N. B.—All correspondence should be made in English.

COPY

"Six rupees will save hundred"

Trial Solicited!

Alpaka Shari! **Alpaka Shari!!**

Do you wish to please your lover? Then buy at once a piece of our "Alpaka Shari" It is as pure and fine as a valuable Benarashi Shari." It will save you much in giving presentations to your relatives.

We are guarantee for this Price Rs. 6 each. Postage extra.

The Bengal Silk Agency,
30, Garanhata Street,
CALCUTTA.

N. B.—All correspondence should be made in English.

On 1 Rupee, 224 items of Reward.

In purchasing ointment for Ringworm or 4 small cases of Kashmere "Jarda" in one rupee, there will be rewards as follows:—

One gross of Blue Black Ink Tablet (144), one Penholder, 12 nibs, 25 pieces of Transfer pictures, 25 needles, one bundle of thread, one solid ring, Two buttons 16 packets of Tooth powder, one safety pin, one toy—wrist watch, one soap, one chest Coard of horse-race, one chess Coard of a maze, one Book on Gopal Bhar one book on Theatrical Songs.

Sarkar Brothers,
2, Garanhata Street,
CALCUTTA.

N. B.—All correspondence should be made in English.

તૈયાર છે!   સત્વરે મંગાવો!

"જૈન ગૂર્જર કવિઓ."

આશરે ૧૦૦૦ પૃષ્ઠનો દલદાર ગ્રંથ.

ગુર્જર સાહિત્યમાં જૈનોએ શું ફાલો આપ્યો છે તે તમારે જાણવું હોયતો આજેજ ઉપરનું પુસ્તક મંગાવો.

"જૈન ગૂર્જર કવિઓ" એટલે શું? ગુજરાતી ભાષાના આદિ કવિ કોણ? યુગ પ્રવર્તકો કોણ? જૈન રાસાઓ એટલે શું? ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ કેવી રીતે થયા?

આ પુસ્તક જૈન સાહિત્યનો મહાસાગર છે કે જેમાં રહેલા અનેક જૈન કવિ રત્નોને પ્રકાશમાં લાવી ગુર્જર ગિરાનો વિકાસક્રમ આલેખવા તેના **સંગ્રાહક અને પ્રયોજક શ્રીયુત મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઇએ** અથાગ પરિશ્રમ લીધો છે. તેમાં અપભ્રંશ સાહિત્યનો તથા પ્રાચીન ગુજરાતીનો ઇતીહાસ, જૈન કવિઓ–ના ઐતિહાસિક અતિ ઉપયોગી મંગલાચરણો તથા અંતિમ પ્રશસ્તિઓ, તેમજ અગ્રગણ્ય કવિઓના કાવ્યોના નમુનાઓ આપવામાં આવ્યા છે. દરેક કવિની સર્વ કૃતિઓનો–ઉલ્લેખ તથા સમય નિર્દેશ કરવામાં આવ્યા છે. કિંમત રૂ. ૫–૦–૦. **પ્રથમ ભાગ**–માત્ર જુજ પ્રતો હોઇ દરેકે પોતાનો ઑાર્ડર તુરત નોંધાવી મંગાવવા વિનંતિ છે.

લખો:—

૨૦ પાયધુની,
ગોડીજીની માલ
ત્રીજે દાદરે,
મુંબાઈ નંબર ૩.

મકનજી જે. મ્હેતા.
મોહનલાલ ભગવાનદાસ ઝવેરી.
ઓ. રે. જનરલ સેક્રેટરીઓ,
શ્રી જૈન શ્વેતાંબર કૉન્ફરંસ.

શ્રી જૈન શ્વેતાંબર કૉન્ફરન્સ

પાયધુની–મુંબઇ નં. ૩

શ્રી સુકૃત ભંડાર ફંડ.

શ્રી જૈન શ્વેતાંબર કોન્ફરન્સની ઉપરોક્ત યોજના તેના આશયો અને પરિણામજન્ય અમલી કાર્યની જૈન સમાજ સમક્ષ ટુંકી પણ રૂપરેખા જાહેર ખબરદ્વારા અગર હેંડબીલદ્વારા રજુ કરવી એ તદ્દન બિન જરૂરીઆતવાળું ગણી શકાય. સબબ આ યોજના જૈન ભાઈઓમાં સર્વમાન્ય અને જગજાહેર જ છે. આ યોજના એ સંસ્થાનું અને સમાજનું જીવન છે. જૈન જનતાના ભવિષ્યની રેખા દોરવા હિંમત ધરનાર જો કોઈપણ યોજના હોય તો તે સુકૃત ભંડાર ફંડ એક જ છે કે જ્યાં ગરીબ અને તવંગર વચ્ચે કોઈ જાતનો અંતર રહેતો નથી અને સમાનતા, બંધુત્વ વિગેરે ભાવનાઓ ખીલવી સમાજને સુશિક્ષિત બનાવી હિતકર કાર્યો કરવા આ સંસ્થાને જોશ અને જીવન અર્પે છે. આ ફંડમાં ભરાતાં નાણાંમાંથી ખર્ચ બાદ કરી બાકીનો અડધો ભાગ કેલવણીના કાર્યમાં વપરાય છે, અને બાકીના અડધા સંસ્થાના નિભાવફંડમાં લઇ જવામાં આવે છે કે જે વડે સમસ્ત સમાજને શ્રેયસ્કર કાર્યો કરી શકાય. આપણા સમાજમાં અનેક સ્ત્રી પુરૂષો ઉચ્ચ કેળવણીથી વંચિત રહે છે તે બનવા ન પામે અને તેમને કેળવણી લેવામાં અનેક રીતે મદદરૂપ થવા આ સંસ્થા પોતાના પ્રયાસો કરી રહી છે અને તે આ ફંડની વિશાળતા ઉપર જ આધાર રાખે છે. તેથી પ્રત્યેક જૈન બંધુ વરસ દહાડામાં માત્ર ચાર આનાથી સ્વશક્તિ અનુસાર મદદ અર્પી પોતાના અજ્ઞાત બંધુઓનું જીવન કેળવણીદ્વારા સુધારી અગણિત પુણ્ય ઉપાર્જન કરી શકે છે. માટે સર્વે જૈન બંધુઓને આ ફંડમાં સારી રકમ આપવાની વિનંતિ કરવામાં આવે છે. ચાર આના પ્રત્યેક વ્યક્તિએ દરવર્ષે આપવા એ મોટી વાત નથી. અઠવાડીયે એક પાઈ માત્ર આવે છે, પણ જો આખી સમાજ જાગૃત થાય તો તેમાંથી મોટી સંસ્થાઓ નભાવી શકાય એવી સુંદર યોજના છે. "ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય" એ ન્યાયે ફંડને જરૂર આપ અપનાવશો અને આપની તરફના પ્રત્યેક નાના મોટા ભાઇઓ, બહેનો એનો લાભ લે, એમાં લાભ આપે એવો પ્રયત્ન કરશો. બીજી કોમો આવી રીતે નાની રકમોમાંથી મોટી સંસ્થાઓ ચલાવે છે તે આપ જાણો છો. તો આપ જરૂર પ્રયત્ન કરશો. આખી કોમની નજરે આપને કૉન્ફરન્સની જરૂરીઆત લાગતી હોય તો આ ખાતાને ફંડથી ભરપૂર કરી દેશો. સુજ્ઞને વિશેષ કહેવાની જરૂર ન જ હોય.

સેવકો,

મકનજી જુઠાભાઈ મહેતા

મોહનલાલ ભગવાનદાસ ઝવેરી.

ઓ. રે. જ. સેક્રેટરીઓ, શ્રી. જૈ. શ્વે. કૉન્ફરન્સ.

વિષયાનુક્રમ

વિષય.	પૃષ્ટ.
તંત્રીની નોંધ	૨૦૧
૧ દ. મ. જૈન શ્વે૦ પ્રાંતિક પરિષદ્ ૪થું અધિવેશન	
૨ સ્થાનકવાસી જૈન કોન્ફરન્સ	
૩ જૈન સાહિત્ય પરિષદ્‌ની જરૂર	
મારી કેટલીક નોંધો	૨૦૫
૧ જૈન શુદ્ધિ	
૨ દાનવીર કાર્નેગી	
વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય	૨૦૭
પ્રમુખ રા. મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઇનું ભાષણ	૨૦૯
ઉક્ત પરિષદ્‌ની સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ શેઠ સખારામ દેવચંદનું ભાષણ	૨૨૧
પરિષદ્‌માં પાસ થયેલા ઠરાવ	૨૨૪
મહાત્મા ગાંધીજી	૨૨૬
મી. વીરચંદ રાઘવજી ગાંધી બી. એ. એમ. આર. એ. એસ.	૨૩૪
Holy Satrunjaya	૨૩૭
The Shatrunjaya Dispute	૨૩૮
આકાંક્ષા (કાવ્ય)	૨૪૦
શ્રી શત્રુંજયની એક ઐતિહાસિક બીના	૨૪૧

જૈનયુગ

—જૈનધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, સાહિત્ય, ઇતિહાસ, જીવનચરિત્ર ને સમાજપ્રગતિને લગતા વિષયો ચર્ચતું ઉત્તમ જૈન માસિક.

—વિદ્વાન્ મુનિ મહારાજશ્રી તથા અન્ય લેખકોની કસાયેલી કલમથી લખાયેલા ગદ્યપદ્ય લેખો તેમાં આવશે.

—શ્રીમતી જૈન શ્વે. કૉન્ફરન્સ (પરિષદ્) સંબંધીના વર્ત્તમાન-કાર્યવાહીનો અહેવાલ સાથેસાથે અપાશે.

તો દરેક સુજ્ઞ આ પત્રના ગ્રાહક બની પોતાના મિત્રોને પણ ગ્રાહકો બનાવશે અને સંઘસેવાના પરિષદ્‌ના કાર્યમાં પુષ્ટિ આપશે.

ચાલુ વર્ષથી વાર્ષિક લવાજમ ટપાલખર્ચ સહિત માત્ર રૂ. **ત્રણ**

લખો-**જૈન શ્વે૦ કૉન્ફરન્સ ઑફીસ**
૨૦ પાયધુની મુંબઇ નં. ૩.

આ માસિક બહોળા પ્રમાણમાં ફેલાવો પામવાની ખાત્રી રાખે છે તો **જાહેરખબર આપનારાઓને** માટે તે ઉપયોગી પત્ર છે; તો તેઓને ઉપરને સરનામે લખવા કે મળવા ભલામણ છે.